

T. C.

**RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**AHMED CEVDET PAŞA VE MEDRESELERDE
OKUTULAN BAZI SARF-NAHİV-
BELÂGAT KİTAPLARINA TA'LİKÂTI**

(Yüksek Lisans Tezi)

İbrahim SANCAR

Doç. Dr. Mustafa IRMAK

Danışman

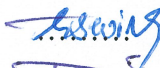
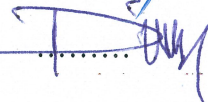
RİZE

2018

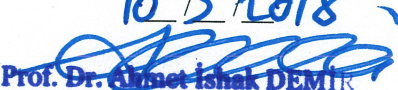
KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında, İbrahim Sancar tarafından hazırlanan *Ahmed Cevdet Paşa ve Medreselerde Okutulan Bazı Sarf-Nahiv-Belâgat Kitaplarına Ta'likâtı* başlıklı bu çalışma, 23/03/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı ve Soyadı, İmza, Kabul/Red

Başkan: Doç. Dr. Mustafa IRMAK (Danışman)		Kabul!
Üye : Doç. Dr. Rıfat Resul SEVİNÇ		Kabul!
Üye : Doç. Dr. Mustafa İsmail DÖNMEZ		Kabul!

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

10.5.2018

Prof. Dr. Ahmet İshak DEMİR
Müdür

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 23/03/2018

İbrahim SANCAR

ÖN SÖZ

Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde yetişmiş çok yönlü âlimlerden biridir. O, devlet adamı, yazar, dilci, hukukçu, edebiyatçı ve şairlik yönleri olan önemli bir mütefekkirimizdir. Fıkhın muâmelât bölümünün Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla kanunlaştırılmasında başrolü oynamıştır. İslamî ilimlerin pek çok alanında yapmış olduğu çalışmalar tedrisatla ilgilenmesine mani olmamış, bu sebeple “kibâr-ı müderrisîn” namını almayı hak etmiştir. Ayrıca 1855-1865 yıllarında devletin resmi tarihçisi olarak hizmet vermiş bir tarih yazarıdır. Onu ve eserlerini tanımak, yakın tarihimizi çeşitli yönleriyle öğrenmeye ve anlamaya yardımcı olacaktır.

Ahmed Cevdet Paşa'nın temayüz ettiği alanlardan birisi de dile dair ilimlerdir. Bu bağlamda sarf-nahiv, belâgat ve edebiyat alanında kaleme aldığı eserleri, İslamî ilimlerin diğer alanlarında telif etmiş olduğu eserlerinden daha az kıymetli değildir. Ancak bu alanda yaptığı bazı çalışmalar ilim ehli tarafından hak ettiği iltifatı görmemiştir. Bu noktadan hareketle çalışmamızda Ahmed Cevdet Paşa'nın, ilim dünyasına bu yöndeki katkılarını ele almayı istedik. Tezimizi “Ahmed Cevdet Paşa Ve Medreselerde Okutulan Bazı Sarf-Nahiv-Belâgat Kitaplarına Ta'likâtı” olarak belirledik.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte tezin konusuna, önemine ve amacına değindik.

Birinci bölümde; Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdik. Dil ile ilgili özel gayret ve çalışmalarından bahsettik. Özellikle bu alan ile ilgili telif ettiği eserlerini kısaca tanıttık. Dile dair yaptığı çalışmalarını hakkında bilgi vererek müellifin bu yönünü daha fazla öne çıkardık. Ayrıca kavramsal çerëve olarak muhtasar, şerh, hâşiye ve ta'likât hakkında bilgi vermeye çalıştık.

İkinci bölümde, öncelikle *Emsile*, *Binâu'l-ef'al*, *Netâicü'l-efkâr*, *Mutavvel ve eş-Şâfiye adlı* eserleri tanıtmaya çalıştık. Cevdet Paşa'nın bu eserlere yaptığı ta'likâtları değerlendirdik. Tezimizin temeli olan bu beş Ta'likâtın her biri için ayrı başlıklar açarak metin incelemesi ve değerlendirmesi yaptık. Çalışmamızda ele aldığımız konuları başka kaynaklarla karşılaştırarak zenginleştirmeye gayret ettik.

Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yaparak çalışmamızda ulaştığımız neticeleri arz etmeye çalıştık.

Çalışmamızın bu aşamaya gelmesinde pek çok ismin katkısı olmuştur. Bu bağlamda çalışmalarım sırasında tez konusunun seçiminden tamamlanması sürecine kadar büyük katkıları olan hocam ve danışmanım Doç. Dr. Mustafa IRMAK Bey'e ve tecrübelerinden istifade ettiğim bütün hocalarıma en içten duygularla teşekkürlerimi arz ederim. Tezimin olgunlaşmasında bana yardımcı olan Dr. Mustafa Bülent DADAŞ hocama, Trabzon Eğitim Merkezi 9. Dönem İhtisas Kursu Mezunu arkadaşlarıma, Ahmet Başaran MANAV, İbrahim KOÇ, İsa ONAY, Yahya DEMİRÖRS, Abdülkadir BUDAK, Mustafa EYNİR, Ömer Faruk MERCAN, Abdülhamid DURAN, Ahmet SARRAOĞLU hocalarıma, hayatım boyunca her zaman desteklerine şâhid olduğum anne babama, anlayışını ve yardımını eksik etmeyen eşime ve çocuklarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İbrahim SANCAR

Rize - 2018

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY	2
ETİK BEYAN	3
ÖNSÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	10
ABSTRACT	11
KISALTMALAR.....	12
GİRİŞ	13

BİRİNCİ BÖLÜM

I. AHMED CEVDET PAŞA: HAYATI VE ESERLERİ.....	16
A. Doğumu ve Ailesi	16
B. Öğrenimi	16
C. Hocaları.....	17
D. Aile Hayatı	18
E. Görev ve Hizmetleri.....	20
F. Vefatı.....	28
G. İlmî Şahsiyeti	28
H. Dilciliği ve Şairliği.....	30
İ. Dil ve Edebiyatla İlgili Eserleri	32
J. Diğer Eserleri	34
II. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	35
A. Muhtasar	35
B. Şerh	37
C. Hâşiye.....	40

D. Ta'lik.....	41
----------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA'NIN MEDRESELERDE OKUTULAN BAZI SARF- NAHİV VE BELÂGAT KİTAPLARINA TA'LİKÂTI

I. EMSİLE VE AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESER ÜZERİNE TA'LİKÂTI .	44
A. Emsile	44
B. Ahmed Cevdet Paşa'nın Eser Üzerine Ta'likâtı	47
1. Mâzî Fiilin Türkçeye Aktarımı	47
2. Muzârî Fiilin Türkçeye Aktarımı.....	49
3. Mastarın Türkçeye Aktarımı.....	49
4. İsm-i Fâil ve İsm-i Mef'ûl'ün Türkçeye Aktarımı.....	50
5. İsm-i Tafdîl'in Türkçeye Aktarımı	50
6. İsm-i Mensûb'un Türkçeye Aktarımı	51
7. Emsile'de Bulunan Diğer Sîgaların Türkçeye Aktarımı.....	52
II. BİNÂÜL-EF'AL VE AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESER ÜZERİNE TA'LİKÂTI	52
A. Binâül-ef'âl	52
B. Ahmed Cevdet Paşa'nın <i>Binâ</i> Üzerine Ta'likâtı.....	55
1. Kelime ve Metin Tahlili.....	55
2. Binâ Metninde ve Bazı Nüshalarda Bulunan Hatalara İşaret Etme.....	56
3. Mezid Bâblarla İlgili Yorumları	58
4. Şiirle İstîshâd Etme	60
III. eŞ-ŞÂFİYE VE AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESER ÜZERİNE TA'LİKÂTI	61
A. eŞ-Şâfiye.....	61
B. Ahmed Cevdet Paşa'nın Eser Üzerine Ta'likâtı	65

1. Ta'likâtın Kaynakları.....	67
a. Lügatler	67
b. Sarfla İlgili Eserler	67
c. Nahivle İlgili Eserler	67
d. Diğer Eserler	68
e. Müellifler.....	68
f. Genel Atıflar	69
2. Kelime Tahlilleri.....	69
3. İ'rab Bilgisi	73
4. Şârihlerin Görüşlerini Eleştirme	74
5. Açıklayıcı Bilgiler Verme.....	74
6. Ayet ve Şiirlerle İstişhâd Etme	79
7. Farklı Görüşler Karşısındaki Tavrı	80
8. Farsça ve Diğer Dillerden Yararlanma	81
9. Şerh ve Hâşiyelerden Yararlanma	82
10. eş-Şâfiye Metnini Tenkid Etme	83
11. Gramer Ekolleri Arasındaki Farka İşaret Etme	84
12. İstinsah Hatalarına İşaret Etme	85
IV. NETÂİCÜ'L-EFKÂR VE AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESER ÜZERİNE TA'LİKÂTI	85
A. Netâicü'l-efkâr	85
B. Ahmed Cevdet Paşa'nın Eser Üzerine Ta'likâtı	87
1. Kelime Tahlilleri.....	88
2. Kavramlar Arası Farka İşaret Etme	89
3. Metnin İ'rabı.....	92
4. Açıklayıcı Bilgilere Yer Verme	92

5. Adalı'yı Tenkit Etme	98
6. Hâşiyeleri Eleştirme.....	99
V. MUTAVVEL VE AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESER ÜZERİNE TA'LİKÂTI	100
A. Mutavvel	100
B. Ahmed Cevdet Paşa'nın Eser Üzerine Ta'likâtı	103
1. Kelime Tahlilleri.....	104
2. Açıklayıcı Bilgilere Yer Verme	107
3. Mutavvel Metnindeki Edebî Sanatlara İşaret Etme	109
4. Metnin İ'rabı	110
5. Felsefi-Kelâmî Değerlendirmeler Yapma.....	113
6. Metni Belâgat Yönünden Değerlendirme	115
7. Farsçadan Yararlanma	119
8. Darb-ı Meselleri İzah Etme.....	120
9. Bazı Belâgatçılara Yönelik Tenkitler	121
a) Kazvîni'nin Metnini Tenkit	121
b) Teftâzânî'nin Görüşünü Tenkit.....	121
c) Hasan Çelebi'yi Tenkit	121
SONUÇ.....	123
KAYNAKLAR	126
ÖZ GEÇMİŞ	139

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Mustafa IRMAK

Hazırlayan: İbrahim SANCAR

Yıl: 2018

ÖZET

AHMED CEVDET PAŞA VE MEDRESELERDE OKUTULAN BAZI SARF-NAHİV-BELÂGAT KİTAPLARINA TA'LİKÂTI

Ahmed Cevdet Paşa, diğer alanların yanı sıra dil, belâgat ve edebiyat alanında da eserler kaleme almıştır. Bu çalışmada Ahmed Cevdet Paşa'nın, ilim dünyasına bu yöndeki katkıları incelenmiştir.

Bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Girişte tezin konusu, önemi ve amacına değinilmiştir.

Birinci bölümde, Ahmed Cevdet Paşa'nın kısaca hayatından bahsedilmiş ve dilbilgisi ile ilgili eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Diğer eserleri ise ismen zikredilmiştir. Ayrıca şerh, hâşiye, ta'likât ve ihtisar kavramlarının herbiri hakkında açıklayıcı bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, Ahmed Cevdet Paşa'nın medreselerde okutulan ve bir arada basılan sarf-nahiv ve belâgat kitaplarından oluşan *Emsile*, *Binâu'l-ef'âl*, *Şâfiye*, *Netâicü'l-efkâr* ve *Mutavvel* adlı kitaplara yaptığı ta'likâtının incelemesi yapılmıştır. Bunun yanında ta'likâtı yapılan bu kitaplar hakkında bilgi verilmiştir. Konuyla ilgili Türkçe ve Arapça kaynaklardan bilgiler derlenmiş ve karşılaştırmalar yapılarak detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cevdet Paşa, ta'likât, medrese kitapları

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Thesis Type: Master Thesis

Supervisor: Doç. Dr. Mustafa IRMAK

Author: İbrahim SANCAR

Year: 2018

ABSTRACT

AHMED CEVDET PASHA AND EXPLANATORY NOTES ABOUT SOME MORPHOLOGY-SYNTAX AND ELOQUENCE BOOKS WHICH WAS TAUGHT AT MADRASSAS

Ahmed Cevdet Pasha, besides other fields, has copyrighted his own works in the field of language, eloquence and literature too. In this study, Ahmed Cevdet Pasha's contributions to science world was examined.

This work includes an introduction, two sections and a conclusion.

In the introduction it was talked about the topic of thesis, its importance and goal.

In the first section, Ahmed Cevdet Pasha's life was mentioned shortly and a short information about his grammar works was given. His other works mentioned by their names only. Other than this, for each concept "commentary", "PostScript", "Comments" and "Shortcut" the necessary explanations were made.

In the second section, Ahmed Cevdet Paşa's explanatory notes about morphology-syntax and eloquence books which includes "*Emsile*", "*Binâul-ef'âl*", "*Şâfiye*", "*Netâicü'l-efkâr*" and "*Mutavvel*" books that published together and taught at Madrassas were examined. In addition, information about these books was given. Information gathering related to the topic was made from Arabic and Turkish resources and a detailed analysis was made by comparing them.

In conclusion, general evaluation was made.

Keywords: Cevdet Pasha, Footnotes, Madrasa Books

KISALTMALAR

- a.s. : Aleyhisselam
bk. : Bakınız
b. : İbn
by. : Basım yeri yok
c. : Cilt
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Doç. : Doçent
Dr. : Doktor
EKEV : Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazret, Hazreti
İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi
krş. : Karşılaştırınız
nşr. : Neşreden
no. : Numara
öl. : Ölüm tarihi
s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem
s. : Sayfa
S : Sayı
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik
trc. : Tercüme eden
t.y. : Basım tarihi yok
vb. : Ve benzeri
vr. : Varak
vs. : Vesaire

GİRİŞ

Medeniyetlerin temelinde eğitim ve öğretim vardır. Her medeniyet kendine has bir eğitim sistemine sahiptir. İslam Medeniyetinin temel eğitim ve öğretim kurumlarından birisi de medreselerdir. İslam'ın ilk dönemlerinde eğitim ve öğretim faaliyeti bir nevi medrese faaliyeti de icra eden camilerde yapılmaktaydı.¹ İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin Arapça olması bu faaliyetleri daha da hızlandırdı ve zamanla bu faaliyetler gelişti. Müslümanların diğer medeniyetlerle karşılaşmalarıyla çok zengin fikirler ve değerli eserler ortaya çıkmaya başlamıştı. Dört halife dönemi, Emeviler dönemi, Abbasiler dönemi, Endülüs Emevileri, Selçuklular ve Osmanlı imparatorluğu dönemiyle medrese kurumları kökleşerek İslam Devletlerinde yaygın kurumlar haline geldi.

Osmanlı medreselerinde, talebelere dinî ilimleri öğrenmeleri için, bu ilimlerin alt yapısını teşkil eden sarf, nahiv ve belâgat öğretiliyordu. Medreselerde okutulan ders kitaplarının birkaçı hariç, tümü Osmanlı öncesi âlimler tarafından yazılmış, Osmanlı âlimlerinin eserleri müfredatta pek az yer almıştır. Bu dönemde yazılmış eserlerin büyük çoğunluğu da şerh ve hâşiye mahiyetindedir.²

Medreseler özellikle Osmanlı döneminin en parlak dönemlerinden birisi olan Fatih Sultan Mehmet Han döneminde önemli bir seviyeye ulaştı. Bu dönemde medreseler sistemleşti, aklî ve naklî ilimler gelişti. Zamanla Osmanlı gerilemeye başladı. Avrupa ise, matbaanın icadıyla reformlarla bilimde söz sahibi olmaya başladı. Diğer alanlarda olduğu gibi Medrese kurumları da kendini güncelleyemedi. İşte Ahmed Cevdet Paşa böyle bir dönemde yaşadı.

Ahmed Cevdet Paşa, milletimize çok değerli hizmetlerde bulunmuş olan büyük şahsiyetlerden birisidir. Kendisine verilen görevleri hakkaniyet ölçülerinde ifa etmiş, zekâsı, ilmi, cesareti ile herkesi kendisine hayran bırakmıştır.³

¹ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 28, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları 2005), 324.

² Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002): 286.

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, Sadeleştiren: Metin Muhsin Bozkurt, c. I, (İstanbul: Çile Yayınları, 1981), 6. (Takriz ve takdim bölümü)

Cevdet Paşa farklı fikirlerin hız kazandığı; bilhassa Tanzimat ile beraber dine karşı bir kayıtsızlık içine girildiği devirde, ananeci İslâm-Türk Kültürü ile yenilikçi Batı arasında sentez teşkil etmeye çalışan bir devlet adamıdır.⁴

Ahmed Cevdet Paşa büyük bir devlet adamı olduğu kadar aynı zamanda tarihçi, hukukçu, mütefekkir, edip, eğitimci ve sosyologdur. Daha talebelik yıllarında parlak zekâsı, çalışkanlığı, bilgisi ve isabetli tahlilleriyle hocalarının dikkatini çekmişti. Zaman zaman onlarla ilmî meselelerde münazaralara girerek bu yönünü ortaya koymuştur. Genç yaşta İslâmî ilimlerle birlikte Arapça ve Farsçayı mükemmel öğrenmişti. Emin Efendi adında bir zâttan Fransızca okumuştur. Fransızca'yı gayet güzel anlar; ancak yazamazdı.⁵ Bulgarcaya da vâkıftı. Cevdet Paşa, nâzırlıkları devrinde bilhassa tahsil ve terbiye hayatı için köklü yeniliklere imzâ atmıştır. Osmanlı ilimler akademisi hüviyetindeki Encümen-i Dâniş'in⁶ teşkilinde büyük rolü olmuş, Dârülmualimîn (muallim mektebi) nizamnâmesi onun müdürlüğü zamanında hazırlanmıştır. Türkçenin ilim lisanı hâline getirilmesi için çalışmalar başlatmıştır. Cevdet Paşa, mekteplerde okutulmak üzere modern metodlara göre Türkçe gramer ve ders kitapları hazırlamıştır.⁷

Cevdet Paşa, Tanzimat devrinde Osmanlı cemiyetinin sürüklenmeye başladığı körü körüne Frenk taklitçiliğine ve maddeci felsefeye şiddetle karşı çıkmıştır. Osmanlı medreselerinden yetişmiş mümtaz ve ileri görüşlü bir devlet adamı olarak mücadele etmiştir. O, Batı'nın fen dallarında, teknik ve yönetim alanlarındaki üstünlüğünü kabul ederek, bu sahalarla alakalı Osmanlı müesseselerinin Batı tarzında ıslahını savunmuştur.⁸

⁴ Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995), 33.

⁵ Fatma Âliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 33.

⁶ Encümen-i Dâniş; Osmanlı Devleti'nde 1851-1862 yıllarında hizmet vermiş birbilim kuruludur. Fransız İlimler Akademisi örnek alınarak Mustafa Reşit Paşa tarafından kurulmuştur. Bu kurul, çeşitli alanlarda halkın anlayabileceği sade bir dille hazırlatıp yayımlayacağı kitaplarla Türkçe'nin gelişmesine yardımcı olma, Türkçeye sade dille yazılmış ve tercüme edilmiş bilimsel eserler kazandırma, ülkede genel kültür seviyesini yükseltme, kuruluş aşamasında olan Dârülfünun'da okutulacak ders kitaplarını hazırlama gibi amaçlarla kurulmuştur. Ayda bir kez toplanan ve her biri bir bilim dalında uzman 40 üyeden oluşurdu. 1862'den sonra kapanmıştır. Bk. Abdullah Uçman, "Encümen-i Daniş", *DİA*, c. 11, (Ankara: TDV Yayınları 2005), 177.

⁷ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinçi, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, (İstanbul: KTB yayınları, 2008), 32.

⁸ Şimşirgil ve Ekinçi, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 32.

Cevdet Paşa, her talebe gibi Osmanlı eğitim ve öğretim sistemlerini oluşturan medreselerde öğrenim hayatına başladı. Çok iyi bir eğitim aldığı görülen Cevdet Paşa medrese derslerinde okutulan kitaplarda büyük bir başarı sağlayarak bu eserlere ta'lik ve hâşiye yazacak bir seviyeye ulaştı. Osmanlı devrinin son zamanlarında dünyada birçok siyasi ekonomik, kültürel değişimlerin yanında birçok savaşlar da meydana gelmişti. Cevdet Paşa, bu gelişmelerin etkisiyle devletin hemen hemen her kurumunda görev aldı. Bu yoğunluk arasında medreselerin ıslahı için çok çaba sarf etti. Özgün eserler telif etti.⁹

Cevdet Paşa'nın te'lif ettiği bu eserlerin birisi de medreselerde okutulan bazı kitaplara yaptığı ta'likâtlardır. Bir arada basılmış olan ve çoğu başlangıç aşamasında kalan bu ta'likâtlar, *Emsile*, *Binâul-ef'al*, *Netâicü'l-efkâr*, *Mutavvel*, *Şâfiye* kitapları üzerine yaptığı çalışmadır.¹⁰ Biz de bu tezimizde Cevdet Paşa'nın adı geçen eserini incelemeye çalıştık.

⁹ Daha geniş bilgi için bk. Nebi Bozkurt, Mehmet İspirli, Abdülhamit Birışık, İsmail Orman "Medrese", *DİA*, c. 28, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 323-340; Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2008): 25-46; Hüseyin Atay, "1914'de Medrese Düzeni", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, (yayınlanmıyor), 5 (1982): 23-54; Muhammed Şevki Aydın, "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, (1987): 321-336.

¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Ta'likâtu Ahmed Cevdet alâ Netâicü'l-efkâr şerhul-İzhar*, *Ta'likâtu Ahmed Cevdet alel-Mutavvel*, *Ta'likâtu Ahmed Cevdet ale's-Şâfiye*, *Ta'likâtu Ahmed Cevdet ale'l-Binâ*, *Ta'likâtu Ahmed Cevdet ale'l-Emsiletil-Muhtelife*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876-1877).

BİRİNCİ BÖLÜM

I. AHMED CEVDET PAŞA: HAYATI VE ESERLERİ

A. Doğumu ve Ailesi

Ahmed Cevdet Paşa, 26/27 Mart 1822 yılının Salı'yı Çarşamba'ya bağlayan gecesi (Hicrî 13-14 Receb 1238) Tuna eyâleti kasabalarından, şimdi Bulgaristan hududu dâhilindeki Lofça'da¹¹ (Lovets, Bulgaristan)¹² dünyaya geldi. Asıl adı Ahmed olup, Cevdet mahlası -o zamanlar âdet olduğu üzere- kendisine İstanbul'da öğrenim gördüğü sırada şâir Süleyman Fehim Efendi (öl. 1264/1847) tarafından verilmişti. Hacı İsmailzâde namıyla meşhurdu.¹³ Babası Lofça ileri gelenlerinden ve meclis-i idare âzâsından "İstabl-ı Âmire"¹⁴ pâyelisi Hacı İsmail Ağa, annesi yine Lofça'lı Topuzoğlu hânedânından Ayşe Sümbül Hanımdır. Dedesi Hacı Ali Efendi de Lofça âyânlarının kâtipliğini ve kâhyalığını yapmış münevver bir zattı. Hacı Ali Efendinin babası Ahmed Ağa, Lofça müftüsü İsmail Efendi'nin oğlu idi. İsmail Efendi de 1123/1711 tarihli Prut muharebesi sırasında Kırklareli'nden Lofça'ya göç eden Yularkıranzâde Ahmed Ağa'nın oğludur. Bu aile "Yularkıran" soyadıyla tanınmıştır.¹⁵

B. Öğrenimi

Hacı Ali Efendi, torunu Ahmed'in parlak ve gelecek vaad eden zekasını daha o günlerde sezmiş olmalıdır ki; ilmiye mesleğinde yetiştirebilmek için Lofça'nın en meşhur âlimlerini onun için seferber etti. Tahsilini daha da ileri seviyeye götürmesi için 1255/1839 yılı başlarında 17 yaşlarındayken dedesi onu İstanbul'a gönderdi. İstanbul'a gelir gelmez Fatih Çarşamba pazarında bulunan

¹¹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, (İstanbul: Meral Yayınları, t.y.), 395, 396; Ahmed Remzi Akyürek, *Miftâhul-Kütüb ve Esâmi-i Müellifin Fihristi* (Tıpkıbasım-Dizin), Hazırlayanlar, Mustafa Tatcı ve Cemal Kurnaz, c. 2, (Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti. 2009), 129.

¹² Ali Ölmezoğlu, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 114.

¹³ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Eski Yazıdan Türkçe'ye Aktaran: Seyit Ali Kahraman, c. 2, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları 30, Numune Matbaacılık, 1996), 395.

¹⁴ İstabl-ı Âmire: Padişah sarayının ahır. Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1986), 392.

¹⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967), 3; Osman Keskiöğlu, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı Ve Eserleri", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, S 1, (1966): 233-234.

Papasoğlu Medresesinde bir hücreye yerleşti ve Fatih Camiinde ilim tahsiline başladı. Ahmed Cevdet Efendi, İstanbul'un ilmî muhitlerinde kısa müddet zarfında kendini gösterdi. Bir yandan tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi nakli ilimler ile meşgul olurken, diğer yandan akli ilimleri de ihmal etmemiştir.¹⁶

Ahmed Cevdet Efendi, medreselerde bir taraftan dersleri takip ederken diğer taraftan okuduğu mevzulara dair kitaplar kaleme alıyordu. Talebe arasında kitapların hutbe ve dîbâcelerine (başlangıç-önsöz) dair cerayan eden bahislerle alakalı Türkçe yazılarını *Beyânü'l-Ünvân* ve İstanbul'da ilk yerleştiği Papasoğlu medresesinde İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) eş-Şâfiye'sini okuturken yazdığı ta'likâtını (şerhi) *Gâyetü'l-Beyân* ismiyle hemen birer eser hâline getirmiştir. Öyle ki, hangi mevzuyu ele alırsa, müteâkiben ona dair bir eser yazmayı kendisine şîâr edinmişti. Bir yandan da ders vermeye başlamıştır. İlk olarak Gelenbevi'nin (öl. 1205/1791) *Burhan* adlı kitabından Fâtih câmiinde ders vermiş; Dülgerzâde camiinde de hikmet-i tabiiyeden (fizikten) *Kâzımîr*¹⁷ (*Kâdımîr*) okutmuştur. Bu da Ahmed Cevdet Paşa'nın mantık ile aklî ilimlere ilgi duyduğu kadar söz konusu ilimlerde yüksek bir meleke sahibi olduğunu da göstermektedir. Nitekim fen ve tarih ilimlerindeki mahareti de sonraki yıllarda kaleme alacağı eserlerinden anlaşılmaktadır.¹⁸ Ahmed Cevdet Efendi, talebelik günlerinin hatıralarını *Tezâkir* adlı eserinde detaylı bir şekilde anlatmıştır.¹⁹

C. Hocaları

Ahmed Cevdet Paşa çok sayıda hocadan ders almıştır. Bunlardan bazılarını ismen şöyle sıralayabiliriz:

1. Doyranlı Mehmed Efendi (?)

¹⁶ Keskiöğlü, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı Ve Eserleri", 233-234.

¹⁷ *Kâdımîr: Şerhu Hidâyeti'l-hikme; Kâdî Mîr* diye bilinen eser, Esîrüddin el-Ebherî (öl. 663/1265 [?]) tarafından kaleme alınmış olup son zamanlara kadar İran ve Hint alt kıtası ile Osmanlı medreselerinde felsefe ve aklî bilimler konusunda ders kitabı olarak okutulan *Hidâyetü'l-hikme*'nin şerhidir. Ahmed Cevdet Paşa'nın Hendesehâne hocası Miralay Nûrî Bey'e *Kâdî Mîr* okuttuğu kaydedilmektedir. Bk. H. Bekir Karlığa, "Kâdî Mîr Meybüdü", *DİA*, c. 24, (Ankara: TDV Yayınları 2005), 118, 119.

¹⁸ Nevzat Özkan, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri" Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2006): 219-232; Keskiöğlü, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı Ve Eserleri", 233-234.

¹⁹ Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 17-18.

2. Hâfız Ömer Efendi (?)
3. Miralay Nuri Bey (öl. 1277/1861)
4. Osman Sâib Efendi (öl. 1280/1864)
5. Hacı Eşref Efendi (öl.1892) ve Müftü Hâfız Mehmed Efendi (?)
6. Müneccimbaşı Osman Sâbit Efendi (?)
7. Şâir Süleyman Fehim Efendi (öl. 1263/1847)
8. Kara Halil Efendi (öl. 1298 /1880)
9. Es'ad Efendi (öl. 1888)
10. Antakyalı Said Efendi (öl. 1271/1854)
11. Denizlili Yahya Efendi (öl. 1275/1858)
12. Vidinli Mustafa Efendi (öl. 1271/1860)
13. Hakîm Hamid Efendi (?)
14. Giritli Mustafa Naili Paşa (öl. 1287/1871)
15. Hâfız Seyyid Efendi (?)
16. Birgivî Şâkir Efendi (?)
17. Mehmed Murad Efendi (Nakşibendi) (öl. 1265/1848)
18. Kuşadalı İbrahim Efendi (öl. 1263/1846)²⁰

D. Aile Hayatı

Ahmed Cevdet Paşa'nın 1856 senesinde Rabia Adviiye Hanımla olan evliliğinden üç çocukları olmuştur: Bunlar oğlu Ali Sedad Bey ile kızları Fatma Âliye ve Emine Semiiye hanımlar idi. Eşi Rabia Adviiye Hanım, Cevdet Paşa'nın vefatından iki sene sonra 1897 senesinde hayata gözlerini yummuştur. Oğlu Ali Sedâd Bey, babası ve annesinin ölümünden sonra fazla yaşamayıp 1900 yılında genç yaşta vefat etmiştir. Yazdığı mantık kitapları ile tanındı ve biri erkek olmak üzere üç çocuğu bulunuyordu. Kızlarından Azime Hanım'ın torunuyla Cevdet Paşa'nın ismi devam ettirilmiştir.²¹

²⁰ Fatma Âliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 26-30.

²¹ Şimşirgil ve İkinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 31; Necati ÖNER, "Ali Sedad", *DİA*, c. 2, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 442.

Kızı Fatma Âliye Hanım ise ilk Türk kadın romancı olarak edebiyat tarihine geçti. Yâver Fâik Paşa ile evlenen Fatma Âliye Hanım'ın bu evlilikten dört kızı olmuştur.²²

Cevdet Paşa'nın diğer kızı Emine Semiyye ise Avrupa'da öğrenim gördükten sonra İstanbul'da öğretmenlik, Selanik'te öğretim müfettişliği görevini icra etti. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde görev alarak siyasette öncülük yaptı. İki evlilik yapmıştır. İlk eşi Mustafa Paşa'dan bir oğlu ve bir kızı, ikinci eşi Reşid Paşa'dan ise bir oğlu olmuştur.²³

Ahmed Cevdet Paşa'nın yoğun devlet hizmetlerinin yanı sıra eşi ve çocukları ile de alâkadar oluşu iyi bir âile reisi olduğunu göstermektedir. Taşra memuriyetleri sırasında zevcesi Advıye hanıma aksatmadan mektuplar göndermiş ve ihtiyaçlarını temin etmeye çalışmıştır. Bosna-Hersek teftişi sırasında zevcesi üçüncü çocuğuna hâmile olduğu için Cevdet Paşa uzak yerlerde bunun endişe içerisindeydi. Gönderdiği mektuplarda eşine eve bakacak bir kadın ayarlamasını ve tembellik etmeyip her gün bir miktar gezinmesini söylemesi onu ne denli düşündüğünü göstermektedir. Paşa'nın Bosna-Hersek'teki vazifesinin birkaç ay uzaması dedikoduları beraberinde getirmiş ve orada yeniden evlendiği şâyiaları yayılmıştır. Bu yüzden Advıye Hanım mektuplarında ısrarla kendisini oraya aldırmasını paşadan rica eder. Cevdet Paşa bütün bu ısrarlı talepler karşısında eşine sabırlı olmasını, dedikodulara itibar etmemesini ve kendisine sadık kaldığını mektupla bildirmiştir.²⁴

Cevdet Paşa yine İstanbul dışında olduğu zamanlarda âile ve ev ile alakalı meselelerde kararı ekseriya eşine bırakırdı. Fakat bazı ikaz ve nasihatlerde bulunmayı da ihmal etmezdi. Advıye Hanım da daima kocasının fikrine başvururdu. Cevdet Paşa, tasarruflu olmayı, parayı ihtiyaca göre kullanmayı tavsiye ederek ve iyice düşündükten sonra karar vermesini isteyerek tatlı ikazlarda bulunurdu.²⁵

²² H. Emel Aşa, "Fatma Âliye Hanım", *DİA*, c. 7, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 261.

²³ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 31.

²⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)*, *Bildiriler*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986), 208-209.

²⁵ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 212-213.

Cevdet Paşa çocuklarının tahsili ile de yakından alâkadar olmuştur. Onlara özel hocalardan ders aldırarak iyi yetişmelerini temin etmiştir. Sadece kendi çocukları için değil, konakta bulunanların çocukları, hizmetkâr ve câriyelerin tahsiliyle de meşgul olmak üzere bir hoca tutmuştur. Oğlu Ali Sedad altı yaşında Kur'an-ı Kerîm'i hatm ederken kızı Fatma Âliye de beş yaşında Kur'an-ı Kerîm okumaya başlamıştı. Oğlunun hatmetmesine çok sevinen Cevdet Paşa ona, mutluluğunu izhar eden bir mektup yazmıştır.²⁶

Ahmed Cevdet Paşa gittiği yerlerde eşine ve oğullarına her zaman hediyeler alıp göndermeyi de ihmal etmeyen müşfik bir aile reisi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Reyhaniye'den bir kilim ile bir seccâde; Bosna'dan eşine bir som derviş kaşığı, oğluna sırmalı bir kalem; eşinin arabası için Avusturya'dan aldirttığı bir çift cins beygir, oğluna aldirdığı cins güzel tay bunlar arasındadır. Paşa'nın bütün bu hareket ve tavırlarının huzurlu bir aile ortamının tesis edilmesinde muhakkak ki önemli bir yeri olmuştur.²⁷

E. Görev ve Hizmetleri

Ahmed Cevdet Paşa, genç yaşlarından itibaren pek çok farklı görev icra etmiştir. O, İstanbul'a geldikten dört sene sonra 1843 yılında Hamidiyye medresesi²⁸ imtihanını kazanmıştı.²⁹ Hamidiyye medresesi imtihanındaki başarısı onun önünü açtı. Buna binaen 1844 senesinde henüz 22 yaşındayken Çanâd³⁰ rütbesiyle Rumeli Kazaskerliğine bağlı Premedi kazâsı kâdısı oldu.³¹

²⁶ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 212-213; Keskiöglü, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı Ve Eserleri", 233-234.

²⁷ Şimşirgil ve İkinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 45.

²⁸ Hamidiyye medresesi; Bahçekapı semtinde Hâmidiye Caddesi üzerinde yer alan külliye, Osmanlı döneminde İstanbul'da yaptırılan selâtin külliyelerinin sonuncusudur. 1780 tarihinde tamamlanmıştır. Bk. Semavi Eyice, "Hâmidiye Külliyesi", *DİA*, c. 15, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 468.

²⁹ Cevdet Paşa, takip ettiği derslerden mahrum kalmamak için Sirkeci'deki bu medrese yerine, Fâtih'te kalmaya devam etmişti. Papasoğlu medresesinden, Fâtih külliyesinin sahn-ı semân denilen ve vaktiyle *Mutavvel*'e hâşiye yazmış Hasan Çelebi'ye ait bulunan bir odaya yerleşmiştir. Bk. Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 18.

³⁰ Çanâd; Güney Macaristan'da bir şehir olup, Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetindeydi. Bu yer en küçük kadınlıklardan biri sayılmış ve Paşa'nın bu payesi Macaristan'ın Osmanlı'nın elinden çıkmasından sonra da devam etmiştir. Bk. Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", 114.

³¹ Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 18.

Ahmed Cevdet Paşa, 1845 tarihinde İstanbul müderrisliği ruûsunu aldı. Böylece küçük yaşlardan beri arzu ettiği, uğrunda geceyi gündüze katarak çalıştığı tedris hayatına başlayabilecekti.³²

Sadrâzam Mustafa Reşid Paşa, zaman zaman hâdiselere temas eden şer'î hükümlerden mâlûmât almak için Şeyhülislâmlık makamından parlak fikirli, zamanın gereklerini anlayan bir âlimin gönderilmesini istemişti. Şeyhülislâmlık makamının seçtiği kişi, genç ilim adamı Ahmed Cevdet Efendi olmuştu.³³ Paşa'nın takdirini kazandığı için onun çocuklarının tâlimine de memur edilmiş ve bu vesile ile sadrâzâmın ayrıca ikram ve iltifatlarına nail olmuştur.³⁴ Ahmed Cevdet Efendi'nin Reşid Paşa'nın yanında çalışması bilhassa siyasî ilimler ile de meşguliyetine, Ali ve Fuat Paşalar ile de tanışmasına vesile olmuştur.³⁵

Ahmed Cevdet Efendi, 1848'de Memleketeyn'de (Eflâk ve Boğdan) çıkan bir karışıklık üzerine Bükreş'e gitmiş bulunan Fuad Paşa'ya Mustafa Reşid Paşa'nın şifâhî bir tâlîmâtını götürmek üzere görevlendirilmiş, bir ay kaldığı Bükreş'ten Fuad Paşa'nın cevabını alarak İstanbul'a dönmüş, bunun üzerine 10 Nisan 1849'da ilmiye rütbelerinden olan hareket-i hâric³⁶ rütbesini almıştır.³⁷

Şeyhülislâm Mekkîzâde Âsım Efendi'nin vefatından sonra bıraktığı para ile rüşdiye mekteplerine hoca yetiştirmek üzere 1850 tarihinde Dârümuallimîn,³⁸ kurulmuştu. Burada görevlendirilen Cevdet Paşa kendisini tamamen eğitim-öğretim işlerine verdi. Dârümuallimîn için hazırladığı nizamnâme'yi yürürlüğe koydu.³⁹

³² Cevdet Paşa, bu mazhariyete o kadar sevinmişti ki, tutumlu bir zât olmasına rağmen, o zamanlar ruûs şerefine verilmesi âdet olan üç günlük ziyâfeti emsallerine göre çok üstün derecede yaptı. O güne dek tasarruf ettiği bütün paraları harcadığı gibi, 1500 kuruş da borca girmişti. Bk. Ebül'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 28.

³³ Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 31.

³⁴ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, 29.

³⁵ Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 27, 45; Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, c. 7, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 444.

³⁶ Hareket-i hâric; Kanunî zamanında Süleymâniye Medresesi'nin binasından sonra onikiye çıkarılan tarihi tedris (okutma yolu) silsilesinin ikinci mertebesindeki müderrislere verilen bir unvan. Bk. Devellioğlu, *Ansiklopedik Lugat*, 474.

³⁷ Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 27, 45.

³⁸ Dârümuallimîn: Erkek Öğretmen Okulu. 1848 de Sultan Mecid devrinde İstanbul'da Fatih civarında kurulmuştur. Bk. Devellioğlu, *Ansiklopedik Lugat*, 200.

³⁹ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 444.

Ahmed Cevdet Efendi 21 Temmuz 1846'da toplanan Meclis-i Maârif-i Umumiyye'de (günümüzde Milli Eğitim Bakanlığı'nın karşılığı olan müessese), Fransız İlimler Akademisine benzer biçimde kurulması kararlaştırılan akademi fikrini gerçekleştirmek istiyordu. Nihayet o, bu müessesenin gayesi ile temin edeceği faydaları içeren bir mazbata kaleme alarak Sultan Abdülmecid Han'a arz etmiştir. Padişahın onayıyla bu mazbataya uygun olarak hazırlanan bir beyannâme 1 Haziran 1851 tarihli Takvim-i Vekâyi'de yayınlanmıştır. Böylece Ahmed Cevdet Efendi de Encümen-i Dâniş denilen bu müessesenin âzâları arasında yerini almış oldu.⁴⁰

Sultan Abdülmecid Han, açılış merâsimi gününde, encümenin teşkilinde büyük emeği geçen ve ilk eser olarak *Kavâid-i Osmâniyye*'yi kendisine takdim eden Ahmed Cevdet Efendi'yi taltif etmiştir. Bunun üzerine onun rütbesi hareket-i altmışlı'ya⁴¹ çıkarılmıştır.⁴²

1852'de Mısır'da vâli ailesi arasında çıkan miras ihtilafını çözmek ve Tanzimat Fermanı'nı burada da kabul ettirmek üzere Kâhire'ye giden sadâret müsteşarı Fuad Efendi'ye ulemâdan bir zâtın refâkati istenmiştir. Bu iş için Ahmed Cevdet Efendi uygun görülmüştür. Bu seyahat bile çalışmasını aksatmayıp dönüşünde tarihinin üçüncü cildini tamamlayarak sunmaya muvaffak olmuştur. Buna karşılık kendisine mükâfat olarak "Süleymaniyye Pâyesi"⁴³ verilmiştir.⁴⁴

Ahmed Cevdet Efendi'ye 1855 yılında devletin resmi tarihçisi olarak görev verilmiş ve kendisine verilen bu görevi on yıl sürdürmüştür. Böylece Ahmed Cevdet Efendi kibâr-ı müderrisîn denilen yüksek müderrisler sınıfına girmiştir.⁴⁵

⁴⁰ Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 57.

⁴¹ Hareket-i altmışlı; Osmanlı Medrese sisteminde, müderrislere ödenen ücrete göre medreseler arasında derecelendirme yapılıyordu. Sahn-ı Semân medreselerinde müderrislere 50 akçe ödeniyordu. Süleymaniye medresesi ve Ayasofya medresesinde ise 60 akçe ödeniyordu. Cevdet Paşa'ya verilen bu rütbe, maaşında ve dolayısıyla Müderrislik rütbesinde artma anlamına gelir. Bk. Mehmet İspirli "Medrese", *DİA*, c. 28, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 330.

⁴² Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 27,45; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 444.

⁴³ Süleymaniye Payesi: Osmanlı eğitim sisteminde Süleymaniye Medresesi'nin (ders programına göre) hâmisî-i Süleymaniyye'den sonraki üçüncü derecesi. (Bu dereceler, müderrislerin maaşı ve ders kabiliyetlerinin artması elde edilir) Bk. İspirli, "Medrese", 330.

⁴⁴ Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 63-64; Keskiöğlu, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", 14/1: 233,234.

⁴⁵ Şimşirgil ve İkinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 22.

Cevdet Paşa, 1856 senesinde de Galata kâdılığına getirildi. Böylece otuz üç yaşındayken bilfiil kâdı olmayı başarmış ve aynı yılın sonunda Mekke-i Mükerrerme kâdılığına tayin edilmiştir. Aynı yıl kanunlaştırma çalışmalarında hizmetinden istifade edilmek üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat âzâlığına⁴⁶ getirilmiştir. 1858 tarihli Cezâ Kanunnâme-i Hümâyunu, Arâzi Kanunnâmesi ve Tapu Nizamnâmesi'nin hazırlanmasında mühim hizmeti geçmiştir. Yine bu meclis nezdinde Metn-i Metîn adıyla Hanefî mezhebine göre medenî kanun projesi hazırlamak üzere bir cemiyet-i ilmiye kurulmuştur. Bu cemiyetin kâtibi bulunan Ahmed Cevdet Paşa burada fıkıh kitapları mütâlaasıyla meşgul olduysa da proje tamamlanamadan cemiyet dağılmıştır. Fakat bu çalışmalarının mükâfatı olarak kendisine 1861'de İstanbul Kâdılığı pâyesi verilmiştir.⁴⁷

Ahmed Cevdet Paşa'nın muvaffakiyetleri merkezde hasımlarının harekete geçmesine neden olmuş ve Şeyhülislâmlığa getirilmesi beklenirken ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına nakline karar çıkarılmıştır. 1866'da Meclis-i Hazâin⁴⁸ âzâlığına tayin edilirken, kazaskerlik pâyesi de vezârete çevrilmiştir.⁴⁹

Ahmed Cevdet Paşa daha sonra Maraş, Urfa, Deyr-i Zor sancakları ve Adana vilâyetinin birleştirilmesiyle teşkil olunan Haleb vâililiğine 1866'da tayin edilmiş ve iki yıl süren bu vazifesi sırasında yeni vâililiğin teşkilatlanmasını tamamlamıştır.⁵⁰

1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye reisliğine getirilmiş ve daha sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin nezârete çevrilmesinden sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye nâzırı

⁴⁶ Meclis-i Âlî-i Tanzimat; Tanzimatın ilanından sonra Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla yapılması emredilen kanun ve nizamnameleri hazırlamak, memlekette yapılacak ıslahat ve imar faaliyetleri için lüzumlu tedbirleri müzakare etmek, mevcut nizamnamelerden ıslaha muhtaç olanlar hakkında mütalaa beyan etmek ve yenilerini hazırlamak üzere 1854'te teşkil edilen meclisin adıdır. Bk. Ali Akyıldız "Meclisi Vela-yı Ahkâm-ı Adliye", DİA, c. 38, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 250.

⁴⁷ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, 54-56.

⁴⁸ Meclis-i Hazâin: Mali işleri yöneten meclis. Bk. Devellioğlu, *Ansiklopedik Lugat*, 710.

⁴⁹ "Osmanlı teşrifatında ilmiye sınıfının kazaskerlik (sadr) rütbesinin mülkiyedeki karşılığı vezirlik ve askeriyedeki karşılığı da paşalık idi. Vezirlere de paşa denirdi." Bk. Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 443-450; Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, 57-58.

⁵⁰ "Burada Fırat adında yarısı Türkçe ve yarısı Arapça haftalık bir gazete çıkarttı. Bu mecmua Suriye'nin kaybına kadar bu isimle çıkmaya devam etti. Daha sonra Haleb adını aldı." Bk. Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, 60-61.

olmuştur. Ayrıca bu devirde nizamiye mahkemeleri teşkilâtını kurarak bununla alakalı mevzuatı hazırlamıştır.⁵¹

Ahmed Cevdet Paşa zaman zaman yaşanan sıkıntılar sebebiyle Hanefî fikhını esas alan bir medenî kanun kitabının hazırlanması gerektiği konusunda görüş ve düşüncelerini belirtiyordu. Onun bu düşüncesi uygun görülerek 1286/1869'da Bâbiâli'de Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye Cemiyeti teşkil olunduğunda reisliğine de kendisi getirilmiştir. Devrin önde gelen fıkıh âlimlerinin de yer aldığı bu cemiyet, Mecelle'nin ilk dört kitabını yayınlamaya muvaffak olmuştur. Beşinci kitabın hazırlığı biterken Cevdet Paşa reislikten azledilerek Bursa Vâliliği'ne tayin olunmuşsa da birkaç gün sonra bu vazifesinden azl edilmiştir.⁵²

Şeyhülislamlığa nakledilen Bâbiâli'de teşkil edilen Mecelle Cemiyeti'nin başına Gerdankıran Ömer Efendi (öl. 6 Şaban 1292 / 7 Eylül 1875) getirilmiştir. Cemiyetin *Kitâbü'l-Vedîa* adıyla çıkardığı altıncı kitap dil ve üslûp bozukluğu, lüzumsuz tekrarlar, kullanılan garip tabirler, konu ve bölümlerin karışıklığı gibi sebeplerle büyük tenkitlere uğramıştır. Bunun üzerine 1871 tarihinde Cevdet Paşa yeniden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti ile Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisliklerine getirilmiş ve *Kitâbü'l-Vedîa* nüshaları toplanıp yerine *Kitâbü'l-Emânât* neşredilmiştir.⁵³

Cevdet Paşa, *Mecelle*'nin sekizinci kitabı hazırlanırken Maraş vâliliğine tayin edildi ise de bu memuriyeti sadece sekiz gün sürmüştür.⁵⁴

Bâbiâli'ye alınan Mecelle Cemiyeti'nin reisliği ve buna ilâveten Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye âzâlığı vazifesi ile merkeze (1872) alınmıştır.⁵⁵

⁵¹ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, 60-61. Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 25.

⁵² Keskiöglü, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı Ve Eserleri", 14/1: 233, 234; Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 25.

⁵³ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 25; Fatma Âliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 15; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 444.

⁵⁴ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 26.

⁵⁵ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 26.

Bu devrede Cevdet Paşa, devlet işlerinin her hususunda kendisine istişâre edilen bir merci durumuna gelmiş ve kısa bir müddet sonra Şûrâ-yı Devlet âzâsı; ardından da Evkaf Nâzırı (1872) olmuştur.⁵⁶

1874 senesinde Maarif Nâzırlığına getirilen Cevdet Paşa'nın nâzırlığı zamanında ilk tahsilden yüksek tahsile kadar her seviyede ders programları yapılmıştır. Nuruosmaniye Câmii avlusunda ibtidâiyye adıyla modern usullere göre tedrisat yapan bir ilk mektep açılmış ve Dârülmuallimîn teşkilatı ibtidâî (sıbyan), rüşdiye (orta mektep) ve idadî (lise) olmak üzere üç kademeye ayrılarak yeniden düzenlenmiştir.⁵⁷

Cevdet Paşa, Şûrâ-yı Devlet reisi Yusuf Kâmil Paşa'nın rahatsızlığı sebebiyle 1874'de Maarif Nâzırlığı'ndan ayrılarak Şûrâ-yı Devlet reis muavinliğine getirilmiştir. Yanya Vâliliği ile Mecelle Cemiyeti'nden ve merkezden uzaklaştırıldığı sırada Mecelle'nin on ikinci kitabını hazırlatmıştır. Bunun dışında Yanya'da iken cemiyetin yeni reisi Ahmed Hilmi Efendi ile mektuplaşması, onun cemiyet ile alâkasını gayrı resmî de olsa devam ettirdiğini göstermektedir.⁵⁸

Cevdet Paşa, Yanya'da yedi buçuk ay kaldıktan sonra 1874 tarihinde tekrar Maarif-i Umumiyye Nâzırlığına; birkaç ay sonra da Adliye Nâzırlığına getirildi. Ayrıca o, mahkeme ilâmlarının hazırlanmasında hâkimlere yardımcı olmak üzere nizâmiye mahkemelerinin ilâmlarının yayınlanacağı *Ceride-i Mehâkim*'i 1874 tarihinde neşrettirmiştir. Osmanlı kanunlarının toplandığı *Düstur* da ilk defa onun gayretleriyle neşredilmiştir.⁵⁹

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle hâmisiz kalan Cevdet Paşa 1876 tarihinde Bulgaristan'da isyan belirtilerinin baş göstermesi üzerine Rumeli teftişiyle Sofya ve Filibe'ye gönderilmiştir. Bulgarca bilmesi itibariyle burada muvaffak olmuş ve döndüğünde Adliye Nâzırı, hemen ardından da Maarif Nâzırı olmuştur. Bu sırada on altıncı kitabı da bastırarak 1876 tarihinde Mecelle'yi tamamlamıştır. 1877 senesinde sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın gadrine

⁵⁶ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 444.

⁵⁷ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 26.

⁵⁸ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 26.

⁵⁹ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 27.

uğrayarak Suriye vâililiğine tayin edilmişse de Nedim Paşa'nın sadâretten düşmesi üzerine daha Şam'a gitmeden Maarif Nâzırlığına getirilmiştir.⁶⁰

1878'de tekrar Adliye Nâzırı, dört ay sonra da İbrahim Edhem Paşa kabinesinde Dâhiliye Nâzırı olmuştur. Bu vazifede iken mülkiye memurlarının hâl tercümelerinin kaydedildiği Sicill-i Ahvâl Defteri'ni tanzim ettirmiş ve aynı yıl içerisinde Evkâf Nâzırlığına getirilmişse de üç ay sonra başvekil⁶¹ Ahmed Vefik Paşa'nın hışmına uğrayarak 1878 tarihinde ikinci defa Suriye Vâililiğine gönderilmiştir.⁶²

Cevdet Paşa Şam'da iken Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın Kozan'da çıkardığı isyanı bastırmakla vazifelendirilmiştir. O isyanı bastırıldığı sırada Şam vâililiğine Midhat Paşa'nın tayini üzerine İstanbul'a döndükten sonra Ticaret ve Ziraat Nâzırlığına getirilmiştir. Sadrazam Hayreddin Paşa'nın istifası üzerine 1879 tarihli bir irade-i seniyye⁶³ gereği bir hafta kadar Heyet-i Vükelâ'ya⁶⁴ reislik etmiştir. Haftada bir gün de tekrar Şeyhülislamlık'ta toplanan Mecelle Cemiyeti'ne devam ederek cemiyete verilen işlerle meşgul olmuştur.⁶⁵

Said Paşa'nın başvekil olması ile Cevdet Paşa bir kez daha Adliye Nâzırlığına getirilmiş ve bu vazifede iken 1880 tarihinde açılan Mekteb-i Hukuk'ta usûl-i muhakeme-i hukukiyye, Belâgat-ı Osmaniye ve talim-i hitâbet derslerini vermiştir. Daha evvel nizamiye mahkemelerine hâkim yetiştirmek üzere 1869 yılında Galatasaray Sultanîsi'nde bir hukuk şubesi kurulmuş ve bu şube 1874 yılında lise seviyesine getirilmiş ancak 1878 yılında tatil edilmiştir. Cevdet Paşa'nın gayretleriyle hukuk mektebi 1880 yılında tekrar açılmış, 1900 yılında da Dârülfünûn'a bağlanmıştır.⁶⁶

⁶⁰ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 27.

⁶¹ Kanun-ı Esasî gereği, sadrazamlara başvekil deniyordu.

⁶² Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 27.

⁶³ İradeyi Seniyye; Padişahın, bir işin yapılması veya yapılmaması hakkında verdiği emirdir. İrade eskiden şifahi, yani ağızdan emir vermek yahut kendi el yazısıyla yazmak suretiyle verilirdi. Sonradan iradeler mabeyn başkâtibinin imzasını taşıyan yazılı kâğıtla bildirilmeye başlamıştır. Bk. Devellioğlu, *Ansiklopedik Lugat*, 531.

⁶⁴ Vekiller heyeti, Bakanlar Kurulu. Bk. Devellioğlu, *Ansiklopedik Lugat*, 429.

⁶⁵ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 28.

⁶⁶ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 28.

Sultan Abdülaziz'in hal' ve katliyle alakalı görülen bazı devlet adamları 1881 tarihinde kurulan bir mahkemede muhakeme olunmuşlardır. Bu mahkemede (Yıldız) Adliye Nâzırı sıfatıyla Cevdet Paşa da hazır bulunmuştur.⁶⁷

Cevdet Paşa 1882 tarihinde dördüncü defa Adliye Nâzırlığından ayrıлып üç buçuk yıl resmî memuriyetlerden uzak kalmış ve yarım kalan eserlerini tamamlamakla meşgul olmuştur.⁶⁸

Ahmed Cevdet Efendi, 1886 tarihinde beşinci defa Adliye Nâzırlığına getirildiği sırada 1887 senesinin ilk günlerinde gelişinin ellinci yılı içerisinde bulunuyordu. Yıl dönümlerine özellikle ehemmiyet veren Sultan II. Abdülhamid Han, yıllardır devlete faydalı hizmetlerde bulunmuş olan bu büyük devlet adamının İstanbul'a gelişinin ellinci yılını da kaçırmamış ve saltanat arabasını göndererek Cevdet Paşa'yı Yıldız Sarayı'na davet etmişti. Ayrıca birçok iltifatlarda bulunarak kendisini Nişân-ı İmtiyâzla⁶⁹ (4 Safer 1305/22 Ekim 1887) ödüllendirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, Padişahın iltifatlarından dolayı çok memnun olmuştur.⁷⁰

Cevdet Paşa'nın beşinci defa getirildiği Adliye Nâzırlığı dört sene kadar sürmüş ve bu müddet içinde vazifeyi büyük bir dirâyetle ifa etmiştir. Ancak Sadrâzam Mehmed Kâmil Paşa ile aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle bir süre sonra ayrılmak zorunda (1890) kalmıştır.⁷¹

Cevdet Paşa, kaplıca tedâvisi için Bursa'ya gittiğinde orada kaldığı kısa müddet zarfında boş durmayarak *Kavâid-i Osmâniyye* (Osmanlıca dilbilgisi) adlı kitabı ve Boğaziçi'nde vapur işletmek üzere kurulan Şirket-i Hayriyye adlı ilk Türk anonim şirketinin kuruluş nizamnâmesini de hazırlamıştır.⁷²

⁶⁷ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 28.

⁶⁸ Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 28.

⁶⁹ Nişân-ı İmtiyâz: Osmanlıda, devlet adına faydalı işlerde bulunmuş ilim adamları, idareci ve askerlere verilmek üzere hazırlanan genelde süslü ve taşlarla bezeli bir tür madalyon. Bk. İbrahim Artuk, "Nişan", *DİA*, c. 33, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 154-156.

⁷⁰ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 445.

⁷¹ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 445.

⁷² Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 27, 45.

F. Vefatı

Sultan II. Abdülhamid Han Cevdet Paşa'yı, mecâlis-i âliye memuru nâzırlığına (devlet bakanlığına) tayin etmiş ve o günün akşamı iftar için mâbeyn-i hümâyuna davet etmişti. Terâvih namazından sonra huzûr-ı hümâyuna kabul edilmiş ve Padişahın fevkalâde iltifatına mazhar olmuştu. Vükelâlîğe mahsus otuz bin kuruş maaşa ek olarak kendisine padişahın hususî hazinesinden ikiyüz altın tahsis edilmişti. Cevdet Paşa bundan sonraki hayatını ilmî çalışmalarına ve çocuklarına ayırmış ve kısa bir hastalıktan sonra 3 Zilhicce 1312 /27 Mayıs 1895 gecesini Bebek'teki yalısında vefat etmiştir. Naaşı Fatih Sultan Mehmed Han türbesi hazîresine defnedilmiştir.⁷³

G. İlmî Şahsiyeti

Cevdet Paşa, klasik Osmanlı tarihçiliğine yeni bir bakış açısı getirmiş, ayrıca tarihçilik, tarih felsefesi ve metodolojisi bakımından da eski vak'a-nüvis tarihten farklı bir telâkkinin yolunu açmış büyük bir devlet adamıdır. O, Osmanlı tarihçiliğinin klasik geleneğine şeklen bağlı görünse de İslâm tarihçiliğinin "ilmî tarihçilik" ekolünü takip etmekle birlikte, bunun belâgata önem veren İran tarzı edebî tarihçilikle ahenkli bir terkiibini gerçekleştirmiştir. Tarih felsefesi ve metodolojisinde geniş ölçüde, bir kısmının tercümesini yaptığı İbni Haldûn'un *Mukaddime*'sinin tesirinde kalmış olup eserlerinde tenkid yönü kuvetlidir. Gerektiğinde hâdiseleri bir bütün olarak ele alır ve sebep-sonuç münasebetlerini açıklamaya çalışır. Yeri gelir, bozulan müesseselerin ıslâhı için çözümler üretir. Onun bu tasarrufları, gelenekçi Osmanlı tarihçiliğinden çağdaş tarihçiliğe geçişte bir merhale teşkil eder. Kaleme aldığı *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*, Türk tarihçiliğinde bu yönüyle son derece kıymetli eserlerdir. Bu iki eser Tanzimat ve Sultan II.

⁷³ Şimşirgil ve İkinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 31; Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", 118, 119; Yusuf Halaçoğlu, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)*, *Bildiriler*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986), 6; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa"; Veli Ertan, *Ahmed Cevdet Paşa*, (Ankara: Hilal Yayınları, 1964), 31.

Abdülhamid döneminin siyasî, iktisadî ve ictimai tarihini açık-gizli hadiseleriyle aydınlatan ana kaynak vasfını hâizdir.⁷⁴

Cevdet Paşa devlet adamlığı ve tarihçiliğinin yanı sıra aynı zamanda döneminin hukukî ıslâhatını da gerçekleştiren bir hukuk adamıdır. Kendi döneminde hazırlanan kanunların ve kurulan müesseselerin önemli bir kısmı onun eseridir. Bu itibarla Bernard Lewis onun hakkında “dâhî hukuk adamı” tabirini kullanır. O hukukî meselelerde her zaman için şekilde Batı’yı taklit ederken, özde şer’î prensiplere bağlı kalmayı şîâr edinmiştir. Kuvvetli fıkıh bilgisi, hizmetlerinde göz doldurması, kanun ve nizamnâme kaleme almada tecrübe ediniş meleke kazanması hasebiyle henüz otuzbeş yaşında iken Meclis-i Âli-i Tanzimat âzâlığına getirilmiştir. O dönemde mecliste hazırlanan kanun ve nizamnâmeler, hep Cevdet Paşa’nın kaleminden çıkmıştır. 1858 tarihli cezâ ve arâzi kanunnameleri ile 1864 tarihli tapu nizamnâmesinin hazırlanmasında büyük emeği geçmiştir. 1868’de bugünkü Yargıtay’ın ilk şekli olan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye’nin kurulmasında büyük katkısı olmakla beraber ilk reisliğe de kendisi getirilmiştir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye’nin dâhilî nizamnâmesini de hazırlayan Cevdet Paşa, biri temyiz, diğeri istinaf olmak üzere iki mahkeme hâlinde teşkilatlandırdığı Divan’ın bir yandan sağlam hukukî esaslar üzerine kurulması için gayret sarfederken, diğeri yandan Divan âzâlarının bilgili ve dirâyetli hukukçular arasından seçilmesi için çalışmıştır. Aynı zamanda bugünkü hukuk fakültelerinin nüvesi sayılabilecek Mekteb-i Hukuk da onun Adliye Nâzırlığı döneminde açılmıştır. Hükümlerin yazılmasında hâkimlere yardımcı olmak üzere mahkeme ilâmlarının yayımlandığı *Ceride-i Mehâkim*’i 1291/1874 tarihinde yayınlamıştır. Bu dergi günümüzde Adalet Dergisi adıyla hâlâ yayınlanmaktadır. Osmanlı kanunlarının toplandığı Düstur da ilk defa Cevdet Paşa’nın gayretleriyle yayınlanmış olup bugün de kanunlar bu Düsturlarda toplanmaktadır. Cevdet Paşa’nın bir hukuk adamı olarak İslâm ve Osmanlı hukukuna kazandırdığı en mühim eseri ise *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*’dir.⁷⁵

⁷⁴ Ercüment Kuran: "Türk tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986), 7; Şimşirgil ve Ekinci, *Cevdet Paşa ve Mecelle*, 34.

⁷⁵ Geniş bilgi için bk. M. Akif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986), 21-39.

H. Dilciliği ve Şairliği

Dil araştırmaları yapan Ahmed Cevdet Paşa, dilimizin yakın tarihi bakımından büyük bir değer taşıyan eserlere ve çok önemli görüşlere sahiptir. O, diğer alanlarda olduğu gibi, dille ilgili görüş ve çalışmalarıyla da öncülük görevi üstlenmiştir. Bilim ve eğitim hayatımıza mühim katkılarda bulunmuştur. Türk edebiyatının kendi içinde olgunlaşması hareketlerine yeni bir ciddiyet kazandırmış ve özgün eserler yazmıştır.⁷⁶

Ahmed Cevdet Paşa, üzerinde çalıştığı dile lisân-ı Osmânî adını vermekle birlikte, bu dilin aslının Türkçe olduğunu ve Arapça, Farsça unsurların sonradan dile karıştığını söylemektedir. Hatta Osmanlı Türkçesinin Çagatayî adını verdiği Doğu Türkçesinden geldiğini ifade ederek Türk dilinin tarihî ve coğrafi bağlantılarına da dikkat çekmektedir.⁷⁷

Ahmed Cevdet Paşa, daha önce işaret edildiği üzere okuyup yazabilecek seviyede Arapça ve Farsça'yı öğrenmiş ve bunun yanında belli bir seviyede Fransızca ve Bulgarca dilini de öğrenmişti.⁷⁸ Cevdet Paşa dil bilgisi ile ilgili birçok eser telif etmiştir.⁷⁹

Öğrencilik yıllarında takip ettiği derslerle ilgili kitap yazıp ders veren Cevdet Paşa, her türlü bilimsel konunun Türkçe ile yazılabileceğine inanıyor, herkesin okuryazar olması için dilin sadeleştirilmesi ve yazıların Türkçe kaleme alınması gerektiğini savunuyordu. Kendisi de yazılarında bu sadeliğin örneklerini vermiştir. Bir dil bilimci olarak Türkçeye en büyük hizmeti yapan ilk âlimimiz olan Ahmed Cevdet Paşa, Türkçe'nin gramerini yazdığı gibi sadeleştirilmesinde ve bir ilim dili olarak kullanılmasında da büyük hizmetler gerçekleştirmiştir.⁸⁰

Cevdet Paşa, tumturaklı (anlama bir şey katmayan ancak kulağa hoş gelen, gösterişli) ve secili yazıların yalnız takrirlerde kullanılmasını, diğer yazıların ise

⁷⁶ N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, cilt 2, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 957; Fatma Âliye, *Cevdet Paşa ve Zamani*, 26.

⁷⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tertib-i Cedîd Kavâid-i Osmaniyye*, (İstanbul: Dikran Karabetyan Mat., 1303/1886), 5; Esra Karabacak, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkie* Volume 7/2 Spring (2012): 614.

⁷⁸ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 444.

⁷⁹ Karabacak, "Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine", 613-620.

⁸⁰ Özkan, Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri, 221, 223.

açık bir Türkçe ile yazılmasını istiyordu. Türkçe lisansı ile en güç ilmî bahislerin dahi yazılabileceğini belirterek, bu konuda kaleme aldığı yazıları da emsal olarak göstermiştir. Gerçekten de bu yazıları edebiyatta sadelik ve güzellik nünuneleridir. Bu arada rüşdiyelerde din derslerinde okutulmak üzere *Ma'lûmât-ı Nâfia* (Fâideli Bilgiler) adlı kitabı kaleme almıştır.⁸¹

On iki ciltlik *Târih-i Cevdet*'ini çağına göre sade bir dille yazmış olması, onun dilde sadeliğe verdiği önemin bir sonucudur. Ayrıca, okullarda okutulmak üzere modern metotlara göre Türkçe ders kitapları hazırlamıştır. Öte yandan Türkçe'nin ilim dili olamayacağını iddia edenlere bir cevap olmak üzere *Takvîmü'l-edvâr* adını verdiği risalesini bastırarak Türk diliyle de güzel eserler yazılabileceğini herkese göstermiştir.⁸² Türk diline batılı unsurların girmeye başladığı dönemde yazılmış bütün dilbilgisi kitaplarına örnek teşkil etmiştir.⁸³

Cevdet Paşa aynı zamanda bir şairdir. İlk gençlik yıllarında Süleyman Fehim'in konağında edebiyat çevresiyle yakınlık kurmuş olup Arap ve İran edebiyatını okumuştur. Ayrıca sülûs ve nesih hatlarını iyice öğrendikten sonra kendisine verilen Vehbî mahlasıyla bazı manzumeler kaleme almıştır. Şiirlerini ise aruz ölçüsüyle yazmıştır.⁸⁴

Cevdet Paşa, şiirlerinde Sâmi ve Nef'i'yi taklit etmiş, inşâ'da Veysî ve Okçuzâde'yi örnek almaya çalışmıştır. Reşid Paşa ve kapı yoldaşlarının şiirlerine tahmisler ve nazîreler söylemiştir. Fuad Paşa ile ortak gazeller yazmış ve Reşid Paşa'ya bazı kasideler sunmuştur.⁸⁵

Cevdet Paşa, şiirlerini Sultan Abdülhamid'in isteği üzerine hayatının sonlarına doğru bir divanda bir araya getirmiştir. Divandaki şiirlerin çoğu kaside ve gazel tarzında olup içlerinde şarkı, rubâî, tarih ve müfredler de içermektedir. Cevdet Paşa'nın şiirleri parlak zekâsını, kültürünü ve teknik bilgisini yansıtmaktadır. Şiirleri genellikle sade ve temiz bir Türkçe ile yazılmıştır. Yazdığı bu şiirlerin

⁸¹ Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 57.

⁸² Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 445; Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 110.

⁸³ Karabacak, "Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine", 616.

⁸⁴ Karabacak, "Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine", 615.

⁸⁵ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 444.

şiiiriyet ve lirizmden uzak olduğu ve gençlik heyecanıyla yazılan parçalar olduğu görüşünde olanlar da vardır.⁸⁶

İ. Dil ve Edebiyatla İlgili Eserleri

Ahmed Cevdet Paşa'nın değişik sahalarda telif, tercüme ve ta'lik olmak üzere otuza yakın eseri vardır. Dil ile ilgili belli başlı eserleri şöyledir:

1. *Kavâid-i Osmâniyye*

Yazılan ilk Türkçe gramer kitabıdır. Bu kitap Türkçe tarihinde bir milat kabul edilmektedir. Cevdet Paşa, Bursa'dayken orada kaldığı kısa süre içinde Fuad Efendi ile birlikte bu kitabı yazmıştır.⁸⁷ Cevdet Paşa, bu eserinde dilimizin gramerini yazdığı gibi dilin sadeleşmesine hizmet etmiş ve Türkçenin bir ilim dili olduğunu da ispat etmeye çalışmıştır.⁸⁸

Cevdet Paşa Türkçenin üç ayrı dilin birleşmesinden meydana geldiğini düşündüğünden Türkî, Arabî ve Fârisî olmak üzere üç alt bölüme ayırarak işlemiş ve ayrı ayrı üç dilin kurallarını vermeye çalışmıştır. Ancak kelimeleri işlerken, Arap gramer anlayışından çok Batı gramer anlayışına yakın bir tarz belirlemiş ve kelime türlerinin işlenişine isimden başlamıştır. Türkçe kelimeleri Arap dilinde olduğu gibi üçlü, dörtlü kökler halinde gruplandırmış ve kelime çekimine birinci tekil şahıstan başlamıştır.⁸⁹

2. *Medhal-i Kavâid*

Cevdet Paşa tarafından Sıbyan mektebi öğrencilerine (mahalle mektebi-günümüzdeki karşılığı ilkokul) kolaylık olmak üzere, *Kavâid-i Osmanîyye* adlı kitabının basitleştirilmiş şekli olarak hazırlanmıştır.⁹⁰

⁸⁶ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 449.

⁸⁷ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 444.

⁸⁸ Keskiöğlu, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı Ve Eserleri", 226; Nâzım Hikmet Polat, "Türkçenin Öğretimi ve Ahmed Cevdet Paşa", *Niğde Üni. Fen-Ed. Fak., TÜBAR-8* (2003-Bahar), 447.

⁸⁹ Karabacak, "Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine", 614.

⁹⁰ Polat, "Türkçenin Öğretimi ve Ahmed Cevdet Paşa", 450; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 449.

3. Kavâid-i Türkiyye

Cevdet Paşa, Sıbyan mektebi (günümüzdeki karşılığı ilkokul) öğrencilerine *Medhal-i Kavâid*'in ağır geldiği yolundaki yakınmalardan dolayı, Maarif Nezaretinde kurulan bir komisyon, daha kısa ve faydalı bir dilbilgisi kitabının kaleme alınmasını teklif edince bu eseri hazırlamıştır.⁹¹

4. Tertîb-i Cedîd Kavâid-i Osmâniyye

Cevdet Paşa Kavâid-i Osmaniyye adlı kitabını yeniden düzenlemiş ve bu eserine "*Tertib-i Cedid Kavâid-i Osmaniyye*" adını vermiştir.⁹² Bu eserde ele alınan konular tek başlık altında toplanmış, Arapça ve Farsça kurallar, Türkçe kuralların yanında verilmiştir.⁹³

5. Belâgat-i Osmâniyye

Cevdet Paşa'nın Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu edebiyat dersi notlarından meydana gelmiştir. Bu eserini Teftâzânî'nin *Muhtasarul-meânî* adlı eserinden istifade ederek hazırlamıştır.⁹⁴ Bu eser, klasik İslâm belâgat anlayışına göre düzenlenmiş edebiyat kurallarını ve bunlara uygulanan Türkçe misalleri ihtiva etmiştir.⁹⁵

Ahmed Cevdet Paşa'nın Giriş bölümünde yazdığı dil bilgisi kitaplarını tanıttığı ve ilk baskısı 1298 /1880'de yazılan bu eserin daha sonraki yıllarda sekiz baskısı daha yapılmıştır. Eser, *Dîbâce (Mukaddime)* kısımlarından meydana gelen bir giriş ve üç ana bölümden oluşur. *Birinci bölüm* ilm-i me'ânî, *ikinci bölüm* hakîkî ve mecâzî anlam, *üçüncü bölüm* edebî sanatlar hakkındadır. Eser, bugün dilbilimin alt başlığı olarak ele aldığımız anlam bilimin en önemli kaynaklarından biridir.⁹⁶

⁹¹ Polat, "Türkçenin Öğretimi ve Ahmed Cevdet Paşa", 450; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 449.

⁹² Polat, "Türkçenin Öğretimi ve Ahmed Cevdet Paşa", 450.

⁹³ Karabacak, "Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine", 613-620.

⁹⁴ Bursalı Mehmet Tahir, "Cevdet Ahmed Paşa", 130.

⁹⁵ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 449.

⁹⁶ Karabacak, "Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine", 613-620; Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, Haz. Turgut Karabey-Mehmet Atalay, (Erzurum: Akçağ Yayınları, 1999); Kazım Yetiş, "Belâgatı Osmaniye", *DİA*, c. 5, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 387, 388.

6. *Divançe-i Cevdet*

Bu eser Cevdet Paşa'nın gençliğinde yazdığı şiirlerden oluşmuş olup Sultan II. Abdülhamid'in emriyle kitap haline getirilmiştir.⁹⁷

7. *Dîvân-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi*

İrânlî şâir Sâib-i Tebrîzî'nin (öl. 1087/1676 [?]) divanı Süleyman Fehîm Efendi tarafından şerh edilmekte iken onun 1845'te ölümü üzerine eksik kalan kısım Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır.⁹⁸

8. *Bazı Medrese Kitapları Üzerine Yaptığı Ta'likâtlar*

Ahmed Cevdet Paşa, *Emsile, Binâ*, İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) *eş-Şâfiye'si*, Adalı'nın (öl. 1085/1674[?]) *Netâicü'l-efkâr'ı* ve Tefâtânî'nin *el-Mutavvel* mukaddimesi üzerine ta'likâtı olup bu çalışmalar bir arada basılmıştır. Bu eserler tezimizin ikinci bölümünde etraflıca ele alınacaktır.

J. Diğer Eserleri

Ahmed Cevdet Paşa'nın yukarıda sayılan eserlerinden başka, tarih, siyaset, hatırat ve benzeri birçok eser yazmıştır. Belli başlıları şunlardır:

1. *Târih-i Cevdet*
2. *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*
3. *Tezâkir-i Cevdet*
4. *Ma'rûzât*
5. *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*
6. *Mukaddime-i İbn Haldûn tercemesi*
7. *Takvîmü'l-Edvâr*
8. *Mi'yâr-ı Sedâd*
9. *Âdâb-ı Sedâd fi-ilmî'l-âdâb*
10. *Beyânü'l-unvân*
11. *Hülâsatü'l-beyân fi te'lîfi'l-Kur'ân*

⁹⁷ Fatma Âliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 12.

⁹⁸ Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 449.

12. *Eser-i Ahd-i Hamîdî*
13. *Hilye-i Saâdet*
14. *Ma'lûmât-ı Nâfi'a*
15. *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye*
16. *Mecmûa-i Ahmed Cevdet*
17. *Mecmûa-i Âliye*
18. *Risâletü'l-vefâ*
19. *Esmâ-i Şerife şerhi*

II. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bir mesele, hangi çerçevede ve hangi yönde ele alınırsa alınsın onunla ilgili kavramların açıklanması çok önemlidir. Tezin bu bölümünde, kısaltma, az sözle ifade etme, özet çıkarma anlamına gelen 'muhtasar', açmak, genişletmek, açıklamak, anlaşılana anlatmak anlamına gelen 'şerh', sahîfe kenarına veyâ altına yazılan îzâh, bir kitâbın îzâh ve şerhini yapan yazı anlamına gelen 'hâşiye' ve bir kitâbın açıklaması olarak kenarına veya ayrı bir eser olarak yazılan düşünceler, notlar anlamına gelen 'ta'lik' kavramları hakkında bilgi verilecektir.

A. Muhtasar

Muhtasar, ihtisar kelimesinden ism-i mef'ûldür. "Hasr" kökünden türemiştir. Sözlükte kısaltma, az sözle ifade etme, özet çıkarma, bir şeyi sadece belli bir şeye tahsis etme, fazla tafsilatı çıkarıp ifadeyi tabii haliyle bırakma, anlama zarar vermeden açıklama, ayrıntıları çıkararak maksadı daha kısa ifade etme, açıklamalara, tasvir ve tahlillere yer vermeden, ayrıntıya girmeden bir konunun basitçe anlatılmasıdır.⁹⁹

⁹⁹ İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh*, nşr: Ahmed Abdulgafûr Attâr, c. 2, (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 1984), 210; Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer Zemâşerî, *Esâsul-Belâga*, Tahkik: Muhammed Besil Uyûne's-sûd, c. 1, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998), 249; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (öl. 711/1311), *Lisânul-Arab*, c. 4, (Beyrut: Dâru ihyâi't-Turâsil-'Arabi, 1999), 109; Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye (Komisyon), *el-Mu'cemul-Vasît*, "İhtisar", (Kâhire: Mektebetu'ş-Şurûku'd-Devliyye, 2008), 246.

İhtisar, az sözle anlatımın tercih edilmesi bakımından îcâza benzerlik gösterse de sanatlı bir söyleyiş değildir. İhtisar edilerek anlatılan, yazılan şeylere muhtasar denir. İhtisarın zıddına iksar denir. İksar haşivle yakın anlamlıdır.¹⁰⁰

İstılahta ise muhtasar (ihtisâr) ile mücez (îcâz), mûlahhas (telhîs), hulâsa, mühezzeb (tehzîb), muhtâr (ihtiyâr), mûnteka (întika), mûntehab (intihâb) ve mücerred (tecrîd) kelimeleri arasında anlam benzerliği bulunmakla birlikte bu kelimeler arasında bazı anlam farkları da mevcuttur. Muhtasarda bir eserin kısaltılması, mûlahhasta (telhîs) özetlenmesi temel düşüncedir.

Mühezzebde hareket noktası eseri yeniden gözden geçirmek, ondaki fazla ve zayıf bilgileri ayıklamak suretiyle kısaltma yapmaktır. Muhtâr, mûnteka ve mûntehabda bir eserin muhtevâsından seçmeler yapılır. Mücerredde ise delil, sened vb. bilgilerin ayıklanması söz konusudur. Bu farklara rağmen sözü edilen kavramların hepsinde “kısaltma yapma” ortak noktadır.¹⁰¹

Muhtasarlar, hacimli kitapların kullanımından kaynaklanan zorlukları hafifletmek, ders kitabı olarak okutulan kitapların özet bir şekilde ifade edilip öğrenciler için anlaşılması zor gelen ve gereksiz görülen kısımların çıkartılması için telif edilmişlerdir. Ayrıca bazı eserlerin bir kısım muhtevâsının sonraki devirlerin insanlarına hitap edemez duruma gelmesi ve zamanla güncellenmesinin gerekliliği de muhtasar eserlerin yazılmasını gerekli kılmıştır.¹⁰² Örneğin İbn Ebû'l-İsba‘ın (öl. 654/1256) *Tahrîrû't-Tahbîr*'ini *et-Tahbîr* adlı daha hacimli eserinden kısaltması ve Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhît*'ini *el-Lâmiu'l-mu'lem*'inden hulâsa etmesinde olduğu gibi ihtisarların bir kısmı bizzat eserin müellifi tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁰³

Muhtasarlar, ihtisar yapan kimsenin duygularını ve yorumlarını içerdiğinden belirli bir ferdîliğe sahiptir. Bu durum, muhtevaları fazlaca hacimli olan edebiyat kitaplarında açıkça görülmektedir. Bir yazar eserde yer alan şiirleri seçerken eğlendirici hikâye, fıkra ve kıssaları, bir diğeri de tarihî hikâyeleri tercih

¹⁰⁰ Turan Karataş, “İhtisar”, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Akçağ yay., 2011), 219.

¹⁰¹ İsmail, Durmuş, “Muhtasar”, *DİA*. C. 31, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 58.

¹⁰² Durmuş, “Muhtasar”, 58.

¹⁰³ Durmuş, “Muhtasar”, 58.

edebilir. Bazı muhtasarcılar telhislerine asıl eserde kapalı gördükleri noktaları açıklayıcı ilâveler yapınca asıl eserin hacmini aşan muhtasarlar ortaya çıkmıştır. Nitekim Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî (öl. 666/1268), *Muhtârü's-Sihâh*¹⁰⁴ adlı eserinde Cevherî'nin (öl. 400/1007) sözlüğünü özetlemekle kalmamış, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (öl. 370/980) *Tehzîbü'l-luga*'sı gibi diğer bazı sözlüklerden ilâvelerde bulunmuştur. Hatîb el-Kazvîni de (öl. 739/1338), Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm*'unun belâgata dair üçüncü bölümü için yazdığı *Telhisu'l-Miftâh*'ta¹⁰⁵ hem kısaltma hem yeniden düzenleme hem de kendisinden ve başkalarından ilâveler yapmaktadır.¹⁰⁶

Osmanlı müellifleri, özellikle medreselerde okutulan kitaplarla sarf-nahiv ve belâgat konularındaki Arapça ve Farsça hacimli eserlerin yine kendi dillerinde muhtasarlarını yapmıştır. Bunun dışında onlar dinî konulardan dil ve edebiyata, tarih ve coğrafyaya, matematik ve tıbbâ kadar çok geniş bir yelpazede ana hatlarıyla bilgi aktaran muhtasarların telifine yönelmişlerdir.¹⁰⁷

B. Şerh

Sözlükte şerh, eti kesmek, bir şeyi genişletip yaymak, sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek, yarmak, açmak, açıklamak, bir şeyi dilim dilim kesmek veya bir eserin metnini kelime kelime açıklayıp daha geniş bir biçimde izah etmek¹⁰⁸ demektir.

Terim anlamı, bir kitabı açıklamak için yazılmış eser; sözlü ve yazılı olarak bir konu hakkında veya bir eser hakkında yapılan açıklamalardır. Şerhler, metnin amacını açıklamak ve başkaları tarafından anlaşılmasını sağlamak için telif edilmiştir. Genel olarak şerhler, muhtasar şekilde yazılan ve meşhur olan

¹⁰⁴ Zeynuddîn Muhammed b. Ebubekr bin Abdülkadir er-Razî, *Muhtârü's-sihâh*, (Beyrut: Dâru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, 2010), 7.

¹⁰⁵ Hatîb el-Kazvîni, *Mukayyed Telhîs (Tam Kayıtlı Telhîs)*, (İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi, t.y.), 4, 5.

¹⁰⁶ Durmuş, "Muhtasar", 58.

¹⁰⁷ Durmuş, "Muhtasar", 59.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânul-Arab*, 14: 179; Muhammed Altuncu, *el-Mücemu'l-mufasssal fi'l-edeb*, c. 2, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1999), 548; Muhsin Demirci, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 226; Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, c. 38, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 555.

eserlerdeki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği, örneklerin çoğaltıldığı eserler şeklinde ortaya çıkmıştır. Ancak bu yöntem sadece muhtasar eserlere değil bazen hacimli eserlere de uygulanmıştır. Mesela, Sıbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb*'ı, Müberred'in (öl. 286/900) *el-Muktedab*'ı ve İbnü's-Serrâc'ın (öl. 316/929) *el-Usûl*'ü gibi meşhur eserlerin kapalı veya anlaşılmayan kısımlarını açıklayan şerhler yazılmıştır. İbn Mâlik et-Tâî'nin (öl. 672/1274) *Teshîlü'l-Fevâ'id ve tekmîlü'l-Makâsîd* adlı eseriyle İbn Hişâm en-Nahvî'nin (öl. 761/1360) *Şüzûrû'z-zeheb* ve *Katrü'n-nedâ* isimli kitaplarına yazdıkları şerhlerde olduğu gibi bazı metin yazarlarının kendi eserlerini şerh ettiği de olmuştur.¹⁰⁹ Öte yandan şerh üzerine şerhlerin kaleme alındığı da görülmektedir.

Şerhler umumiyetle bir eserin bütününe açıklamak amacıyla kaleme alınır. Fakat Mübârek b. Fâhır'ın (öl. 505/1112) *Şerhu hutbeti Edebi'l-kâtib* (İbn Kuteybe), Fîrûzâbâdî'nin *Nugbetü (Bugyetü)'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf* (Zemahşerî) adlı eserleri gibi yalnız önemli görülen mukaddimleri şerh edilen eserler de bulunmaktadır.¹¹⁰

Şerhler şekil bakımından üç gruba ayrılır.

Birincisi, metin bazen tamamen verilir bazen de şerhin içinde geçtiği için kısmen verilir. Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd*'ı ve Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'nin (öl. 749/1349) *Metâli'u'l-enzâr*'ı gibi metnin başında قَالَ “kâle” فَوَلُّهُ (kavlühû), şerhin başında أَقُولُ “ekülü” ifadelerinin yer aldığı şerhler.

İkincisi, bazen metnin tamamı hâmişte, sayfa başında veya satır aralarında verilir. İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) ve Kirmânî'nin (öl. 786/1384) Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine yazdıkları şerhlerde görüldüğü gibi “kavlühû” ifadesiyle metnin sadece şerhe konu olan bölümünün verildiği çalışmalar.

Üçüncüsü, metin ve şerhin birbirine katıldığı şerhler olup son dönem âlimlerinin çalışmaları çoğunlukla bu şekildedir. Bu türden eserlerin yazma

¹⁰⁹ Şensoy, “Şerh”, 555.

¹¹⁰ İsmail Durmuş, “Mukaddime”, *DİA*, c. 31, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 116.

nüşhalarında metne “mim” (metin) veya “sâd” (nass) harfleriyle, şerhe de “şîn” harfiyle işaret edilebilir. Bazen da metin, üzerine konulan çizgiyle şerhten ayırıt edilir. Ancak bunların yanlışa ve karıştırmaya çok müsait olduğu belirtilir.¹¹¹

Daha sonraki dönemlerde şerh yapılırken metni parantez içine alma yöntemine başvurulmuştur. Zamanla matbaanın gelişmesiyle farklı yazı karakterleri uygulanarak metin koyu, şerh ise daha açık bir baskıyla yazılmaya başlanmıştır. Bazen de şerhler dipnotlar halinde verilmiştir. Ayrıca bir eser üzerinde şerh, hâşiye veya ta‘lik hep birlikte yapılacaksa sayfaları çizgi ile bölerek baş tarafa metin sonra şerh daha aşağısına da hâşiye ve ta‘lik yazma metodu kullanılmıştır.¹¹²

İslâm ilimleri tarihinde önemli bir konuma sahip olan şerh geleneği eski ve yeni dönemlerde bazı eleştirilere hedef olmuştur. Buna göre şerhlerde mâna ve muhtevadan çok lafızlar üzerinde durulmuş, örnekler tekrar edilmiş, sıradan cümlelerle aynı konularda birçok görüş bir araya toplanmış, gereksiz uzatmalarla konular daha zor anlaşılır hale getirilmiştir. Yine birçok şerhin üslûbunun zor, metodunun karmaşık olduğu ve genellikle ilme yeni katkılar sağlamadığı ileri sürülmüştür. Şerh ve hâşiye yazımının Memlûkler ve Osmanlılar döneminde başlayıp devam ettiği, bu dönemlerin ilmî-fikrî bakımdan duraklama ve gerilemeyi temsil ettiği söylenmiştir. Şerh ve hâşiye yazarların çoğunun eski Arap üslûbuna tamamen hâkim olamadıkları, edebî seviye bakımından yetersiz kaldıkları, hatta bazılarının gramer hataları yaptığı iddia edilmiştir. Buna karşılık şerhlerde görülen zorlukların büyük ölçüde ele alınan konulardaki derinleşme dolayısıyla ortaya çıktığı söylenmiş, ayrıca ilim adamlarının zor meseleleri anlama ve çözme becerileriyle diğerlerinden ayrıldıkları, bunun kusur değil üstünlük sayılması gerektiği belirtilmiştir. Bazılarınca ilmî bakımdan gerileme çağı diye nitelendirilen şerh döneminde birçok büyük ilim adamının yetişmiş olması bu görüşün isabetsizliğini ortaya koymaktadır.¹¹³

Şerh ve hâşiye benzer özellikler içerir. Hem şerh hem de hâşiye bir metnin gramer tahlilini, garip kelimelerini, kapalı kısımlarını, yazım yanlışları ve bunun

¹¹¹ Hacı Halife Mustafa b. Abdullâh Kâtip Çelebî, *Keşfü’z-zünûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, c. 1, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâsi’l-Arabî, t.y.), 37.

¹¹² İsmail Lütfü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, (İstanbul: İFAV Yayınları), 1989, 157.

¹¹³ Şensoy, “Şerh”, 556.

gibi konuları ihtiva eder. Bazen bu iki kavram birbirlerinin yerine de kullanılmıştır.¹¹⁴ Şerh bir ana metni açıklarken hâşiye ise metni şerh eden bir metni açıklar. Kuran-ı Kerim'e yapılan tefsirler Kuran metnini şerh ettiği için tefsirlere yapılan açıklayıcı eserler için daha çok hâşiye kavramı kullanılır.¹¹⁵

C. Hâşiye

Sözlükte "doldurmak, yastığın içini doldurmak"¹¹⁶; gereğinden fazla söz söylemek veya yazmak" anlamlarına gelen haşv (حشو) masdarından türetilmiş bir isim olan hâşiye (çoğulu الحواشي) "söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk"¹¹⁷ gibi anlamlara gelmektedir.

Terim olarak hâşiye, bir kitap veya kâğıdın kenarına yazılan ve içindeki bir kelime veya cümleyi izah edip açıklayan, ibare, not, dipnotu mânasında olup "hamiş" ve "derkenar" kelimeleriyle eş anlamlıdır. Yine aynı kökten gelen tahşiye "hâşiye yazmak" ve muhaşşî de "hâşiye yazan" demektir.¹¹⁸

Hâşiye, yazarın metne eklemek istediği ilave yorumlar veya kapalı yerleri açıklanmaya ihtiyaç duyulan meşhur kitapları açıklamak için yapılır.¹¹⁹

Genellikle muhtasar bir şekilde yazılmış meşhur bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan hâşiyeler, hem şerhte hem de metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen özel isim, âyet, hadis, şiir gibi hususlarla ilgili olarak yapılan kısaca açıklamalar mahiyetindedir. Ancak bu açıklamalar bazen metinden uzun olabilir. Şerh bütün metni, hâşiye ise metnin ancak bazı kısmını ihtiva eder. Bununla beraber

¹¹⁴ Eyyüp Said Kaya, "Şerh", *DİA*, c. 38, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 560.

¹¹⁵ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", *Başlangıçtan günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 169; Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-tenzil Hâşiyesi*, (İstanbul: İSAM Yayınları 2015), 42.

¹¹⁶ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Kitâbu't-târifât*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), 92; Muhammed b. Yakub el-Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1273, 1274; Muhammed Murtazâ Zebidî, *Tâcul-ârûs min cevâhiril kâmûs, nşr.* Mustafa Hicazî, c. 37, (Kuveyt: et-Turâsul-Arabî, 2001), 430-434.

¹¹⁷ Cevherî, *Sihâh*, 6: 2313; T. H. Weir, "Hâşiye", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 5, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 354; Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 82.

¹¹⁸ T. H. Weir, "Hâşiye", 5:354; Şevket Rado, "Hâşiye", *Büyük Türk Sözlüğü*, (İstanbul: Hayat Yayınları, t.y.), 498.

¹¹⁹ Altuncı, *el-Mücemu'l-mufassal fi'l-edeb*, 1: 342.

hâşiye asıl metinden daha da uzun olabilir. Bunlara hâşiye adı verilmesinin sebebi, serh edilen eserin yüksek değeri karşısında ona yapılan eklerin sadece boşlukları doldurma kabilinden önemsiz ilâveler olduğu şeklindeki düşüncedir.¹²⁰

Hâşiye türü çalışmaların çoğunlukla ders kitabı olarak okutulan muhtasar gramer eserleriyle belâgat kitapları üzerinde yoğunlaştığı görülür. Arapça grameri ve belâgat ilmi, kelâm ilmi, fıkıh ve usulü, tefsir tarihi, hadis sahasında hem rivâyet hem de dirâyet ilimlerinde şöhret bulan çok sayıda eserler için hâşiyeler kaleme alınmıştır. Bunların dışında, önemli mantık kitaplarıyla tartışma kurallarına (âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara) dair eserlerle ilgili olarak da birçok hâşiye kaleme alınmıştır.¹²¹

D. Ta'lik

Sözlükte “asılı olmak, yapışmak, ilişmek” manasındaki alak-عَلَقَ kökünden türemiştir. “İliştirmek; iliştirilen şey” anlamlarına gelen ta'lik, ta'lika kelimesinin çoğulu تَعَالِيَقَاتٌ ve تَعَالِيَقٌ¹²² şeklinde gelir. Bir eserdeki ifade ve görüşlere yönelik tenkit, açıklama, ilâve, çıkarma ve tashih mahiyetinde sayfaların kenarlarına ya da alt kısımlarına eklenen not anlamında kullanılır. Ayrıca bir eseri açıklamak üzere kenarına yazılan veya eser olarak hazırlanan notlar; bir kitabın bazı yerlerini açıklamak ve eleştirmek amacıyla sayfa kenarlarına konan yahut risale şeklinde yazılan notlar¹²³ anlamına da gelir.

Yorum içeren hâşiyelere ta'lik adını verenler olduğu gibi ta'liki, bir metnin bazı kısımlarının tashihi veya izahı yahut daha fazla bilgilendirmek maksadıyla ilâve edilmiş olan mülâhazalar veya hâşiyeye göre daha özel ve önemli açıklamalar diye anlayanlar da vardır.¹²⁴

¹²⁰ Tefik Rüştu Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, c. 16, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 420.

¹²¹ Topuzoğlu, “Hâşiye”, 421.

¹²² Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 236.

¹²³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 169; George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslam Dünyası Hristiyan Batı*, trc: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Gelenek Yayınevi, 2004), 181, 184, 197.

¹²⁴ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 169.

Buna ilaveten ta‘lîk, bir âlimin bir ilim alanındaki görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı risâle veya kitaplar için kullanılır. Ta‘lîk kelimesi, dil bilgisi kurallarının, lafızların anlamlarının doğru şekilde tespiti için yazılan nazım ve nesir örneklerinin delil kabul edildiği dönemlerden (istişhâd devri) sonra türetilmiştir. Bilindiği kadarıyla “bir esere düşülen notlar” anlamında ta‘lîk kelimesini ilk kullanan âlim el-Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830) olup *Kitâbü Sîbeveyhi* üzerine notlardan meydana gelen bir eser kendisine nisbet edilmektedir.¹²⁵

Açıklama niteliğinde kaleme alınan ta‘lîkât, bir eserin anlaşılmasını yerlerini açıklığa kavuşturmaya yönelik olabildiği gibi konuyu daha ayrıntılı biçimde ortaya koymak amacıyla da yapılmıştır.¹²⁶ Yazma ve basma eserlerde ta‘lîkât hâşiyede görüldüğü üzere sayfa kenarlarına konulur. Satır aralarına düşülen kısa notlara ise hâşiyenin yanı sıra ta‘lîkât da denilmiştir. Genel bir kural bulunmamakla birlikte meselâ Arapça metinde karışıklığa yol açan zamirin merciini göstermek, bazı kelimelerin manasını izah etmek veya gramer bakımından cümle içindeki fonksiyonunu belirtmek için üstüne işaret niteliğinde bir rakam yahut harf yazılır, sayfa kenarında aynı işaret altında gerekli açıklamalar yapılır.¹²⁷

Metinde geçen âyet ve hadisleri açıklayıp bunların kaynağına dair bilgi vermek amacıyla yazılan ta‘lîkâtlar da vardır. Birçok eserde sayfa kenarlarına düşülen notların başında “fâide, latife, tenbih, nükte” vb. kayıtların yer aldığı görülür. Bu kayıtları taşımayan bir kısım ta‘lîkât sonraki müstensihler tarafından asıl metinle karıştırılmıştır. Ta‘lîkât türü eserler daha çok başka müelliflerin kitaplarına yazılan, bazen doğrudan metin, bazen şerh, bazen de hâşiye üzerine düşülmüş notlardır. Ta‘lîk ile hâşiyeyi birbirinden ayırt etmek zaman zaman güç olmakla birlikte bazıları ta‘lîkin hâşiyeden daha seyrek rastlanan mülâhazalar olduğunu söyler.¹²⁸

¹²⁵ Şensoy, “Ta‘lîkât”, *DİA*, c. 39, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 508.

¹²⁶ Topuzoğlu, “Hâşiye”, 420; Şensoy, “Ta‘lîkât”, 509; Muhammed Bâşâ, *el-Kâfi*, (Beyrut: eş-Şirketü’l-matbûât li’t-tevzî’ ve’n-neşr, 1992), 705.

¹²⁷ Şensoy, “Ta‘lîkât”, 508, 509.

¹²⁸ Şensoy, “Ta‘lîkât”, 508, 509.

Ta'likât türü çalışmaların çoğu, ilgili oldukları eserin bütünü, bazıları ise bir bölümü için kaleme alınmıştır.¹²⁹

İslâm kültüründe pek çok ilim dalında ta'likât kaleme alınmıştır. *Kitâbü Sibeveyh* önemi dolayısıyla hakkında en çok ta'likât yazılan nahiv eserleri arasındadır. El-Ahfeş el-Evsat, Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987), Şelevbîn el-Kebîr (öl. 645/1247) ve İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi'nin (öl. 708/1308) ta'likatı bunlardandır.¹³⁰

Osmanlı döneminde Necmeddin en-Nesefî'nin (öl. 537/1142) Akâidü'n-Nesefî, Zemahşerî'nin¹³¹ el-Keşşâf, Kadî İyâz'ın (öl. 544/1149) eş-Şifâ, Burhâneddin el-Merginânî'nin (öl. 593/1197) el-Hidâye, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ülûm*, Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin (öl. 675/1277) eş-Şemsiyye, Adudüddîn el-Îcî'nin (öl. 756/1355) el-Mevâkîf, Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) el-Mutavvel, Birgivî'nin (öl. 981/1573) İzhârü'l-esrâr ve el-Avâmil gibi çoğu medreselerde okutulan eserler üzerine pek çok ta'likât yazıldığı görülmektedir. Ta'likât kaleme alan Osmanlı müellifleri arasında Kemalpaşazâde (öl. 940/1534), Taşköprizâde Ahmed Efendi (öl. 968/1561), Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574), Vanî Mehmed Efendi (öl. 1096/1685), Ahmed Cevdet Paşa gibi isimler yer alır.¹³²

¹²⁹ Şensoy, "Ta'likât", 509.

¹³⁰ Şensoy, "Ta'likât", 509.

¹³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 190-192.

¹³² Şensoy, "Ta'likât", 510.

İKİNCİ BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA'NIN MEDRESELERDE OKUTULAN BAZI SARF-NAHİV VE BELÂGAT KİTAPLARINA TA'LİKÂTI

Ahmed Cevdet Paşa, *Emsile*, *Binâ*, İbnü'l-Hâcib'in eş-Şâfiye'si, Adalı'nın *Netâicü'l-efkâr*'ı ve Teftâzânî'nin *el-Mutavvel*'i üzerine ta'likât yapmıştır. Bunlardan *Emsile* ta'likâtını Türkçe, diğerlerini ise Arapça olarak kaleme almıştır. Bu bölümde ilgili eserler hakkında bilgi verilecek ve Ahmed Cevdet Paşa'nın ta'likâtı ele alınacaktır.

I. EMSİLE VE AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESER ÜZERİNE TA'LİKÂTI

A. *Emsile*

Sözlükte أمثلة - أمثال - أمثال "misaller", kalıp, benzerlik, eşit kılma¹³³ anlamına gelmektedir. İstılahta ise *emsile*-yi muhtelif, fiil kiplerinin müştaklarıyla birlikte sırayla çekimini, *emsile*-yi muttarideyse bir fiil kipinin kişi (müzekker, müennes, gâib, gâibe, muhatab, muhataba, nefsi mütekellim, malum ve meçhul vb.) sırasına göre çekimini ifade eder.

Ayrıca *Emsile* Arapça kelimelerin çekim kılavuzu olarak hazırlanan, fiil tasniflerinin çeşitlerini içeren ve içinde fiil çekimleri bulunan anonim sarf kitabının adıdır. Müellifi bilinmemektedir. Özellikle Osmanlı medreselerinde ve günümüzde klasik medrese usulünü uygulayan bazı öğretim kurumlarında Arapça derslerinde ilk okutulan ve ezberletilen eserdir.¹³⁴

Emsile'den sonra sırasıyla yine anonim eserler olan *Binâü'l ef'âl* ve *el-Maksûd* ile İzzeddin ez-Zencânî'nin (öl. 660/1262 [?]) *el-İzzî* ve Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (öl. VIII. [XIV.] yüzyılın başları) *Merâhu'l-ervâh* adlı kitapları takip edilirdi. Osmanlı medrese kültüründe "Sarf cümlesi" diye anılan bu beş eserde amaç

¹³³ İbn Manzûr, *Lisânül-Arab*, 8: 22-25; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcul-Arûs min cevheril-Kâmûs*, thk: Abdüssettâr Ahmed Farac, c. 30, (Kuveyt: Matbaatü Hükümetü'l-Kuveyt, 1965), 379-389.

¹³⁴ İsmail Durmuş, "el-Emsile", *DİA*, c. 11, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 166, 167.

basitten girifte doğru öğrenciye kelime bilgisi (sarf) vermektir. Bu husus medrese çevrelerince tekerleme şeklinde şöyle ifade edilmiştir:

Emsile evlek evlek

Binâ' yağlı börek

Maksûd karış kuruş

İzzi'de kırıldı kiriş

Yiğitsen *Merâh*'a giriş.¹³⁵

Emsile'nin müellifi bilinmemekle beraber bazı şerhlerinde -"teberrüken" olsa gerek- musannifinin Hz. Ali olduğu ifade edilmiştir.¹³⁶ Eserde نَصَرَ fiilinin sülâsî mücerredinden türetilen fiil ve isimlerin "muhtelif" ve "muttarid" çekim örnekleri yer aldığı için kitap "el-emsiletü'l-muhtelif" ve "el-emsiletü'l-muttaride" olmak üzere ikiye ayrılır. el-Emsiletü'l-muhtelif'e de نَصَرَ'nın sülâsî mücerredinden türeyen çokça kullanılan fiil ve isim kalıpları tanıtılmıştır. Sayısı yirmi dört olan bu kalıplar işlerlik sırasına göre karışık şekilde dizilmiştir. Burada fiillerin adı, zamanı, etken-edilgen (mâlum-meçhul) eril-dişil (müzekker-müennes), tekil-ikil-çoğul (müfred-tesniye ve cem'), olumlu-olumsuz halleri, şahsı ve anlamı; isimlerin adı, türü, tekil-ikil-çoğul, eril-dişil halleri ve anlamı Türkçe olarak verilmiştir. el-Emsiletü'l-muttaride bölümünde ise bu yirmi dört kalıp teker teker ele alınarak şahıslara ve fiilse mâlum-meçhul durumuna göre her sîganın anılan biçimde ayrıntılı tanıtları ile çekimleri yapılmıştır.¹³⁷

¹³⁵ Durmuş, "el-Emsile", 166, 167.

¹³⁶ Durmuş, "el-Emsile", 167; *Mukayyed Sarf Cümlesi*, (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi t.y.), s. 236-256.

¹³⁷ *Emsile*, sadece sülâsî mücerredin müteaddisine ait çekim örneğidir. Bunun yanında mücerred -mezîd - mülhak, lâzım-müteaddî bütün fiillerin aksâm-ı seb'aya göre emsilesini tertip etmek de mümkündür. Nitekim Zeynîzâde Hüseyin Efendi'nin (öl. 1172/1759) sadece çekim olarak hazırladığı böyle bir eseri bulunmaktadır (İstanbul 1297). Birgivi'nin de *el-Emsiletü'l-fazliyye* adlı farklı bir Emsilesi vardır.

Tanzimat'tan sonra medreselerin yanında açılan yeni mekteplerde okutulmak üzere muhtelif Emsileler kaleme alınmıştır. Bunlardan, Mirlivâ İbrahim Hüseyin Rüşdü'nün *Emsile-i Cedîde* (İstanbul 1263), Mihaliççıklı Mustafa Efendi'nin *Emsile-i Cedîde* (İstanbul 1299, 1298, 1313, 1330), Ali Bey'in *Yeni Emsile* (İstanbul 1230) Yûsuf Rızâ'nın *En Kolay Emsile* (İzmir 1328), Halil Vahîd'in *Suallî Cevaplı Emsile* (İstanbul 1329), Hüseyin Hıfzı Bey'in *Sual ve Cevaplı Tertib-i Cedîd Emsilesi* (İstanbul 1330, 1332), Filibeli Yûsuf Ziyâeddin'in *Sibyân Emsilesi* (İstanbul 1330), Akşehirlizâde Ali Haydâr'ın *Emsile Şerhi* adlı eserleri zikredilebilir. Ayrıca müellifi bilinmeyen *Tekmilü'l-Emsile ve'l-Binâ*' adlı bir eser de yayımlanmıştır (İstanbul 1266).

el-Emsile'ye Arapça ve Türkçe pek çok şerh yazılmış olup bunların belli başlıları şunlardır:

1. Arapça Şerhleri

1- Muslihuddîn Mustafa Sürûrî (öl. 969/1562), *Şerhu'l-Emsile: el-Emsile*'nin en güzel ve en eski şerhlerinden olan eser *Mukayyed Sarf Cümlesi* kenarında basılmıştır. (İstanbul 1316)

2- Ahmed b. Mustafa es-Saruhânî Lâlî (öl. 1041/1631), *Şerhu'l-Emsile*, (İstanbul 1305/1887).

3- Dâvûd-i Karsî, *Şerhu'l-Emsile* (İstanbul 1301).

4- Mekke Kâdısı Mehmed el-Kefevî, *Şerhu'l-Emsile* (İstanbul 1252).

5- Edirneli Eskicizâde Ali Medhî, *Şerhu'l-Emsile: Müellif* eserin mukaddimesinde faydalandığı kaynakları vermiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde birçok yazması bulunan eser İstanbul'da yayımlanmıştır (1247, 1251, 1286).

6- İngiliz Kerim diye tanınan Hâce Abdülkerim Efendi (öl. 1303/1886), *Zübdetüs-sarf ve şerhu'l-Emsile* (İstanbul 1292, 1313).

7- Muhammed b. Mustafa, *Şerhu'l-Emsile ve'l-Binâ*, [(by.) : Yazma, (t.y.)]

2. Türkçe Şerhleri

1- Hulusî diye de anılan İstanbullu Mehmed oğlu Mustafa (öl. 993/1585), *Emsile Şerhi*.

2- Mehmed Tâhir b. Hüseyin Hüsnî, *Emsile Şerhi* (İstanbul 1253).

3- Köse (Kösec) Efendi diye bilinen Çörekçizâde Ahmed Nüzhet, *Emsile Şerhi* (İstanbul 1256, 1262, 1286, 1309).

4- Çerkeşizâde Osman Vehbî, *Emsile* (İstanbul 1250).

5- Ahmed Tâhir, *Emsiletü'l-ef'âl Şerhi* (İstanbul 1282).

6- Yalvaçlı Mehmed oğlu İbrahim, *Emsile-i Muhtelif Şerhi* (İstanbul 1299).

7- Hüseyin b. Muhammed el-Mandâlyatî (öl. 1305/1887), *Emsiletü's-sarf* (İstanbul 1287).

Günümüzde de *Emsile* ve şerhleri üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır.¹³⁸

Bk. Durmuş, "el-Emsile", 167; Muhammed Said Yıldırım, *Mecmûatus-Sarf*, (İstanbul: Beka Yayınları, 2006), 29-35.

¹³⁸ Bk. Yazıcı, Fatih, "Nushi Efendi'nin "Mürşidu'l-Ginâ fi Şerhi'l-Emsileti ve'l-Bina" Adlı Eserinin Tahkiki", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı, 2010); Gerlegiz, Adem, "Kuyucaklı Abdullah Efendi, Emsile Şerhi ve Fiili

B. Ahmed Cevdet Paşa'nın Eser Üzerine Ta'likâtı

Ahmed Cevdet Paşa, ta'likâtında mâzî ve muzarî fiilin, mastarın, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i tafdîl, ism-i mensûb ve *Emsile*'de bulunan diğer sîgaların Türkçedeki karşılıklarıyla ilgili görüşlerine yer vererek Arapça-Türkçe mukayeseli bir çalışma yapmıştır. Yaptığı yorumlara bakıldığında, *Emsile*'deki tercümeleri bazen eksik ve yetersiz bulduğu ve kendi tercihlerinin günümüz Türkçesiyle uyum arz ettiği görülmektedir.

1. Mâzî Fiilin Türkçeye Aktarımı

Cevdet Paşa önce Türkçe'de mâzî fiilin iki kısmına işaret etmiş ve Arapçada bunun tek bir sîgada ifade edilebildiğine dikkat çekerek bu sîganın tercümesinde riayet edilecek inceliğe işaret etmiştir:

Lisân-ı Türkî'de fiil-i mâzî iki kısımdır. Kısım-ı evvel "etti" sıygası ve kısım-ı sâni "etmiş" sıygasıdır. Evvelkisi görüp haber vermek ve ikincisi bi'l-vâsita işitip haber vermek makâmında kullanılır. Lisân-ı Arabî'de bu iki ma'nâ bir sıyga ile edâ olunur. Binâenaleyh نصر sıygası "yardım etti" yâhud "etmiş" diye iki vechile tercüme edilir.¹³⁹

Emsile'de mâzî fiil, "yardım etti bir gâib er geçmiş zamanda" şeklinde tercüme edilmiştir.¹⁴⁰ Cevdet Paşa ise, tercümenin sadece "di-li geçmiş zaman"a ait kılınmasını eksik bulmuş, "miş-li geçmiş zaman" olarak da tercüme edilebileceğine işaret etmiştir. Cevdet Paşa'nın, bu görüşünü desteklemek için Hadis ilminden yararlanarak yaptığı açıklamaları şöyledir:

Musannif tercümeyi kısım-ı evvele kasr etmiş ise de kısım-ı sâni'den gaflet olunmamalıdır. Meselâ كَتَبَ lafzına ma'nâ verecek olduğumuzda, yerine göre "yazdı" yâhud "yazmış" demek lâzım gelir. Şöyle ki bunu söyleyen kimse eğer kâtibi yazarken görüp de rivâyet ediyor ise 'yazdı' diye tercüme eylemeliyiz. Ve eğer yazdığını başkasından işitip de hikâye ediyor ise 'yazmış' diye tercüme etmeliyiz. Kezâlik, قال فلان كذا denildikde "fûlan böyle dedi" yâhud "demiş" diye iki vechile tercüme olunur ki evvelkisi bizzât rivâyet ve ikincisi bil-vâsita hikâye demek olur. Binaenaleyh bir kimse üstadından bizzat işittiği hadisi lisân-ı Arabî üzere nakl-ü rivâyet edecek olduğunda (سَمِعْتُ عَنْ أَسْتَاذِي أَنَّهُ قَالَ كَذَا) diye bizzat işittiğini tasrîh eder. Bunun Türkçe tercümesi "üstadımdan işittim ki böyle dedi" demek olur. Ve bizzat

Te'accüb Risâlesi" (İnceleme ve Tahkik), (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı, 2008).

¹³⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ta'likâtı Ahmed Cevdet 'ale'l-Emsileti'l-muhtelifa*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876-1877), 50.

¹⁴⁰ *Mecmuâtü's-sarf* (Sarf Mecmuası), (İstanbul: Fazilet Neşriyat, t.y.), 236; *Kitâbu's-Sarf*, (İstanbul: Yasin Yayinevi, t.y.), 224.

üstâdından işitmeyip de ondan işiten diğer kimseden işittiğini beyân etmek üzere (سمعت عن فلان أن أستاذي قال كذا) dedikde (dediğini) “Fülândan işittim ki üstâdım böyle demiş” demek olur. Ve eğer bu vechile tasrîh etmeyip de (قال أستاذي كذا) derse hadis müdelles olur ki murâdı acaba “Üstâdım böyle dedi” demek midir yoksa “işittim ki üstâdım böyle demiş” demek midir bilinmez, tedlîs ise mezmûmdur. Nitekim ilm-i usûl-i hadîste beyân ve tafsîl olunmuştur.¹⁴¹

Cevdet Paşa, bu çerçevede لم ve لمّا ile yapılan olumsuz yapıların tercümesine de işaret etmiştir. *Emsile*’de لم edatının anlamı “yardım etmedi bir gâib er geçmiş zamanda”,¹⁴² günümüzdeki Türkçe çalışmalarda ise “-medi, -memiş, -mez/maz”¹⁴³ şeklinde tercüme edilmiştir. *Emsile*’de لمّا edatının anlamı “yardım etmedi bir gâib er geçmiş zamanın cem’isinde”,¹⁴⁴ günümüzdeki Türkçe çalışmalarda da bu edat, “-dığı zaman, -dığında, -ınca, (-ken), henüz (hâlâ, daha), -medi, memiş”¹⁴⁵ şeklinde çevrilmektedir. Cevdet Paşa’nın bu konudaki yorumu şöyledir:

Cahd-ı mutlak¹⁴⁶ mâzî-i menfî demek olduğundan tercümesinde ‘etmedi’ yâhud ‘etmemiş’ diye iki vechile tabir olunur. Cahd-ı müstağrakın¹⁴⁷ tercümesinde dahî ‘hiç etmedi’ yâhud ‘hiç etmemiş’ denilir.¹⁴⁸

Cevdet Paşa’nın, cahd-ı müstağrakı “hiç etmedi” veya “hiç etmemiştir” şeklinde çevirisini fiilin sadece geçmiş zamana nispeten yapılmış bir tercümesi olarak anlamak gerekir. Fiilin gelecek zamana ilişkin yansımasını ifade edebilmek için ilave bir kelime gereklidir. Çünkü لمّا edatı “daha sonra yapılabilme ihtimalini” de içerdiğinden günümüz Türkçesine göre, “henüz etmedi” şeklinde tercüme edilmesi daha doğrudur. Nitekim günümüzde Arapçayla ilgili yapılan Türkçe

¹⁴¹ Ahmed Cevdet, *Ta’likât ‘ale’l-Emsile*, 50-51.

¹⁴² *Mecmuetu’s-sarf*, Fazilet Neşriyat, 236.

¹⁴³ Selami Bakırcı ve M. Sadi Çögenli, *Arapça Edatlar Sözlüğü*, (Erzurum: Bakanlar medya, 2000), 180.

¹⁴⁴ *Mecmuetu’s-sarf*, Fazilet Neşriyat, 236.

¹⁴⁵ Bakırcı ve Çögenli, *Arapça Edatlar Sözlüğü*, 181.

¹⁴⁶ Cahd-ı mutlak: Muzarî fiilin önüne لم edatı gelirse onu cezmeder, muzarinin manasını mâzî menfiye çevirir. Buna “nefy-i mutlak” veya “cahd-ı mutlak” denilir. Fiilin, geçmiş zamanda kesinlikle yapılmadığını bildirir. Ayrıca bu fiilin işlenmesi beklenmez. Misal: لم يكتب “yazmadı”. Bk. Mustafa el-Galâyîni, *Câmiu’d-durûsil-Arabiyye*, (Lübnan: el-Müessesetü’l-hadîs li’l-kütüb, 2004), 302.

¹⁴⁷ Cahd-ı müstağrak: Muzarî fiilin başına لما gelince لم gibi onu cezmeder ve manasını mâzîye çevirerek söyleniş zamanına kadar fiilin belirttiği işin olmadığını bildirir. Ancak bu fiilin yapılmasını karşı taraf ümit edebilir. Buna “nefy-i müstağrak” da denilir. Misal: لما يكتب “şimdiye kadar yazmadı” veya “henüz yazmadı”. Bk. Galâyîni, *Câmiu’d-durûs*, 302.

¹⁴⁸ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Emsile*, 51.

çalışmalarda da bu şekilde tercüme edildiği görülmektedir.¹⁴⁹ Buna göre, Cevdet Paşa'nın لَمَّا edatıyla ilgili açıklamalarının eksik olduğu söylenebilir.

2. Muzârî Fiilin Türkçeye Aktarımı

Muzârî fiil, Türkçedeki şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zamanı karşılayabilen bir yapıdır. Bu nedenle Türkçeye tercümesi tartışma konusu olmuştur. *Emsile*'de bu sigâ “yardım eder bir gâib er şimdiki halde ya gelecek zamanda”¹⁵⁰ şeklinde tercüme edilmiştir. Cevdet Paşa *Emsile*'yi bu açıdan şöyle değerlendirmiştir:

‘Eder’ sıygası lisân-ı Türkî’de fiil-i muzârî olup hâl ve istikbâle şâmil olur ki menfsinde ‘etmez’ denilir. Ve zamân-ı hâlin tasrihi murâd olursa ‘ediyor’ denilir ki menfsinde ‘etmiyor’ denilir. Ve zamân-ı istikbâle mahsûs olarak ‘edecek’ sıygası kullanılır ki menfsinde ‘etmeyecek’ denilir. Lisân-ı Arabî’de bir muzârî sıygası bu üç ma’nâda dahî isti’mâl olunur. Mübtedîlerin zihnini tahdîş etmemek üzere Musannif fiil-i muzârîin tercümesinde evvelki tabir ile iktifâ etmiştir. Ve nefy-i hâl ile nefy-i istikbâlin ikisinde dahî ‘etmez’ sıygasını isti’mâl etmekle evvelkisinde ‘şimdiki hâlde’ ve ikincisinde ‘gelecek zamanda’ diye takyîde muhtâc olmuştur. Ve eğer nefy-i hâlde ‘etmiyor’ diye tercüme etseydi ‘şimdiki hâlde’ kaydına muhtâc olmazdı. Ve nefy-i istikbâlde ‘etmeyecek’ diye tercüme etseydi ‘gelecek zamanda’ kaydına muhtâc olmazdı. Te’kid-i nefy-i istikbâl olan لن ينصر لى sıygasının tercümesi dahî buna kıyâs oluna.”¹⁵¹

Görüldüğü üzere Cevdet Paşa, *Emsile*'de yapılan tercümeyi yeterli bulmamıştır. *Emsile* müellifinin, talebelerin zihni karışmasını diye bazı yerleri kısaca tuttuğuna dikkat çekmesi onun *Emsile* müellifini kısmen mazur gördüğü şeklinde yorumlanabilir.

3. Mastarın Türkçeye Aktarımı

Emsile'de mastar, “bir kere yardım etmek”¹⁵² diye tercüme edilmiştir. Cevdet Paşa, bu vesileyle mastarın Türkçe'deki durumuyla ilgili bilgi vermiş, *Emsile*'deki mastar yorumuna herhangi bir eleştiride bulunmamıştır. O, konuyu

¹⁴⁹ Bk. Bakırcı ve Çögenli, *Arapça Edatlar Sözlüğü*, 181; Şimşek, Mehmet Ali, “Arapçada Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları Ve Türkçede’ki Zamanlarla Karşılaştırılması”, (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 1997), 7.

¹⁵⁰ *Kitabu's-Sarf*, (Yasin Yayınevi), 236.

¹⁵¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Emsile*, 51.

¹⁵² *Mecmûetu's-Sarf*, Fazilet Neşriyat, 237.

kısa tutmuş ve sadece mastarın sonunda bulunan "mek" ve "mak" ekleri hakkında bilgi vermiştir. Konuyla ilgili yorumu şöyledir:

Masdar edâtı lisân-ı Türkî'de –mek ve –mak lafızlarıdır ki hafif hareketli olan lafızlarda –mek ve ağır hareketli olan lafızlarda –mak kullanılır. Etmek ve atmak gibi. Ve fi'l-asl edât-ı masdar "mah" (مخ) olup hâlen bazı bilâdda bu vechile telaffuz olunur. Fakat Osmanlılar beyninde bu حا hafif hareketlilerde kâf'a (ك) ve ağır hareketlilerde qâf'a (ق) tebdil olunmuştur.¹⁵³

4. İsm-i Fâil ve İsm-i Mef'ûl'ün Türkçeye Aktarımı

Emsile'de ism-i fâilin tercümesi “Yardım edici bir er” ve ism-i mef'ûlün tercümesi “Yardım olunmuş bir er” şeklinde verilmektedir. Fakat Cevdet Paşa bu açıklamaları yetersiz bulmuş ve bu iki sîganın Türkçe karşılıkları hakkında ek bilgiler vermiştir:

Türkçede ism-i fâil edâtı –cı yâhud nûn harfidir. “Yazıcı” ve “yazan” gibi. Bunların ism-i mef'ûllerinde ‘yazılmış’ yâhud ‘yazılan’ denilir. Musannif ikisinde dahî evvelki kısımlar ile iktifâ eylemiştir. Hâlbuki kısım-ı sâni yani nûn edâtının isti'mâli gerek ism-i fâilde ve gerek ism-i mef'ûlde muttarid olarak cârîdir.” Mübâlağa-i ism-i fâil için lisân-ı Türkî'de ekseriyâ ‘çok’ lafzı kullanılıp نَصَّار’ın ma'nâsı ‘çok yardım edici’ demek olur.¹⁵⁴

Emsile'de نَصَّار’ın ma'nâsı ‘mübalağa ile yardım edici bir’¹⁵⁵ şeklinde verilmiştir. Bu tercümenin Cevdet Paşa'nın yaptığı tercümeyle fazla bir farkı görülmemektedir.

Günümüzde de ism-i fâil ve ism-i mef'ûl kalıplarının Cevdet Paşa'nın belirttiği gibi iki türlü tercüme edildiği görülmektedir. Mesela, ism-i fâil için, كَاتِبٌ - ‘yazan’, ‘yazıcı’, ism-i mef'ûl için مَكْسُورٌ - ‘kırılmış’, ‘kırık’ gibi.¹⁵⁶

5. İsm-i Tafdîl'in Türkçeye Aktarımı

Emsile'de ism-i tafdîl, “ziyâde yardım edici bir er” şeklinde tercüme edilmiştir.¹⁵⁷ Cevdet Paşa ism-i tafdîlin bunu yeterli bulmamış ve Türkçe karşılığını ifade eden kelimeleri belirterek birer misal vermiştir:

¹⁵³ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Emsile*, 51-52.

¹⁵⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Emsile*, 52.

¹⁵⁵ *Kitabu's-Sarf*, (Yasin Yayınevi), 237; Muhammed Hadi Mardini, *Mecmûatu's-Sarf*, (Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, 2007), 120.

¹⁵⁶ Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 51, 53.

¹⁵⁷ *Mecmuetu's-sarf*, Fazilet Neşriyat, 237.

İsm-i tafđilin tercümesinde ‘edicirek’ tabiri lisânımızda metrük olup el-hâletü hâzihi ism-i tafđilin ma‘nâsı ‘en’ yâhud ‘daha’ lafızlarıyla ifâde olunur. Nitekim ‘Anların en âlimi fülândır’ ve ‘Fülân fülândan daha âlimdir’ denilir.¹⁵⁸

Mehmed Zihnî Efendi (öl. 1331/1913), *el-Müşezzeb*’de (أَكْبَر) kelimesini “pek büyük” yahut “daha büyük” veyahut “en büyük”¹⁵⁹ şeklinde tercüme etmiştir.

Günümüz sarf kitaplarında da benzer açıklamalar yapılmıştır. أَكْبَر - “daha büyük”, “en büyük” gibi.¹⁶⁰

Emsile’nin (ziyâde yardım edici bir er)¹⁶¹ şeklindeki tercümesinin günümüz Türkçesinde pek karşılığı yoktur. Dolayısıyla Cevdet Paşa’nın yaptığı tespitin yerinde olduğu ve günümüz Türkçesiyle de uyumlu olduğu görülür.

6. İsm-i Mensûb’un Türkçeye Aktarımı

Emsile’de ism-i mensûb, “yardım etmeğe mensûb bir er” şeklinde tercüme edilmiştir. Cevdet Paşa ise ism-i mensûb’un –lı ilavesiyle yapılmasını uygun görmektedir.

İsm-i mensûbda muttariden âhir-i kelimeye –lı ilâve olunur. ‘Bursalı’, ‘Osmanlı’ gibi.¹⁶²

Mehmed Zihnî Efendi de “(الْبَلَدِيُّ) köylü” “(الْقُرَشِيُّ) Kureyş kabileli”,¹⁶³ şeklindeki tercümesiyle Cevdet Paşa ile aynı yorumu paylaşmış görünmektedir. Günümüz sarf kitaplarında ise, “-li, -lı, -ci, -e ait, -ile ilgili” şekillerinde tercüme edilmektedir. مِصْرٌ - مِصْرِيٌّ ‘Mısır-Mısırlı’, جَوْهَرٌ - جَوْهَرِيٌّ ‘esas, cevher’ – ‘esasa ait, esasla ilgili, mücevheratçı’ gibi.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Emsile*, 52.

¹⁵⁹ Mehmed Zihnî Efendi, *el-Müşezzeb el-Müretteb fi kavâidi’s-Sarfi ve’n-Nahv*, (İstanbul: Marifet Yayınları, t.y.), 43.

¹⁶⁰ Tacettin Uzun, *Arapça Sarf Bilgileri*, (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012), 47; Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, 86.

¹⁶¹ *Mecmuetu’s-sarf*, Fazilet Neşriyat, 237.

¹⁶² Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Emsile*, 52.

¹⁶³ Mehmed Zihnî, *el-Müşezzeb*, 48.

¹⁶⁴ Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, 89.

7. *Emsile*'de Bulunan Diğer Sîgaların Türkçeye Aktarımı

Cevdet Paşa, *Emsile*'nin diğer sîgaları hakkında detaylı bilgi vermeden sadece atıfta bulunmakla yetinmektedir. Konuyla ilgili yorumu şöyledir:

Sâir sîgalarda dahî Türkçede muttarid olarak iştikâk kâidesi câri olmayıp ancak terkîb ile ifâde-i merâm olunur. Nitekim 'Ders okuyacak vakit geldi' (ism-i zamân) 'Bir oturacak yer bulalım' (ism-i mekân) 'Hele bir kere kulak ur iyice dinle' (emir fiili)'Hoca efendi ne güzel tasvîr-i mesele ediyor'(taaccûb fiilleri) denildiği gibi.¹⁶⁵

Cevdet Paşa, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i tasgîr, taaccûb fiilleri gibi *Emsile*'nin diğer sîgaları hakkında detaylı bilgi vermemiştir. O, bu çalışmasını kısa tutmuş olup izaha ihtiyaç duyulan bölümlerine açıklama yapmış ve ek bilgiler vermeye çalışmıştır. Bu çalışma özet mahiyetindedir.

II. BİNÂÛL-EF'AL VE AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESER ÜZERİNE TA'LİKÂTI

A. *Binâül-ef'âl*

Binâ kelimesinin asıl manası "yapı (bir bina inşa etmek)" olup, bir gramer istilâhı olarak son harf ve harekesi mebnî olan (başına gelen âmillerle son harekesi değişmeyen) kelimeyi ifade eder.¹⁶⁶

Binâül-ef'âl ise Arapçadaki fiil kalıplarına dair yazılan müellifi meçhul bir eserdir. Bu konuyla ilgili olarak el-Hâzîmî, *Binâ* kitabının kimseye nisbet edilmediğini, müellifinin meçhul olduğunu ve ez-Zencânî'ye nisbet edilmesinin doğru olmadığını belirtir. Ayrıca müellifinin meçhul olmasının bu kitabın itibarına zarar vermediğini ifade eder ve bu konuyu kitabında uzunca tartışır.¹⁶⁷ *Binâül-ef'âl* fiillerin mâzî ve muzârîde gösterdiği ses, yapı ve mâna değişikliği esas alınarak Arapça öğrenmek isteyenlere temel sarf bilgisi vermek için hazırlanan bir kitaptır. Kitabın *Şerhu'l-Mufasssal'a* [Zemâhşerî (öl. 538/1144)] yapılan bir atfından dolayı 538'den (1143) sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Emsile*, 52. Metindeki parentez içi ifadeler bize aittir.

¹⁶⁶ S. Schaade, "Binâ", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 616; Rado, "Binâ", 144.

¹⁶⁷ Ahmed b. Ömer el-Hazîmî, *Şerhu Metn-i Binâül-ef'al*, s. 3, (Erişim 09 Eylül 2017), http://www.alhazme.net/articles.aspx?article_no=46#prettyPhoto

¹⁶⁸ Mehmet Çakır, "Binâül-Ef'al", *DİA*, c. 6, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 179; *Mecmuatu's-sarf*, Fazilet Neşriyat, 210.

Arapça fiil kalıplarının sülâsîden (üç harften oluşan fiiller) başlayarak¹⁶⁹ sūdâsîye (altı harften oluşan fiiller) doğru ve kullanım sıklığına göre masdarlarıyla birlikte verilmesi, ayrıca her kalıbın müteaddî ve lâzım manalarına işaret edilmesi eserin en belirgin özelliklerindedir. Fiillerde görülen söz konusu değişiklikleri otuz beş bâbda ele alan kitap,¹⁷⁰ on sekiz bâbda sülâsî mücerred ve mezîd fiilleri, kalan on yedi bâbda da rubâî mücerred ve mezîd fiil kalıplarını vermekte ve "aksâm-ı seb'a" bilgisiyle son bulmaktadır.¹⁷¹

Arap ülkeleri dışında İslâm âleminde, özellikle Osmanlı-Türk dünyasında yüzyıllar boyu okutulan ve Arapça öğreniminde temel bir merhale kabul edilen kitap, *Sarf Cümlesi* olarak bilinen kitapçıklar grubuyla birlikte veya müstakil olarak birçok defa basılmıştır.¹⁷²

***Binâu'l-ef'âl* Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar:**

Binâu'l-ef'âl üzerine klasik ve modern dönemde pek çok çalışma yapılmıştır. Bunların başlıcalarını şöylece sıralayabiliriz:

1- Nushî Efendi (Muslihuddîn Muhammed b. Salâhuddîn el-Lâri), *Mürşidü'l-ginâ fi şerhi'l-Emsile vel-Binâ*.

2- Ahmed b. Muhammed b. Abdülazîz el- Endelüsî, *Mânihu'l-ginâ' ve müzîlu'l- 'anâ min kitâbi'l- Binâ*. (1628).

3- İbn Kemâl Paşa Şemseddin Ahmed b. Süleyman (öl. 940/1534), *Şerhu'l-Binâ*.

4- Gelibolulu Muslihuddîn Mustafa b. Şabân es-Surûrî, *Şerhu'l-Binâ*.¹⁷³

5- Kuyucaklı Abdullah b. Muhammed, *Şerhu'l- Binâ*.¹⁷⁴

6- Muhyiddîn b. Süleyman, *el-Ebniye ve'l-alâmât fi Şerhi'l-Binâ*.

¹⁶⁹ *Kitabu's-Sarf*, (Yasin Yayınevi), 210; Muhammed Hadi Mardini, *Mecmûatu's-Sarf*, (Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, 2007), 119.

¹⁷⁰ Yusuf İlyan Serkis, "Binâu'l-ef'âl", *Mu'cemu'l-matbû'ati'l-Arabiyyeti ve'l-mu'arreb*, c. 2, (Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, t.y.), 1998.

¹⁷¹ Çakır, "Binâül-Efal", 179.

¹⁷² Çakır, "Binâül-Efal", 179.

¹⁷³ Bu eser üzerine Yüksek Lisans çalışması yapılmıştır. Bk. Hidayatov, Rashadat, "Gelibolulu Muslihuddîn Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu'l-Bina Adlı Eserinin Tahkiki", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009).

¹⁷⁴ Bu eser üzerine Yüksek Lisans çalışması yapılmıştır. Gökdoğan, Semra, "Kuyucaklı Abdullah Efendi ve Şerhu'l-Binâ Adlı Eseri (Tahkik ve İnceleme)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2008).

- 7- Karaca Ahmed es-Silifkevî, *Şerhu'l-Binâ*.
- 8- Muhammed b. Mustafa el-Besâmi, *Şerhu Binâi'l-ef'al*.
- 9- Hülûsî Mustafa b. Muhammed el- İstanbulî, *Şerhu Binâi'l- ef'al*.
- 10- Süleyman b. Ali, *Şerhu'l-Binâ*.
- 11- Mustafa Mihaliçli, *Tekmiletu'l-Binâ*, by., tsz.
- 12- Karaağaçlı Ahmed Ruşdî Efendi (öl. 1251/1835), *Esâsu'l-Binâ*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1250.
- 13- Muhammed b. el- Hâc Hamid el- Kefevî (öl. 1168/1755), *Şerhu'l-Binâ*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1257.
- 14- Ahmed Efendi, *Şerhu Âhiri'l-Binâ*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1257.
- 15- Mustafa Sıdkı, *Tekmiletu'l-Emsile ve'l-Binâ*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1266.
- 16- Ahmed Fuad, *Miftâhu'l-'Ulûm*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1292.
- 17- Ahmed Cevdet Paşa, *Ta'likâtu Ahmed Cevdet 'ale'l-Binâ*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1294.
- 18- Mehmed Safvet, *Binâ Tercümesi*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1302.
- 19- Ahmed b. Osman el-Akşehrî (öl. 1285), *Telhîsu'l-esâs*, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1305.
- 20- Edirne Müftüsü Muhammed Fevzi b. Ahmed et-Tavâsî, *Şerhu'l-Binâ*, İstanbul: Sahafîye-i Osmaniye Matbaası, 1307.
- 21- Mehmed Ata, *Tertîb-i Cedîd Üzere İlaveli Binâ*, İstanbul, 1316.
- 22- Ali b. Osman, *Telhîsu'l-Esâs*, Matbaayı Amire, İstanbul-1305.
- 23- Kenan Demirayak, Sadi Çöğenli, *Binâ ve Tercümesi*, Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı, 1997.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Hidayatov, "Sürûfî'nin Şerhu'l-Bina Adlı Eseri", 20-22. Daha geniş bilgi için bk. İSAM'ın Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı.

B. Ahmed Cevdet Paşa'nın *Binâ* Üzerine Ta'likâtı

Cevdet Paşa, mukaddimede bu Ta'likâtın yazılış amacından bahsederken bu çalışmasını “risâle” olarak isimlendirmiştir.¹⁷⁶ *Binâ* metnini parantez içine almış ve metinle ilgili açıklamalar yapmıştır. Müellif eserin tamamını ele almamış kendince önemli gördüğü bazı bölümlere ta'lik yapmıştır. Bu çalışma Arapça olup toplam 5 sayfadır. Cevdet Paşa, genel anlamda bazı kitaplara¹⁷⁷ atıf yapmakla birlikte isim zikrettiği tek eser Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*¹⁷⁸ adlı eseridir. İsim zikretmeden *أئمة الفن* (Sarf âlimleri)¹⁷⁹ şeklinde bazı âlimlere atıfta bulunmuştur. Ayrıca ismini zikretmediği bir şâirin beytini de örnek göstermiştir. Görüldüğü kadarıyla kelime tahlilleri yapmış ve tespit ettiği hatalara işaret etmiştir. Mezîd bâblarla ilgili bazı yorumlar yapmış ve yer yer nüsha farklılıklarına işaret etmiştir.

1. Kelime ve Metin Tahlili

Cevdet Paşa Ta'likâtında bazı kelimelerin sarf açısından tahlillerine yer vermiş ve morfolojik açılımını yapmıştır. Örneğin *Binâ* metninin hemen başında yer alan ve 35 bâbın altısının sülâsî olduğunu belirten *سنة منها للتلافي* ifadesini açıklarken *سنة* kelimesinin aslının *سدس* olduğunu, (س) sîn harfinin kıyâsa aykırı olarak (ت) tâ'ya dönüştürüldüğünü (ibdâl), sonra ortadaki (د) dâl harfinin de (ت) tâ'ya dönüştürülerek diğer (ت) tâ ile idgâm edildiğini belirtir. Yine *تلافي* kelimesinin de *ثلاثة* kelimesine şâz olarak ism-i mensûb yapıldığını, kıyâsa uygun olanın ise kelimenin fâ (ف) harfinin mansûb (fetha) gelmesi olduğunu belirtir.¹⁸⁰

Cevdet Paşa *Binâ* metnindeki bazı tasarrufların gerekçesini açıklamaktadır. Örneğin, birinci bâb olan *يفعل - فعل* ile ilgili olarak birkaç hususa dikkat çeker. Öncelikle fâ, ‘ayn ve lâm harflerinin fiilin aslî harflerini ifade etmek için kullanıldıklarına yoksa “yaptı” anlamındaki *فعل* fiilinin Arapçada üçüncü bâbdan geldiğine ve bu ikisinin birbirine karıştırılmaması gerektiğine işaret eder.

¹⁷⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Ta'likât-ı Ahmed Cevdet ale'l-Binâ*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876-1877), 44.

¹⁷⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 48.

¹⁷⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 48.

¹⁷⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 48.

¹⁸⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 44.

Musannif'in, bâbın yalnızca mâzî ve muzârisini verip mastarına işaret etmemesini ise, maksadının bu bâbları birbirinden ayırt edebilmeyi öğretmek olduğunu ifade eder. Bunun için de mâzî ve muzâriyi vermesinin yeterli olduğuna dikkat çeker. Mezîd bâblarda ise mastarın hem kıyâsî olması hem de bu bâbların “if'âl bâbı, tef'îl bâbı” vb. mastarıyla anılması sebebiyle mastarlarını da belirttiğini ifade eder.¹⁸¹

Diğer taraftan, bâb zikredildikten sonra نَصَرَ – يَنْصُرُ gibi önce bâba örnek bir fiilin zikredilip sonra alâmetinin belirtilmesinin başlangıç düzeyindeki talebelere öğretim açısından uygun bir yöntem olduğunu ifade etmesi,¹⁸² Cevdet Paşa'nın eseri değerlendirirken pedagojik unsurları da dikkate aldığını göstermektedir.

2. *Binâ* Metninde ve Bazı Nüshalarda Bulunan Hatalara İşaret Etme

Cevdet Paşa metinde geçen bazı bilgi hatalarına ve bazı nüshalarındaki yazım yanlışlarına da dikkat çeker. Nitekim birinci bâbın müteaddîliğine örnek olarak zikredilen نَصَرَ زَيْدٌ عَمْرًا cümlesinde geçen عمرا kelimesini bazı nüshalarda عمرو şeklinde gördüğünü, bu yazım yanlışının büyük bir ihtimalle müstensihden kaynaklandığını belirtir. عمرو kelimesindeki vâv harfinin عُم kelimesiyle karışmasını önlemek için eklendiğini belirten Cevdet Paşa, عُم kelimesi gayr-ı munsarîf olduğundan nasb durumunda bu iki kelimenin karışma ihtimalinin ortadan kalktığını ve bu nedenle nasb durumunda vâv harfine ihtiyaç kalmadığını ifade eder.¹⁸³

Cevdet Paşa'nın dikkat çektiği bu husus, bazı *Binâ* neşirleri ve *Binâ* üzerine yapılan çalışmalarla karşılaştırıldığında söz konusu kelimenin yazımında farklı tercihlerin yapıldığı görülmektedir. Mesela, *Mecmû'atu's-Sarf* adlı kitapta, نَصَرَ زَيْدٌ حَسِبَ زَيْدٌ عَمْرًا örneği verilmiştir.¹⁸⁴ Mehmet Ata, *İlaveli Binâ* adlı kitabında, ضربَ فَاضِلًا şeklinde bir misal vermiştir.¹⁸⁵ Ahmed Fâdıl'ın *Miftâhul-'ulûm*'unda ضربَ

¹⁸¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 44.

¹⁸² Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 45.

¹⁸³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 45.

¹⁸⁴ Mardini, *Mecmûatu's-Sarf*, 121.

¹⁸⁵ Mehmet Ata, *Tertîb-i Cedîd üzere İlaveli Binâ*, (İstanbul: Karabat Matbaası, 1328/1910-1911), 5.

زَيْدٌ عَمْرًا ibaresi yer almaktadır.¹⁸⁶ Hüseyin Zühdi'nin *Mufasssal Binâ* adlı eserinde نَصْرَ زَيْدٍ ibaresi geçmektedir.¹⁸⁷ Ali b. Osman'ın *Telhîsul-esâs*'ında نَصْرَ زَيْدٍ ibaresi misal verilmiştir.¹⁸⁸ İbrahim b. Hasan el-Enbâbî'nin, *Mecmûatu's-Sarf, Kitâbul-Binâ* adlı eserinde عَمْرٌO kelimesi nasb halinde vâv'sız şekilde yazılmıştır.¹⁸⁹ Mesud Muhammed Ziyad, *Kâmûsu'l-ımla* adlı kitabında; “عَمْرٌO kelimesinin sonunda ref' ve cerr halinde zâid bir vâv harfi getirilir. Nasb halindeyse vâv hazfedilir ve tenvin alır. Çünkü munsarîf bir kelimedir ve bu vâv harfi عَمْرٌO vâv'ı diye isimlendirilir.”¹⁹⁰ şeklinde bir açıklama yapar. Görüldüğü gibi bu eserlerden bazıları ilgili kelimeyi vâv'lı bazıları ise vâv'sız yazmıştır. Sonuç olarak; Cevdet Paşa'nın dikkat çektiği husus yerinde bir tespit olup عَمْرٌO kelimesinin nasb halinde vâv'lı yazılmasının istinsah hatasından kaynaklandığı söylenebilir.

Yine altıncı bâbın lâzım fiil olarak kullanılmasına örnek olarak zikredilen وَرِثٌ cümlesinde geçen وَرِثٌ fiilinin “Süleyman Davud'a (a.s.) vâris oldu.”¹⁹¹ âyetinde de görüldüğü üzere müteaddî bir fiil olduğunu belirterek lâzıma misal olarak وَرِثٌ “Zeyd takvalı oldu” örneğinin daha doğru olacağını belirtir.¹⁹² Cevdet Paşa'nın bu eleştirisi haklı görülebilir. Ayrıca bu hususa pek çok *Binâ* şerhinde de dikkat çekildiğini belirtmek gerekir. Bazı *Binâ* şerhlerinde وَرِثٌ “Zeyd korktu” örneği verilmiştir. (وَجَلٌ - وَجَلٌ dördüncü bâbtandır.)¹⁹³ *İlaveli Binâ* adlı kitapta ise “lazım fiil” için وَرِثٌ “Zeyd mirasçı oldu” misali verilmiş olup ve müteaddî için حَسِبَ زَيْدٌ عَمْرًا فَاضِلًا “Zeyd Amr'ı faziletli sandı” misali verilmiştir.¹⁹⁴

Ahmed Cevdet Paşa, Musannif'in مَعْنَى التَّكْلِيفِ تَحْصِيلَ الْمَطْلُوبِ شَيْئاً فَشَيْئاً “Tekellîf, istenilen şeyi yavaş yavaş elde etmektir.” şeklindeki açıklamasını da ibare açısından

¹⁸⁶ Ahmed Fuâd, *Miftâhu'l ulûm, Binâ Tercümesi*, (İstanbul: Mektebi Sanayi' Matbaası, 1393/1973), 4.

¹⁸⁷ Hüseyin Zühdi, *Mufasssâl Binâ*, c. 2, (İstanbul: Dârul-fayz Hâmidî Kütübhanesi, 1308/1890-1891), 7.

¹⁸⁸ Ali b. Osman, *Telhîsu'l-esâs*, (İstanbul: Matbayi Amire, 1306/1888-1889), 7.

¹⁸⁹ İbrahim b. Hasan el-Enbâbî, *Mecmûatu's-Sarf, Kitâbul-Binâ*, (Mısır: Matbatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1340/1922), 48.

¹⁹⁰ Mesud Muhammed Ziyâd, *Kâmûsu'l-ımla*, s. 59, (Erişim 05. 02.2018), www.ibooks.ae/?p=835.

¹⁹¹ en-Neml 27/16.

¹⁹² Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 45.

¹⁹³ Ahmed Fuâd, *Binâ Tercümesi*, 5; Hüseyin Zühdi, *Mufasssâl Binâ*, 9; Ali b. Osman, *Telhîsu'l-esâs*, 24.

¹⁹⁴ Mehmed Ata, *İlaveli Binâ*, 5.

yanlış bulmaktadır. Ona göre التكلف kelimesinin iki anlamı vardır: Birincisi “bir işi mükerrer yapmak” ikincisi ise “tekellüf” anlamı olup bir kimsenin ehil olmadığı bir işi yavaş yavaş yapması ve bunda zorlanması demektir.¹⁹⁵ Cevdet Paşa, buna şair olmadığı halde şiirle uğraşarak kendisini zor durumda bırakan kimseyi misal olarak vermektedir. Bu konu tefâ‘ul bâbıyla alakalı olup başka eserlerde de geçmektedir.¹⁹⁶ Sonuç olarak o, Musannif’in التكلف kelimesini bir manaya hasretmesini uygun bulmamıştır.¹⁹⁷

Cevdet Paşa, تباعد زيد وعمرو bâbına örnek olarak zikredilen تباعد زيد وعمرو cümlesinin bazı nüshalarda تباعد زيد وعمرو şeklinde geçtiğini ve bunun fahiş bir hata olduğunu belirtir.¹⁹⁸ Yine bazı nüshalarda تصالح القوم قوماً örneğinin تصالح القوم قوماً şeklinde geçtiğini, قوماً kelimesinin fazlalık (haşv) olduğunu ifade eder ve yanlış olan bu kullanımın da yine büyük bir ihtimalle müstensih hatası olduğuna dikkat çeker.¹⁹⁹

Bilindiği üzere Matbaa Osmanlı’nın son zamanlarında kullanılmaya başlandı. Matbaadan önce, istinsah işleri el yazısıyla yapılırdı. Bazen müstensihler yazılan eserlerin içeriğine tam vakıf olmayabiliyorlardı. Bu nedenle nüshalarda yazım hatalarına rastlanabiliyordu.

3. Mezid Bâblarla İlgili Yorumları

Cevdet Paşa, mezid bâbların hepsine değil de bazılarına ta‘lik yapmıştır. Bu çerçevede müfâale, infiâl ve tefâ‘ul bâbları hakkında bilgi vermiştir.

a. Mufâale bâbı (مُفَاعَلَةٌ)

Cevdet Paşa, *Binâ* metninde geçen, وبنائُهُ للمشاركةِ بينَ الاثنينِ عَالِبًا²⁰⁰ “Binası, çoğunlukla iki kişi arasında müşâreket (ortak olma) içindir.” ibaresiyle ilgili olarak;

¹⁹⁵ Sözlükte bu kelimenin anlamı şöyle verilmektedir. Tekellüf: 1. külfetli, zahmetli iş görme. 2. özenme, bir işi gösterişli bir hâle koymak için uğraşma. 3. gösteriş, yapmacık. Bk. Devellioğlu, *Ansiklopedik Lugat*, 1278.

¹⁹⁶ تَعَلَّلَ فِي مَعْنَى التَّكْلُفِ نَحْوُ: تَحَلَّمَ وَتَمَرَّأَ (تَعَلَّلَ kelimesi tekellüf anlamındadır. Misal: akıllı ve halim selim görünmeye çalıştı.) Bk. Şeyh Râdiyyüddîn Muhammed ibnü’l-Hasan el-Esterabâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib, ma’a şerhi Şevâhidih*, Thk: Muhammed Nûru’l-Hasan, Muhammed ez-Zekrak, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, c. 1, (Beyrut. Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1982), 102.

¹⁹⁷ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’l-Binâ*, 48.

¹⁹⁸ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’l-Binâ*, 48.

¹⁹⁹ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’l-Binâ*, 48.

²⁰⁰ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’l-Binâ*, 45.

müşâreketin, fail ile mefûlün aynı işte ortak olması yani birbirine karşı aynı işi yapması anlamına geldiğini ve birisi fâil öbürü mef'ûl olmak üzere iki kavramdan bahsedildiğini belirtir.²⁰¹

Misal: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا “Zeyd Amr’la dövüştü”. Bu misalde, vurma fiilini Zeyd’in yaptığı ve Amr’ın vurma işinden etkilendiği anlaşılır. Amr’ın ise Zeyd ile (vurma işinde) müşâreketinin zımnen olduğunu ve bunun sonucunda Zeyd’in vurma fiilini başlatan kişi olduğunun anlaşıldığını dile getirir.²⁰²

b. İnfi‘âl Bâbı (انْفِعَال)

Cevdet Paşa, iki harf alan mezîd bâbların ilki olarak zikredilen اِنْفِعَال bâbı çerçevesinde mutâvaât kavramını açıklar. Bu bâbın olduğunu ifade eder. Bu bağlamda Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-‘ulûm* adlı kitabına atıfta bulunur. Sekkâkî’nin: mutâvaatı, “fâil tarafından işlenen bir fiilin mef'ûl tarafından kabul edilmesi ve yapılan işten etkilenmesi şeklinde tarif ettiğini”²⁰³ ve mutâvaât deyince mefûlün kastedildiği fâilin ise etken olduğu ifade eder.²⁰⁴

Misal: كَسَرْتُ الرُّجَاجَ فَانْكَسَرَ ذَاكَ الرُّجَاجُ “Camı kırdım ve o cam da kırıldı.”²⁰⁵

c. Tefâ‘ul Bâbı (تَفَاعُل)

Cevdet Paşa, tefâ‘ul bâbını, “iki veya daha fazla kişinin bir işi ortaklaşa yapması” şeklinde tarif eder. Bu bâbta iki kişinin açıkça fâil olmasından dolayı fiilin ikisine de ait olduğunu ifade eder. Fail ile mefûl mufâale bâbının aksine işi yapmaya başlama konusunda eşittir.

Misal: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرٌ “Zeyd ve Amr dövüştüler.”²⁰⁶

Cevdet Paşa, bu misalde, vurma fiilini Amr ve Zeyd’in ortaklaşa yaptıklarını ifade eder.

²⁰¹ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale’l-Binâ*, 45-46.

²⁰² Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale’l-Binâ*, 45.

²⁰³ Ebû Ya‘kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye, 1435/2014), 93.

²⁰⁴ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale’l-Binâ*, 46, 47.

²⁰⁵ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale’l-Binâ*, 47.

²⁰⁶ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale’l-Binâ*, 46.

Bu bâb ikiden fazla kişiden oluşan kalabalık arasındaki ortaklık için de kullanılabilir. Mesela,

تصالح القوم “Topluluk kendi arasında barıştı.”²⁰⁷

Cevdet Paşa'nın verdiği bu bilgiler *Bina* üzerine yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir.²⁰⁸

4. Şiirle İstişhâd Etme

Cevdet Paşa, mezid bâblarla ilgili bilgi verirken şiirle istişhad etmiştir. Mesela, تفعل bâbının binâsı olarak zikredilen للتكلف ifâdesinden hareketle bu kavramı ismini zikretmediği bir şâirin şu beytini de örnek göstererek açıklamaya çalışır.

كريم إذا زُرناه لم يفتنرنا على الكرم المؤود أو يتكرما

“Cömerttir, onu ziyaret ettiğimizde ne sıradan bir ikramda bulunur ne de aşırıya kaçır.”²⁰⁹

Tespitlerimize göre bu şiir Ebû Temmâm'a (öl. 231/846) aittir. *Dîvân* şerhinde, “أن يتكلف كرمًا زائدًا” ibaresiyle şiir izah edilmeye çalışılmıştır. Cevdet Paşa, şiirde geçen يتكرما kelimesinin "ikramda aşırıya kaçma" anlamına işaret ederek "tekellüf" konusu için istişhad etmiştir.²¹⁰ Ayrıca aynı beyit *Telhîsul-esâs* adlı *Binâ* şerhinde de geçmektedir. Cevdet Paşa'nın yaptığı izahatın bir benzeri de bu kitapta ele alınmıştır.²¹¹

²⁰⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'l-Binâ*, 46.

²⁰⁸ Mehmed Ata, *İlaveli Binâ*, 6; Ali b. Osman, *Telhîsu'l-esâs*, 34-37, 51 ve 52; Zeycan Aydın, *Türkçe Açıklamalı Emsile-Binâ, Maksûd*, (İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye t.y.), 40, 41.

²⁰⁹ Ebû Temmâm, Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî, *Divân-ı Ebu Temmâm bişerhi'l-Hatîb et-Tibrizî*, Tahkîk: Muhammed Abduh Azzâm, c. 3, (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1987), 243.

²¹⁰ Ebu Temmâm, *Divân*, 243.

²¹¹ Ali b. Osman, *Telhîsu'l-esâs*, 49

III. eŞ-ŞÂFİYE VE AHMED CEVDET PAŞA’NIN ESER ÜZERİNE TA’LİKÂTI

A. eŞ-Şâfiye

Bu eser, İbnü’l-Hâcib’in (öl. 646/1249)²¹² Sarf ilmine dair muhtasar eseridir. Diğer eseri *el-Kâfiye* ile birlikte Arap gramerine dair üç temel kitaptan biri kabul edilir.²¹³ *el-Kitâb*’ın hulâsasını teşkil eden *el-Mufassal*’da yer alan sarfla ilgili konuların bir araya getirilip ayıklama, düzeltme ve özetlemelerle birlikte gerekli ilâvelerin yapılması suretiyle oluşturulmuştur. *eŞ-Şâfiye*, hemen hemen bütün sarf konularını kapsayan ilk muhtasâr sarf kitabıdır.²¹⁴

Mukaddimede, nahve dair telif ettiği *el-Kâfiye*’si gibi, sarf ve imlâ kuralları hakkında özlü bir eser yazmasının talep edilmesi üzerine kitabını kaleme aldığını belirten İbnü’l-Hâcib, eserinde tasrîfin tanımı, isim ve fiil kalıpları, vezin-mevzûn, mücerred-mezîd kalıpları ve anlamlarını özlü biçimde açıklamıştır. Daha sonra mâzî, muzârî, emir, ism-i fâil, ism-i mef’ûl, ism-i tafdîl, sıfât-ı müşebbehe kalıpları, masdarlar, zaman, mekân ve âlet isimleri, musaggar ve mensûb isimlerle ilgili kurallar, cemi şekilleri, maksûr ve memdûd isimler, ziyade ve ilhak suretiyle eklenen harflerle bunlara ait vezinler ele alınmış kelime yapısındaki harf/ses değişim ve dönüşümleriyle ilgili ibtidâ, vakf, imâle, i’lâl, ibdâl, i’lâl hazfi, terhîm hazfi, hemzenin tahfifi ve idgâm meseleleriyle harflerin mahreç ve sıfatları anlatılmıştır. Ardından “mesâilü’t-temrîn”²¹⁵ adını verdiği, bazı gerçek veya yapay müşkil (sarf kurallarına uymayan, daha önce var olan veya sonradan türetilen, şâz olarak gelen kelimeler ve Arapça’da nadir olarak kullanılan) kelimelerin

²¹² İbnü’l-Hâcib’in esas adı, Osman b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus’tur. O, Mâlikî mezhebi fıkıh âlimidir. Mısır’ın Esna kentinde doğdu, Kâhire’de büyüdü ve Şam’da yaşadı. İskenderiye’de vefat etti. Lakabı, İbnü’l-Hâcib’dır. Çeşitli dallarda çok sayıda eserleri vardır. Detaylı bilgi için bk. Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (öl. 681/1282), *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâi’z-zamân mimâ sebete bi’n-nakl ev’is-semâ’ ev esbetehü’l-ayân*, c. 3, (Beyrut: Dâru Sadr, 1390/1970), 248-250; Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-zünûn*, 2: 1020; Hayruddîn ez-Ziriklî (öl. 1976), *el-A’lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ min’el-Arab ve’l-müstarebîn ve’l-müsteşrikîn*, c. 4, (Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-Melâyîn, 1986), 211; İbnü’l-Hâcib, *eŞ-Şâfiye fi ilmi’t-tasrîf ve en-Neysârâ, el-Vâfiye nazmu’s-Şâfiye*, tahkik: Hasan Ahmed el-Usmânî, (Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1995), 15-55.

²¹³ Diğerleri Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ı ve Zemahşeri’nin *el-Mufassal*’ıdır. Bk. Hulûsi Kılıç, “eŞ-Şâfiye”, *DİA*, c. 38, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 247.

²¹⁴ Kılıç, “eŞ-Şâfiye”, 247.

²¹⁵ el-Enbâbî, *Mecmûatu’s-Sarf, eŞ-Şâfiye*, 17.

vezinlerinin tespitiyle ilgili alıştırma ve örneklere yer verilmiştir. *el-Mufasssal*'da bulunmayan, ancak önceki sarf eserlerinde ele alınan bu konuda Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb*'ı ile İbn Cinnî'nin (öl. 392/1002) *el-Münsıf, et-Tasrîfü'l-mülûkî* ve *Sırru sinâa 'til-i'râb*'ından yararlanılmıştır. Eserin sonunda "Hat" başlığı altında imlâ kurallarıyla ilgili özet bilgiler yer almaktadır. Müellif bu kısmın hazırlanmasında İbn-i Kuteybe'nin (öl. 276/889) *Edebü'l-kâtib*, İbn Dürüsteveyh'in (öl. 347/958) *Edebü'l-küttâb*, İbn Cinnî'nin *el-Maksûr ve'l-memdüd*'u ile İbnü'd-Dehhân'ın (öl. 569/1174) *Bâbü'l-hicâ'* adlı eserlerinden faydalanmıştır.²¹⁶

İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*'sinde genelde Basra gramer mektebinin görüşlerine uymakla birlikte kısmen Kûfeliler'in görüşlerine de yer vermiştir. Eserde İsâ b. Ömer es-Sekâfi (öl. 149/766), Ebû Amr b. Alâ (öl. 154/771), Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), Yûnus b. Habîb (öl. 182/798), Sîbeveyhi, Ali b. Hamza el-Kisâfi (öl. 189/805), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822), Ebû Ubeyde et-Teymî (öl. 209/824), Ebû Osman el-Mâzinî (öl. 249/863), Müberred, Sa'leb (öl. 291/904), İbn Keysân (öl. 320/932), İbn Hâleveyh (öl. 370/980), Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî gibi dilcilerin görüşlerine atıfta bulunulmuştur. *eş-Şâfiye*'de kırk iki âyet, sekiz şiir ve bir mesel şahit olarak zikredilmiştir. İlk defa Kalkûta'da yayımlanan *eş-Şâfiye*'nin (1220/1805) daha sonra çeşitli baskıları yapılmıştır.²¹⁷ Ayrıca İsmâ Nüreddîn, *Ebnîyetü'l-fi'l fi Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib* adlı çalışması içinde (Beirut 1418/1997, s. 299-375) eserin ilmî neşrini gerçekleştirmiştir.²¹⁸

Sarf kurallarını özlü fakat kapsamlı ve sistemli biçimde açıklayan *eş-Şâfiye* gerek Osmanlı medreselerinde gerekse islâm dünyasının diğer yerlerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuş, üzerinde şerh, hâşiye, nazma çekme ve tercüme şeklinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Eser hakkında başta kitabın müellifi²¹⁹ olmak üzere (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4771, 4772; Hâmidîye, nr. 1344) kırk

²¹⁶ Kılıç, "eş-Şâfiye", 247.

²¹⁷ Bunlardan bazıları şunlardır: Bulak 1240; Kâhire 1258, 1298, 1299, 1305, 1309, 1324; Cpel 1850; Kanpûr 1267, 1278, 1871, 1885; İstanbul 1268, 1308 [kayıtlı ve mânalı], 1310, 1321 [taş baskısı], 1330; Delhi 1278, 1310, 1321; Leknev 1278, 1331 [kayıtlı, hâşiyeli].

²¹⁸ Kılıç, "eş-Şâfiye", 247.

²¹⁹ Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi: Hayatı ve Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 172.

beş kadar şerh ve bunların bir kısmına dair hâşiyeler kaleme alınmıştır. (İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*, neşredenin girişi, s. 34-53; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1020-1022; Brockelmann, GAL, I, 370-371; Suppl., I, 535-537; İsmâ Nûreddin, *Ebnîyetül-fi'l fi Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*, Beyrut 1418/1997, s. 98-108).

Eser üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

1. Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*: Eserin en meşhur ve en mükemmel şerhi olup defalarca basılmıştır (Leknev 1262, 1326; Tahran 1280; Delhi 1283; İstanbul 1290; Lahor 1315; Kahire 1345; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1348, 1356; Beyrut 1395/1975; Şeyh Radî, *'ale's-Şâfiye*, Dersâadet, ts.; Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin *Şerhu Şevâhidi Şerhayi's-Şâfiye li'r-Radî ve'l-Çârperdî*'si ile birlikte, nşr. Muhammed Nûr el-Hasan ve diğerleri, I-IV, Kâhire 1356, 1358; Beyrut 1395/1975).

2. Hasan b. Şeref Şâh el-Hüseynî el-Esterâbâdî²²⁰, *Şerhu's-Şâfiye* (nşr. Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd, I-II, Kahire 1425/2004, yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır. Abdullah b. Muhammed b. Mübârek el-Uteybî, 1414, el-Câmiatü'l-İslâmiyye Külliyyetü'l-Lugati'l-Arabiyye [Medine]).

3. Ahmed b. Hasan el-Çârperdî (öl. 746/1346), *Şerhu's-Şâfiye* (Kalkûta 1262; Leknev 1262; Tahran 1271; Delhi 1870; Kanpûr 1891; Lahor 1304). Eser ayrıca Hüseyin el-Kemâlâtî (el-Kemâlânî) er-Rûmî'nin *ed-Dürerü'l-kâfiye fi halli Şerhi's-Şâfiye* adlı hâşiyesi ve Muhammed b. Ebû Bekir ibn Cemâa'nın hâşiyesiyle birlikte basılmıştır (İstanbul 1310).

4. Abdullah b. Muhammed Nukrekâr, *Şerhu's-Şâfiye* (İstanbul 1266, 1272, 1273, 1276, 1285, 1293, 1302, 1306, 1310, 1319, 1320).

5. Nizâmeddin el-A'rec en-Nisâbûrî, *Sâfiye Şerhu's-Şâfiye* (Tahran 1266, 1272, 1311, 1356; nşr. Ali e-Şemlâvî, Beyrut 1412/1992; nşr. Süreyyâ Mustafa Muhammed Ukab, Mekke 1412).

6. Zekeriyâ el-Ensârî, *el-Menâhicü'l-kâfiye fi şerhi's-Şâfiye* (nşr. Rezzân Yahyâ Haddâm, Manchester 1424/2003).

²²⁰ Şeyh Râdî el-Esterâbâdî'den farklı bir kişidir. 'Esterâbâdî' nisbesiyle benzerlik gösterir. İkisi de *eş-Şâfiye*'ye şerh yazmıştır.

7. İsmüddin el-İsferayânî, *Şerhu's-Şâfiye* (Nukrekâr şerhiyle birlikte, İstanbul 1285).
8. Lutfullah b. Muhammed b. Gıyâs Zâfirî Haccâcî, *el-Menâhilü's-sâfiye ilâ keşfi me'âni's-Şâfiye* (nşr. Abdurrahman Şâhin, Kahire 1984). Radî ve Çârperdî şerhlerine dayanır.
9. Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî, *Şerhu's-Şâfiye* (Farsça, Tahran 1268).
10. Muhammed Sa'd Gâlib, *es-Sâfiye (el-'Âfiye) Şerhu's-Şâfiye* (Farsça, Kanpûr 1278, 1878, 1895; İstanbul 1302).
11. İrfânüddin es-Sevâtî, *Miftâhu's-Şâfiye* (nşr. Muhammed Saîd Dağbendî, Delhi (1312).
12. Ali Kuşçu, Farsça şerh.
13. Yûsuf b. Abdülmelik Kara Sinan, *es-Sâfiye şerhu's-Şâfiye*. -- [by.] : Yazma, [t.y.] 109 vr.
14. Zeynîzâde Hüseyin Efendi, *Feva'idü's-Şâfiye* (Kanpûr 1291).
15. Muhammed Tâhir b. Ali el-Fettenî, *Kifâyetü'l-müfritîn*, (Delhi 1283).
16. Cemâlüddîn Muhammed b. Abdullah et-Tâi el-Ceyyânî İbn Malik; müst. İbn Bezzâz Mahmud b. Ahmed, *el-Vafiye Şerhu'l-Kafiyeti's-Şâfiye*, -- [by.] : Yazma, [t.y.] 155 vr.
17. Salahaddin Abdullah el-Uşşakî Salahî Efendi, *Şerhu's-Şâfiye*. -- [by.] : Yazma, [t.y.] 269 vr.
18. Muhammed b. Ahmed-İzzeddin İbn Cema'a, *Hâşiye ala şerhi's-Şâfiye li'l-Çârperdî*. -- [by.] : Yazma, [t.y.] 239 vr.
19. Zekeriyya b. Muhammed eş-Şâfii Zekeriyya el-Ensârî, *el-Menâhicü'l-Kâfiye fi Şerhi's-Şâfiye*, -- [by.] : Yazma, [t.y.] 279 vr.
20. Sudi el-Bosnevî, *Şâfiye Şerhi*, -- [by.] : Yazma, [t.y.] 116 vr.

21. Ahmed Cevdet Paşa, *Ta'likat 'ale's-Şâfiye* (İstanbul 1294).²²¹

Bunlarla beraber *eş-Şâfiye*'nin, Salâhî Efendi (öl. 1196/1782), Sûdî Bosnevî (öl. 1007/1599 [?]), Seyyid Ahmed Âsım Üsküdârî b. Hüseyin Hâmid Ankaravî tarafından Türkçe tercüme ve şerhleri, Kûrd Efendi (öl. 996/1588) ve Yâkub Abdüllatif tarafından Türkçe'ye tercümesi (İstanbul 1290) yapılmıştır. Hasan Ahmed el-Hamdû el-Osmân, Neysârî'nin *el-Vâfiye Nazmü's-Şâfiye*'siyle birlikte eserin ilmî neşrini *eş-Şâfiye fî 'ilmi't-tasrîf* adıyla gerçekleştirdiği gibi (Mekke 1415/1995) İbnü'n-Nâzım'ın *Bugyetü't-tâlib fi'r-red 'alâ tasrîfi İbni'l-Hâcib*'ini yüksek lisans tezi (Câmiatü'ül-Ümmü'l-kurâ, 1410) ve Hıdr el-Yezdî'nin 720'de (1320) yazdığı *Şerhu's-Şâfiye*'yi de doktora tezi, Câmiatü-Ümmü'l-kurâ, 1417) olarak neşre hazırlamıştır. Mustafa b. Muhammed et-Trablusî'nin *Nüzhetu'l-elbâb* adlı *eş-Şâfiye* manzumesiyle (divan içinde, Kahire 1310) İbrâhim b. Hüsâmeddin el-Germiyânî'nin (öl. 1016/1607) *el-Ferâidü'l-cemîle* adlı manzumesi, yine Germiyânî'nin *el-Fevâidü'l-celîle fî şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle*'si ve Çârperdi şerhiyle birlikte basılmıştır (İstanbul 1310).²²²

B. Ahmed Cevdet Paşa'nın Eser Üzerine Ta'likâtı

Cevdet Paşa'nın en geniş tuttuğu ta'likât *eş-Şâfiye* üzerine olanıdır. Nitekim esere bir girizgâh yazması ve bu çalışmaya *Gâyetü'l-beyân* ismini verdiğini belirtmesi,²²³ eseri müstakil bir çalışma olarak gördüğünü göstermektedir. Kitabı şerhte *eş-Şâfiye* metnini parantez içinde vermiş ve zaman zaman dipnot tekniği kullanmıştır. Cevdet Paşa'nın yaptığı bu çalışmayı *eş-Şâfiye* metniyle karşılaştırdığımızda kitabın hemen hemen tamamına ta'lik yaptığını tespit ettik. Cevdet Paşa, metinde kapalı gördüğü ve izaha ihtiyaç duyulan kelime ve ibareleri 'kavlühû' قَوْلُهُ ibaresini kullanarak ve parantez içine alarak ta'likât yapmıştır. Toplam 41 sayfadan oluşan çalışmanın sonunda Cevdet Paşa, matematiksel bir tarih düşürme yöntemi kullanmıştır. Söz konusu metin şudur:

²²¹ Kılıç, "eş-Şâfiye", 247, 248; Detaylı bilgi için bk. İSAM, Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı.

²²² Kılıç, "eş-Şâfiye", 248.

²²³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876-1877), 2.

... فى تاريخ إذا زيد عليه أسبوع وشهر قبطي ساوى ثلث جذر المجموع أعداد البروج وأنا ابن سنة إذا قُسم مُربعها على الأسبوع كان تُسع الخارج أسبوعا.

Tercüme: “...o tarihe bir kiptî (Mısır takvimi, 30 günlük) ayı ve bir hafta eklenirse, toplamın karakökünün üçte biri burçların sayısı kadar eder. Ben bir yaşındayken karesi bir haftaya bölünürse, sonucun dokuzda biri bir haftadır.”²²⁴

Tespitlerimize göre bu tarihin, hicrî 1259, miladî 1844’e tekabül ettiği görülmektedir. Bu tarihten, Cevdet Paşa’nın 21 yaşındayken bu ta’liki bitirdiği anlaşılmaktadır.

²²⁴ Cevdet Paşa, burada özel bir metodla tarih vermiştir. Bu tarihin tespitinde Suriye uyruklu Matematik öğretmeni İmad Enderun ve başka hocalardan yardım alındı.

Çözüm:

Verilen tarihi x dersek; x+7 (Toplam sayıya 7 eklenir)

X+7+30 (sonra bir Kiptî ay 30 gün eklenir)

Bu rakamlar 12 Burca eşittir.

Şimdi; X+7+30=12 şeklinde yazılır.

Verilen açıklamada bu sayının $\frac{1}{3}$ ’nün karekökünün 12 ettiği ifade edilmiştir.

O zaman; $\frac{1}{3}(\sqrt{X+7+30})=12$

Her iki tarafı 3’le çarpıyoruz.

$3 \cdot [\frac{1}{3}\sqrt{X+7+30}]=12 \cdot 3$

$3 \cdot [\frac{1}{3}(\sqrt{X+37})]=12 \cdot 3$

$\sqrt{X+37} = 36$

Karekökten kurtarmak için her iki tarafın karesi alınır;

$\sqrt{x+37}=36^2$

$X+37=36^2$

$X+37=1296$

$X=1296-37$

$X=1259$

Cevdet Paşa’nın doğum tarihi 1238’dir.

O zaman; 1259-1238=21 olur.

Buradan Cevdet Paşa’nın kitabı 21 yaşındayken yazdığı sonucuna ulaşılır.

Metnin devamında bu işlemin sağlaması verilmiştir. Şöyleki;

Cevdet Paşa’nın kitabını yazdığı yaş için y denilirse; o zaman y’nin karesi

$\frac{y^2}{7}=63 \rightarrow \frac{?}{9}=7$ bu da 63 olur. O zaman; $y^2=63 \cdot 7$

Her iki tarafın karekökü alınır $\sqrt{Y^2} = \sqrt{63 \cdot 7}$ ve

$Y=\sqrt{441} \rightarrow Y=21$ olur. İşlemin sağlaması yapılmış oldu. Çıkan sonuçların her ikisinin 21 olduğu görülür.

1. Ta‘likâtın Kaynakları

Cevdet Paşa bu çalışmasında birçok kaynaktan yararlanmışır. Bu kaynakların bazılarını müellifiyle beraber ismen zikretmiş diğerk bazılarının ise sadece müellifini belirtmiştir. Bu kaynakları şu şekilde gruplandırabiliriz:

a. Lügatler

Cevdet Paşa, *eş-Şâfiye*’de, Cevherî’nin *Muhtâru’s-Sihâh*’ından سلام kelimesi²²⁵, Ebû’l-Bekâ’nın (öl. 1094/1673) *Külliyât*’ından علم kelimesi,²²⁶ Fîrûzâbâdî’nin (öl. 817/1415) *el-Kâmûs*’undan الترداد (geri döndürmek) kelimesi²²⁷ hakkında bilgiler vermiştir.

b. Sarfla İlgili Eserler

Cevdet Paşa, *Binâ* şerhlerine isim vermeden atıf yapmıştır.²²⁸ Teftezânî’nin *İzzî* şerhine (Zencânî şerhi) 3 yerde,²²⁹ *Maksûd*²³⁰ sâhibine²³¹ 4 yerde, *Merâh*²³² sahibine ve şerhlerine,²³³ Fâdıl İsam’ın²³⁴ ve Şeyh Radî’nin (öl. 682/1283-1284), kelimelerde çok harf bulunmasının çok mana ifade edip etmediğı ile ilgili görüşlerine atıfta bulunur.²³⁵

c. Nahivle İlgili Eserler

Cevdet Paşa, Molla Câmî olarak bilinen Abdurrahman el-Câmîye ait *el-Fevâidu’z-Ziyâiyye*²³⁶ adlı eser ve hâşiyelerine (Lâriyye),²³⁷ Zemahşerî’nin *el-*

²²⁵ Cevherî, *Sihâh*, 5: 1951; Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 12.

²²⁶ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 3. Ayrıca bk. s. 12.

²²⁷ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 11.

²²⁸ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 8.

²²⁹ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 2, 4, 17.

²³⁰ Osmanlı medreselerinde okutulan Arapça sarf kitabı. Müellifi bilinmemektedir.

²³¹ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 7, 11.

²³² Ahmed b. Ali b. Mes‘ûd’un (öl. VIII. [XIV.] yüzyılın başları) Arapça sarf kitabı.

²³³ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 13-14, 17, 18.

²³⁴ Ebû İshâk İsamüddin İbrâhîm b. Muammer b. Arabşâh İsamüddin el-İsferayânî. Arap dili, kelâm ve mantığa dair şerh ve hâşiyeleriyle tanınan âlim.

²³⁵ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 11.

²³⁶ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 6. Ayrıca bk. s. 7, 21, 25, 29.

²³⁷ Cevdet Paşa, *Ta‘likât ale‘ş-Şâfiye*, 12, 29.

Mufasssal'ı ile İbn Yaîş'in (öl. 643/1245) bu esere yazdığı şerh ve İbnü'l Hâcib'in *Kâfiye*'yesine²³⁸ atıfta bulunur. Ayrıca, el-Ukberî'nin ismini zikretmeden *Lübâb* adlı eserinden de bahseder.²³⁹

d. Diğer Eserler

Cevdet Paşa, bir dipnotta *el-Muhtasaru'l-müntehâ*²⁴⁰ haşiyelerine,²⁴¹ Hâdimî'nin *Risâletü'l-Besmele* adlı eserine,²⁴² el-Fadıl el-Câmî'nin (Molla Câmî) Farsça diliyle yazdığı *Risâle fi'l-'arûz* adlı eserine,²⁴³ Fahreddîn er-Râzî'nin *Tefsiri Kebir*'indeki²⁴⁴ görüşlerine atıf yapar. Ayrıca Müellif, İbnü'l Hâcib'in "semâ-i müennesleri" beyan etmek için yazdığı kasidesine de atıfta bulunur.²⁴⁵

e. Müellifler

Cevdet Paşa, bu eserinde bazen eser ismi zikretmeden doğrudan müelliflerden nakilde bulunur. Mesela, Sibeveyhi,²⁴⁶ Kisâî ve Ferrâ,²⁴⁷ Ahfeş, Müberred, Sîrâfî (öl. 368/979),²⁴⁸ Ebû Alî el-Fârisî,²⁴⁹ İbn Cinnî,²⁵⁰ Şeyh Abdülkâhir (öl. 471/1079),²⁵¹ Cârullah (Zemâhşerî),²⁵² Râzî (Fahreddîn) (öl.

²³⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 6-7. Ayrıca bk. s. 16, 33.

²³⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 21.

²⁴⁰ İbnü'l-Hâcib'in meşhur usul-i fıkıh kitabıdır. Üzerine çok sayıda şerh ve hâşiyeler yazılmış ve medreselerde yıllarca okutulmuştur. Detaylı bilgi için bk. Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *DİA*, c. 31, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 68.

²⁴¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 3.

²⁴² Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 9, 32.

²⁴³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 30.

²⁴⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 21, 30.

²⁴⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 18.

²⁴⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 19, 23, 28; Ayrıca Cevdet Paşa kitabında verdiği dipnotta, sarf ve nahiv ilminde *el-Kitâb* denince Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının kastedildiğini belirtir. Bk. Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 12. sayfanın dipnotu.

²⁴⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 4.

²⁴⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 15, 19, 23.

²⁴⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 15, 19, 23.

²⁵⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 17.

²⁵¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 8, 35, 36.

²⁵² Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 29.

606/1210),²⁵³ Çârperdi,²⁵⁴ Seyyid es-Sened (öl. 816 /1413),²⁵⁵ Fâzıl Siyâlkûtî (öl. 1067/1657)²⁵⁶ gibi âlimlerin görüşlerine eserinde yer vermiştir.

f. Genel Atıflar

Ahmed Cevdet Paşa, bazen müellif ve eser ismi zikretmeden, “başka şârihlerin görüşleri”,²⁵⁷ “bazı muhakkikîn”,²⁵⁸ ve “bazı hâşiyeler”²⁵⁹ diyerek çeşitli atıflarda bulunur.

Ahmed Cevdet Paşa'nın eseri inceleme yöntemine baktığımızda, onun kelime tahlilleri yaptığı, irâb bilgisi verdiği, şârihlerin görüşünü eleştirdiği, açıklayıcı bilgiler verdiği, ayet ve şiirlerle istişhad ettiği, Farsça örneklerden yararlandığı, *eş-Şâfiye* metnini tenkit ettiği, gramer ekollerinden bahsettiği, bazı istinsah hatalarına işaret ettiği ve farklı görüşleri aktardığı görülmektedir. Tezin bu bölümünde bu hususlar incelenecektir.

2. Kelime Tahlilleri

Cevdet Paşa, ele aldığı kelimelerin bazen sadece sözlük anlamına bazen de hem sözlük hem de ıstılahî anlamına temas eder.²⁶⁰ Onun bazı kelimeleri de detaylı bir şekilde tahlil ettiği görülmektedir. Mesela عَلَّمَ kelimesini açıklarken bazen doğrudan bazen de (ب) bâ harf-i cerrîyle müteaddî oluşuna dikkat çeker. Delil olarak şu ayetleri zikreder:

... وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

²⁵³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 21.

²⁵⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 12, 21.

²⁵⁵ Seyyid Şerîf Cürcânî. Âlimler arasında, ilimdeki üstünlüğünü ve i'timâd edilen bir âlim olması sebebiyle “es-Seyyidü's-Sened” ünvanıyla tanınmıştır. Bk. Ahmet Süruri, “İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 33 (2015): 149.

²⁵⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 13.

²⁵⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 2-3.

²⁵⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 37.

²⁵⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, s. 6.

²⁶⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 2, 8.

“... gizlediklerinizi de açığa vurduklarınızı da bilir. Allah, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir.”²⁶¹

أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى “ (Bu adam) Allah'ın, (yaptıklarını) gördüğünü bilmez mi!”²⁶²

Bu çerçevede Teftâzânî'nin *Şerhu Risâleti'z-Zencânî*²⁶³ adlı eserinden, 'kelimenin bazen harf-i cerle bazen de aslı itibariyle müteaddî olması ve harfi cerrin zaid olması' ile ilgili görüşünü aktarır.²⁶⁴ Yine, *es-Sihâh*'tan عَلِمْتُ fiilinin عَلِمْتُ şeklinde müteaddî geldiği bilgisini²⁶⁵ ve Ebü'l-Bekâ'nın *Külliyât*'ındaki²⁶⁶ عَلِمُ kelimesinin bir şeyi idrâk etmek anlamına geldiğini ve bazen bir veya iki meful aldığını ifade eden görüşüne yer verir ve konuyu geniş bir şekilde açıklar.²⁶⁷

Cevdet Paşa'nın, kelimenin aslı hakkında açıklamalar yaparken şerhlerden yararlandığı da görülmektedir. Mesela, bazı kelimeleri, muhtemelen anlaşılmasının zor olacağını düşünerek sarf açısından tahlil eder. Örneğin الخَلْيُ kelimesinin hâ (ح) harfinin kesri ve elif-i maksûre ile خَلْيَةٌ kelimesinin çoğulu olduğunu, aslının عَنَبْ vezninde خَلْيٌ olduğunu عَصَا kelimesi gibi i'lâl edildiğini ve bu kelimenin “gözde olan parlaklık” anlamına geldiğini belirtir. Şeyh Radî'nin buna benzer açıklamalar yaptığını belirtmesi²⁶⁸ *Şerhu 'ş-Şâfiye*'den²⁶⁹ yararlandığını göstermektedir.

Cevdet Paşa, kelimeleri tahlil ederken, bazen sarfla ilgili farklı ihtimalleri de göz önünde bulundurmaktadır. Mesela, ism-i mensûb konusuyla ilgili olarak, بَخَاتِي kelimesini misal verir ve bu kelimenin, kişi adı ve ism-i mensûb olduğunu ve (ي) ya harfinin zaid olma ihtimallerinin bulunabileceğini belirtir.²⁷⁰

²⁶¹ Teğabun, 64/4.

²⁶² el-Alak 96/4.

²⁶³ Sadüddin et-Teftâzânî, *Şerhu't Tasrîfi'l- 'izzî*, neşr: Muhammed Casım el-Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Menhec, 1432/2011), 43, 90, 91. (Ayrıca bu eserin, (*Sa'dîni*) *Sa'dü'd-dîn alâl-izzî*, (İstanbul: Matbaayi Âmire Receb 1301/) şeklinde baskısı da mevcuttur.)

²⁶⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 2.

²⁶⁵ Cevherî, *Sihâh*, 5:1991.

²⁶⁶ Cevdet Paşa'nın, ilim kelimesiyle ilgili istişhad ettiği iki ayetin bu eserde aynen geçtiği ve Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilerin bu eserde verilen bilgilerle uyumlu olduğu müşahade edilmiştir. Bk. Ebü'l-Bekâ, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyât*, Neşr: Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1997), 610.

²⁶⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 3.

²⁶⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 5, 21.

²⁶⁹ el-Esterabâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib, ma'a şerhi Şevâhidih*, 2: 6.

²⁷⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 23, 24.

Cevdet Paşa, bazen kelimeler arası karşılaştırmalar yapmaktadır. Örneğin, رَبُّ kelimesinin tekil bir şahıs için kullanılmayacağını sadece çoğul olarak gelebileceğini ama aynı vezinde olan تَمْرُ kelimesinin hem tekil hem de çoğul için kullanılabilmesini belirterek iki kelime arasında karşılaştırma yapar. Cevdet Paşa, Fâdıl İsâm'ın *el-Fevâidüz-Ziyâiyye* üzerine yaptığı hâşiyede de bu bilginin yer aldığını nakletmektedir.²⁷¹

İllet harflerinin 'ism-i tasgîr' ve 'ism-i teksîr'de harekeyi kabul etmediklerini ancak vâv (و) ve (ى) ya harflerine 'kalb' olunurlarsa harekeyi kabul edebileceklerini belirttikten sonra Şeyh'in²⁷², حَاتَمٌ kelimesinin جَعْفَرٌ kelimesine ve عَلَابُ kelimesinin فَذَعَمٌ kelimesine mülhak olduğunu belirten iki misalini zikreder.²⁷³ Ayrıca جَحْفَلٌ fiilinin سَفَرَجَلٌ fiiline mülhâk²⁷⁴ olduğunu ifade eder.²⁷⁵

Cevdet Paşa, kelimelerde bulunan zâid harflerle ilgili olarak, 'sert taş, serap, yalan vb' anlamına gelen يَهَيِّرُ kelimesini inceler ve bu kelimedede bulunan birinci yâ (ى) harfinin ve (ر)' da bulunan şeddenin zâid olduğunu belirtir.²⁷⁶

Müellif, idgâm konusuyla alakalı, eş-Şâfiye metninde geçen وَلَا إِلْحَاقٌ ibaresiyle ilgili olarak, جَيْلٌ (kaplan gibi oldu) kelimesinde olduğu gibi, hemzenin tahfifinin ilhâkın terhîm (tahfif için münâdânın sonunu hazfetmek) ve vakf gibi dile hafif gelen bir tahfif olduğunu belirtir ve bazılarının eğer yâ harfî aslî harf veya vâv'dan kalb olmuşsa اِنْعَدَ fiilinde olduğu gibi idgâm yaptıklarını ve hemzeden de dönüşmemişse idgâmın aksine ilhâk yapmanın gerekli olduğuna dikkat çeker.²⁷⁷

Cevdet Paşa, اِبْنٌ (erkek çocuk) kelimesini incelerken, asıl itibariyle bu kelimenin, müfredinin بَنُو, tesniyesinin بَنَوَانٌ, cemi' halinin بَنُونَ ve cem-i mükesser halinin اِبْنَاءٌ olduğunu belirtir. Bu kelimenin çok kısa görünmemesi için vasl halinde

²⁷¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 29.; Konuyla ilgili başka örnekler de bulunmaktadır. Mesela, نُبْلٌ kelimesinin نُبَيْلٌ kelimesinin çoğulu olduğunu ve كَرِيمٌ ve كَرِيمٌ kelimelerine benzediğini ve فُرْءٌ kelimesinin hem hayız hem de temizlik dönemine işaret ettiği gibi نُبْلٌ kelimesinin de 'küçük' ve 'büyük' gibi anlamlara geldiğini ifade eder. Bk. Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 37; Ayrıca bk. Molla Câmî, Abdurrahman, *Molla Câmî ale'l-Kâfiye*, (İstanbul: Matbaatü Arif Efendi, 1316/1898), 149.

²⁷² Şeyh Râdîyyüddîn Muhammed ibnül-Hasan el-Esterabâdî, en-Nahvî.

²⁷³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 35-36.

²⁷⁴ Vezni olmayan bir kelimeyi vezni olan bir kelimenin veznine eklemek.

²⁷⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 37.

²⁷⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 37-38.

²⁷⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 41.

okunurken başına vasl hemzesi eklendiğini ve bazen de sonuna م (mim) harfi eklenerek اِنَّمْ şeklinde de okunabileceğini bu iki harfin (yani hemze ve mim) ise ivaz olduğunu ifade eder. Bazı âlimlerin, mim harfinin ivaz değil de mübalağa ve tekid için geldiğini, hemzeyi ivaz kabul etmediğini, er-Râzî'nin ise iki harfi ivaz kabul ettiğini belirtir. Konuyla ilgili verdiği dipnotta, kelimeyi oluşturan harflerin zaruret olmadan hazfedilmemesi gerektiğine ancak i'lâl sebebiyle, هُ gibi bazı kelimelerin tek harf şeklinde okunabileceğine dikkat çeker.²⁷⁸

Cevdet Paşa, bazen kavramlar arasındaki farka işaret eder. Mesela, ibdâl²⁷⁹ hakkında bilgi verirken, (بَدَلٌ) bedel'in sadece 'mübdelün minh' yerine geçtiğini (عَوَضٌ) ivaz'ın ise bedelden daha kapsamlı olup sadece 'muavvaz minh' yerinde kullanılmadığını ifade ederek 'bedel' ve 'ivaz'²⁸⁰ arasındaki farkı açıklar.²⁸¹

Cevdet Paşa, iştikâkı, "mana ve lafız bakımından iki lafzın uyumlu olması" diye tarif eder.²⁸² Konuyla ilgili olarak; جَرَايُصْ kelimesinin جَرَايُصْ kelimesi gibi olduğunu, جَرَايُصْ kelimesinin hemzesiz gelmesinin hemzenin zaid olduğuna delalet ettiğini, eğer aslî olsaydı mutlaka yazılması gerektiğini belirtir. وَائِلٌ ve فَائِلٌ kelimelerinde olan i'lâl kuralında olduğu gibi, hemzenin aslî olduğunu ve (و) vâv'a kalb olduğunu söylemenin doğru olmadığını ifade eder. İştikâk kuralına göre (و) vâv zaidir denilirse o zaman bu kelimenin جَرَايُصْ kökünden geldiğini söylemenin mümkün olduğunu belirtir.²⁸³

Cevdet Paşa, az kullanılan kelimelerin tahliline de yer vermektedir. Nitekim bu çerçevede, ikinci harfi nûn (ن), dördüncü harfi hemze (أ) ve beşinci harfi vâv (و) olan zâid harfli kelimelere جَنْطَوٌ (kısa boylu adam) kelimesini örnek verir ve bu

²⁷⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 32.

²⁷⁹ İbdâl: Bir harfi başka bir harf yerine getirmektir. Çeşitleri:

1. Bir illet harfini başka bir illet harfinin yerine kalbi. Misal: قَالٌ - قَوْلٌ

2. İlet harfini hemzeye kalb veya bunun aksi. Misal: بَائِعٌ - بَائِعٌ , بَائِرٌ - بَائِرٌ , شَائِنٌ - شَائِنٌ

3. Sahih bir harfin illet harfi yerine getirilmesi veya bunun tersi. Misal: تَعَالِيٌّ - تَعَالِيٌّ , تَعَالِبٌ - تَعَالِبٌ

4. Sahih harflerin birbirinin yerine gelmeleri. Misal: صِرَاطٌ - صِرَاطٌ , لَازِمٌ - لَازِمٌ

Bunların yanında başka ibdâl çeşitleri de vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Galâyînî, *Câmiu'd-durûs*, 122-129.

²⁸⁰ eş-Şâfiye metnine baktığımızda sadece bedel konusu işlenmiştir. Cevdet Paşa, bu konuyla ilgili ta'lik yaparken 'ivaz' hakkında ek bilgi vermiştir. Krş. İbnü'l-Hâcib, eş-Şâfiye, 109-119.

²⁸¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 41.

²⁸² Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 36.

²⁸³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 36-37.

kelimenin كُنْتُ ve سِنْدُ أو kelimelerine benzediğini ve bu kalıpta çok az kelime bulunduğunu ifade eder. Bu kelimeleri incelerken aslî harf veya zâid harf itibariyle değerlendirilebileceğini tartışır ve Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ına ve isim vermeden bazı şarihler atıfta bulunarak konuyu izah eder.²⁸⁴

eş-Şâfiye bir sarf kitabı ve Sarf İlmi kelimelerle ilgili bir ilim dalı olduğu için, bu eserde kelime tahlillerinin fazla olması normaldir. Nitekim yukarıdaki örneklerin dışında Cevdet Paşa, الانسان²⁸⁵, أَخْتُ ve بِنْتُ²⁸⁶, صَحْرَاءُ (çöl),²⁸⁷ تَيْفَان (vakit), كَوَالِل (kısa oldu), فِيْعِيْلَان ve فِغْلَان²⁸⁸, أَلْدَدُّ (şiddetli düşman), سَفْرُجَل²⁸⁹ gibi kelimelerin de tahlilini yapmış ve 'vasl' ve 'vakf' kavramları hakkında bilgi vermiştir.²⁹⁰

3. İ'râb Bilgisi

eş-Şâfiye sarf kitabı olduğundan i'râb tahlillerine nadiren rastlanmaktadır. Fakat Cevdet Paşa, *eş-Şâfiye* metninin daha iyi anlaşılması için bazı i'râb tahlilleri yapmaktadır. Örneğin, o, *eş-Şâfiye*'de ism-i mensûb'un tanımı olarak geçen الْمُحَقُّ Sonuna kendisinden olmayan şeddeli bir yâ eklenen isimlerdir.' ibaresinde yer alan لِتُدَلَّ fiilini i'râb açısından değerlendirir. Burada fâilin müstetir ve الْمُحَقُّ kelimesinde bulunan (ال) elif lam'a raci olduğunu (ال) elif lam'ın ise zihinde idrâk edilen düşünceleri kapsadığını veya bu zamirin, يَاءٌ مُشَدَّدَةٌ kelimesine raci olduğunu ifade eder. Bahsi geçen 'müstetir zamirin' rucûuyla ilgili, Çârperdî, Seyyid Sened, Fâdıl İsâm ve Şeyh Radî'nin görüşlerine yer vererek konuyu detaylı bir şekilde işler.²⁹¹

Ayrıca Cevdet Paşa, *eş-Şâfiye* metninde الْجَمِيعِ بِمَعْنَى الْجُوعِ وَالْعَطَشِ وتجيء من الجميع بمعنى الجوع والعطش "…kelimelerinin hepsi 'açlık' ve 'susuzluk' anlamına gelir…" cümlesinin i'râbını

²⁸⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 37.

²⁸⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 20.

²⁸⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 23-24.

²⁸⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 35.

²⁸⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 38.

²⁸⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 36.

²⁹⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 33-34.

²⁹¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 21.

da yapar. Bu çerçevede cümlede geçen, *تجىء* fiilinin *بمعنى الجوع* ifadesinin zamîrinden hâl olduğunu belirtir.²⁹²

4. Şârihlerin Görüşlerini Eleştirme

Cevdet Paşa, bazı kelimelerin sonundaki tâ (ت) harfiyle ilgili bilgi verir. *رَعْبُوتٍ - جَبْرُوتٍ - مَلَكُوتٍ* kelimelerini örnek verir, tâ (ت) harfinin zâid olduğunu söyleyen bazı şârihlerin görüşlerine (isim vermemiş) katılmadığını ve tâ (ت) harfinin manayı tamamlayan bir harf olduğunu ve Musannif'in (İbn-i Hâcib) de bu görüşte olduğunu belirtir.²⁹³

Cevdet Paşa, idgâmın i'lâl olmadığını iki harfin birbirine eklenmesi anlamına geldiğini ifade eder ve bazı şârihleri isim vermeden eleştirerek müellifin görüşünün daha doğru olduğuna işaret eder.²⁹⁴

Cevdet Paşa i'lâl konusuyla ilgili olarak geçen *إِغْلَائِينَ* kelimesini inceler ve bu kelimenin tesniye bir kelime olup tağlib yoluyla, 'idgâm' ve 'i'lâl' bazen de 'i'lâl' ve 'hemzenin tahfifi' anlamına geldiğini ifade eder. Bu kelimeyi -bazı şârihlerin dediği gibi- 'hemzenin kalbi' ve 'idgâm' anlamında kullanmanın doğru olmadığına dikkat çeker.²⁹⁵

5. Açıklayıcı Bilgiler Verme

Cevdet Paşa, *eş-Şâfiye*'de işlenen konularla ilgili açıklayıcı bilgiler vermektedir. İsm-i mensûb hakkında yaptığı açıklamaları buna örnek gösterebiliriz.

Cevdet Paşa, ismi mensûbu hakikî ve gayri hakikî diye ikiye ayırır ve *هَاشِمِيَّ* kelimesinin "hakîkî" ve *كُرْسِيَّ* kelimesinin ise "gayri hakikî" olduğunu ifade eder. Konuyla ilgili Zemâhşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eserine atıfta bulunur ve misal verir.²⁹⁶

²⁹² Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 11.

²⁹³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 37.

²⁹⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 40.

²⁹⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 40.

²⁹⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 20.

Müellif, ism-i mensûb'un şeddesiyle ilgili bilgi verir. Buna göre şeddenin; 'iki harfin birbirine idgam edilmesiyle veya ikinci harfin birinci harfe döndürülmesiyle oluştuğunu, bu harflerin ister kelimenin aslından olsun ister zâid olsun buna 'şedde' denildiğini' belirtir. İsm-i mensûb olan bir ismin sonunda şeddeli bir ya (ي) geldiğini ifade eder.²⁹⁷

Yine o, بِصُرِّي kelimesinin iki kelime olduğu ancak birbiriyle kaynaşarak tek kelime haline geldiğini belirtir ve er-Râzi'nin (Fahreddîn) de bunu desteklediğini açıklar. İsm-i mensûbda bulunan (ي) yâ'nın (ي)'yı mübâlağa veya (ي)'yı vahde olduğunu belirtir.²⁹⁸

Cevdet Paşa, ism-i mensûbla ilgili, Hatim-ü't-Tâi'nin kabilesi olan Tâyy kabilesine atfen الطَّائِي (Tâi) kelimesini misal verir. Bu kelimenin جَيْدٌ vezninde olduğunu, ikinci harfinin hazfedilerek sakın ya (ي) harfinin şâzz bir şekilde (l) elife kalb edildiğini veya birinci harfinin şâzz olarak hazfedildiğini ikinci harfinin de kıyasa (kurala) uygun ve bazı sarf bilginlerinin bu görüşte olduğunu ve Musannif'in de i'lal bahsinde bunu açıkladığını ifade eder. Musannif'in birisi i'lâl konusunda ve birisi de burada olmak üzere iki ihtimale işaret ettiğini ve bu iki ihtimalin de kabul gördüğüne işaret eder.²⁹⁹

Cevdet Paşa, bazen müellifin görüşlerinin yanında bazı âlimlerin görüşlerine de yer verir ve aralarında karşılaştırma yaparak konuyu değerlendirir. Mesela ya-yı (ي) vahde için رُومِي kelimesi ve ya'yı (ي) mübalağa için أَحْمَرِي kelimesini örnek verir. Ve bu kelimelerle ilgili Radî, Fâdıl İsâm ve *Lübâb* sahibinin³⁰⁰ görüşüne yer verir. Müellifin de bu âlimlerin görüşlerini reddettiğini belirtir.³⁰¹

Cevdet Paşa, (جمع) cem' olan kelimelerin önce müfrede çevrileceğini ve daha sonra ism-i mensûb'a dönüşebileceğini ifade eder. Çünkü ism-i mensûb'da

²⁹⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 23.

²⁹⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 21.

²⁹⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 23.

³⁰⁰ Ebu'l Bekâ el-'Ukberî (öl. 616/1219), eserin tam ismi, *el-Lübâb fi 'ileli'l irâb ve'l-binâ*. Bu eser, tüm gramer konularını ismine uygun olarak içine alan bir illet kitabıdır. Bk. Rıfat Resul Sevinç, "Arapçada İletin Yeri, Kabulü ve Reddi Konusunda Gramer Âlimlerinin İllete Yaklaşımı", *EKEV (Erzurum Kültür Eğitim Vakfı) Akademi Dergisi*, Yıl: 19 Sy: 61 (Kış 2015), 359.

³⁰¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 21-22.

cem‘ manasının olduğunu belirtir. Ve konuyla ilgili şu kelimeyi misal verir: كُتِبَ
kelimesi كِتَابِي şeklinde ism-i mensûb yapıldığına dikkat çeker.³⁰²

Görüldüğü gibi Cevdet Paşa, ism-i mensûb konusunu geniş bir şekilde izah
etmeye çalışmıştır. Onun bu geniş izahatı sadece bu konuya has değildir. İmâle
bahsi de bu çerçevede ikinci bir örnek olarak zikredilebilir. O, imâlenin³⁰³ tanımını
yapmadan imâleyi eş-Şâfiye’de geçen örnekler üzerinde açıklamaya çalışır.
İmâlenin genelde fetha ile ve kesre’ye yakın bir ses ile okunarak yapıldığını ifade
eder. İmâlenin üç şekilde elde edildiğini;

Birincisinde, imâlenin bazen sadece fethayla yapıldığını ifade eder ve şu
misali verir: مِنَ الصَّرْرِ

İkincisinde, fetha ve he (ه) harfiyle imâle yapıldığını açıklar ve şu misali
verir: رَحْمَةً

Üçüncüsünde ise imâlenin bazen fetha ve elifle yapıldığını belirtir ve şu
misali verir: عِمَادٌ (me ince bir sesle okunur)

Cevdet Paşa, imâlenin sadece harekeyle yapılabildiğini ve elifle
yapılamayacağını ifade eden bazı âlimlerin görüşlerini aktarır.³⁰⁴

عِمَادًا kelimesini imâle yaparken dâl (د) harfinden önceki elif (ل) harfinden
dolayı dâl (د) harfinden sonraki elifin (ل) imâle yapıldığını ve kendisinden önce bir

³⁰² Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 26.

³⁰³ İmâle: Meyl kökünden türeyen ve "bir şeyi bir tarafa doğru eğmek, yatırmak, meylettirmek"
anlamına gelen imâle, sarf ve kıraat ilimlerinde "fethayı kesreye ve elifi ya'ya yaklaştırarak
seslendirmek" demektir. Arap dilinde aslolan fethalı harfi dudakları açarak (feth ile/imalsiz)
telaffuz etmektir. Bunun iki şekli vardır:

1. Feth-i Şedid: Harfin fethalı okunuşunda ağzın "a" yönünde tamamen açılmasıdır ki buna
"tefhîm" de denmiştir. İsti'la harfleri (حُصَّ ضَغُطُ قَطُّ) ve râ (ر) ile lafzatullâhın "lâm"ı istisna
edilecek olursa gerek dilde gerekse kıraatte fethalı harfler için -Farsça'dan Arapça'ya geçme- bu
açılım doğru bulunmamıştır.

2. Feth-i Mutavassıt: Fethalı harfin feth-i şedid ile mutavassıt imâle arası bir sesle okunmasıdır
ki Arapça'da feth-i şedidin uygulandığı yerler dışında kalan fethalı harflerin tamamı bu türün
örneklerini oluşturur.

İmâle, imâle-i kübra ve imâle-i sugra olmak üzere ikiye ayrılır. Daha fazla bilgi için bk. Mehmet
Ali Sarı, "İmâle", *DİA*, c. 22, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 177.

³⁰⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 38.

kelimenin zikredilmediğini ifade eder.³⁰⁵ Ayrıca Cevdet Paşa, tenvinle yazılan elifin de fethadan dolayı imâle olabileceğini belirtir.³⁰⁶

Cevdet Paşa, ism-i mensûb ve imâle hakkında bilgi verdikten sonra, Arapça kelimelerde harflerin ve harekelerin nakl ve kalb olmasıyla ilgili bilgiler verir. *Eş-Şâfiye* metninde geçen ibareleri cümle halinde incelediği gibi bazen de tek bir kelimeyi morfolojik açıdan inceler. Mesela طُوَيْلِيَّ kelimesiyle ilgili olarak ictima-i sâkineyni (iki sâkin harfin yanyana gelmesi) engellemek için vâv (و) harfinin elif'e kalb edilmeyeceğini belirtir. İ'lâl'in tahfif için yapılabileceğini şayet ictima-i sâkineyn'e sebep olacaksa bu işleme (i'lâl) gerek olmadığını açıklar.³⁰⁷ الْقَيْسِيَّ kelimesinin قَوْسٌ kelimesinin cemi olduğunu belirttikten sonra ilk hâli olan قُوسٌ kelimesinden bu hâle nasıl dönüştüğünü anlatır ve Sarf bahislerinden biri olan (قلب) kalb konusuna dahil olduğunu belirtir.³⁰⁸ يَرَى kelimesinin aslının يَرَأَى olduğunu ve hemzenin harekesinin râ'ya (ر) nakledildiğini sonra tahfif için hazfedildiğini ve ayrıca iltikâ-i sâkineyn bulunduğunu ifade eder.³⁰⁹

Müellif, *Eş-Şâfiye* metninde, 'Hemze'nin tahfifi' başlığı altında yer alan لَا تَحَادُ الْكَلِمَةَ (aynı kelimedede olması) ibaresini açıklarken, قَوْلٌ kelimesini misal verir. Burada menkûl minh (vâv) ve menkûl ileyh (kâf) aynı kelimedede bulunduğu için naklin ve harekeyi de taşımanın gerekli olduğunu belirtir. قُلْ (de ki, söyle) kelimesinde i'lâl yapılmasının zorunlu olduğunu أَقْلٌ şeklinde okunmasının uygun olmadığını ifade eder. سَلْ (sor) kelimesi çokça kullanıldığı için nakl işlemi yapılabileceğini ama bunun zorunlu olmadığını ve bu kelimenin اسَلْ şeklinde okunamayacağını işaret eder. O, bunun yanında konuyla ilgili başka örnekler de vermiştir.³¹⁰

Cevdet Paşa, illetli harflerle ilgili olarak, vâv (و) ve yâ (ي) harflerinin sakin olup kendilerinden önce fetha gelmesi halinde elife kalb olunacağını belirtir. Misal:

³⁰⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 38.

³⁰⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 38.

³⁰⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 22.

³⁰⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 4. Ayrıca konuyla ilgili başka örnekler için bk. s. 33, 39, 41.

³⁰⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 39.

³¹⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 39-40.

قَوْلٌ ve بَيْعٌ kelimelerinin fiileri قَالَ ve بَاعَ şeklinde okunabilir. Bu iki fiilin aslı قَوْلٌ ve بَيْعٌ dir.³¹¹

Cevdet Paşa, bazen okuyucunun aklına takılabilecek muhtemel sorulara da cevap verir. Mesela, تَدَخَّرَ kelimesinin تَدَخَّرَ fiiline mim (م) harfinin ziyadesiyle mühlâk olduğunu belirtir. Şayet “Sarf âlimleri, ilhâkın ilk harfle olmayacağını açıkladılar” diye bir itiraz gelirse kendisinin, “Bu kelimenin الْمَسْكِينِ kelimesinden türediğini, Sarf âlimlerinin mim harfinin aslî olup olmadığı tartışmasını yaptıkları ve bu kelimeyle ilgili ilhâk tartışmasına girmedikleri” şeklinde bir cevap vereceğini ifade eder.³¹²

Görüldüğü gibi Cevdet Paşa, eser boyunca Sarf ilminin çeşitli konularıyla ilgili açıklayıcı bilgiler vermektedir. Yukarıdakilerin dışında, mastar³¹³ idgam³¹⁴ ve ism-i tasgîr konuları hakkında verdiği bilgiler de bu çerçevede değerlendirilebilir.³¹⁵

Cevdet Paşa, eş-Şâfiye’de geçen Künye³¹⁶ konusunu değerlendirir. Mesela أُمُّ ve أَبٌ kelimelerinin izafetle, أُمُّ عَبْدِ اللَّهِ, أُمُّ عَلِيٍّ şeklinde künye yapıldığını ifade eder. Bu kelimelerin nekre olduğunu sonra mârife bir isme nisbet edildiğini ve böylece marife yapıldıklarını belirtir. Bunun artık bir kaide haline geldiğini, Sibeveyhi, er-Râzî ve el-Müberred’in bu görüşü benimsediklerini ifade eder.³¹⁷ Oğlu olmayan kimseye yapılan bir nisbeye, “mevcut olmayan bir kimseye nisbe yapılmayacağı” şeklinde yapılan bir itiraza Musannif’in, “تَفَاؤُلٌ- تَفَاءُلٌ) (hayır dua manasında ve hayatta olduğu için çocuğunun olmasını ummak) amacıyla söylenebileceği” şeklinde cevap verdiğini aktarır. el-Müberred’in de bu görüşü benimsediğini ve eş-Şeyh’in³¹⁸ de bunu aktardığını ifade eder.³¹⁹

³¹¹ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’ş-Şâfiye*, 40.

³¹² Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’ş-Şâfiye*, 5, 19.

³¹³ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’ş-Şâfiye*, 11.

³¹⁴ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’ş-Şâfiye*, 23.

³¹⁵ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’ş-Şâfiye*, 18, 19, 20.

³¹⁶ Künye: Sözlükte "maksadı üstü kapalı ve dolaylı şekilde anlatma, kinayeli söz söyleme" mânasındaki kinâye ile aynı kökten gelen künye, Arap toplumlarında kişiler için kullanılır ve Ebû'l-Kâsım, Ebû Bekir, Ümmü Seleme, Ümmü Zeyneb gibi kişinin daha çok ilk çocuğuna izâfetle anılmasını ifade eder. Çocuksuz kimseler ve küçük çocuklar da künyelenmiştir. Bk. Nebi Bozkurt, “Künye”, DİA, c. 26, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 558.

³¹⁷ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’ş-Şâfiye*, 24.

³¹⁸ Şeyh Râdîyyüddîn Muhammed ibnül-Hasan el-Esterabâdî, en-Nahvî.

³¹⁹ Cevdet Paşa, *Ta’likât ale’ş-Şâfiye*, 24-25.

6. Ayet ve Şiirlerle İstişhâd Etme

Cevdet Paşa, *eş-Şâfiye* metninde geçen ibareleri değerlendirirken ayetlerden de istişhâd eder. Mesela müteaddî fiiller ile ilgili bilgi verirken;

...فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا...³²⁰ (...öyleyse siz de Allah'a ortak koşmayın.) ayetinde geçen, تَجْعَلُوا fiilinin müteaddî bir fiil olduğuna dikkat çeker.³²¹

Bazı şâzz kelimeleri açıklarken şiirle istişhâd etmiştir. Mesela, ism-i mensûb ve şâzz bir kelime olan يَمَانٌ kelimesinin aslının يَمْنِيٌّ olduğunu açıklar. Burada nisbet yâ'sının birinin hazfedildiğini ve yerine elif harfinin ivaz olarak getirildiğini öbür yâ harfinin ise فَاعِلٌ ve قَاضٍ kelimelerinin sonunda bulunan yâ gibi hazfedildiğini belirtir. Bu kelimenin çoğul halinin يَمَانُونَ şeklinde olacağını ifade eder. Bunu izah sadedinde şu şiiri şâhid olarak zikretmiştir.

322 هَوَايَ مَعَ الرَّكْبِ الْيَمَانِينَ مُصْنَعٌ جَنِيْبٌ وَجُثْمَانِي بِمَكَّةَ مُوْتَقٌ

“Benim bedenim Mekke de tutsaktır ama sevgilim yokuş turmanan (uzaklaşan) Yemenlilerin kafilesiyle (kervanla) beraberdir (beraber olmak istiyor).” (Tavîl)

Cevdet Paşa, bu beytin yalnızca, مَعَ الرَّكْبِ الْيَمَانِينَ مُصْنَعٌ kısmını aktarmıştır.³²³

Cevdet Paşa, teshîl bahsini anlatırken, bu kavramı, “iltikâ yapmadan hemzeyi elife benzeterek yumuşak bir şekilde okumak” şeklinde tarif eder ve şu şiiri örnek verir:³²⁴

325 أَلْخَيْرُ الَّذِي أَنَا أَبْتَغِيهِ أَمُ الشَّرِّ الَّذِي هُوَ يَبْتَغِينِ

“Umduğum hayır mı, yoksa beni arzulayan şer mi?”

³²⁰ el-Bakara 2/22.

³²¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 6-7.

³²² Cevdet Paşa, şiirin kaynağını ve yazarını belirtmemiştir. Tespitlerimize göre, bu şiir Cafer b. Ulbe el-Hârisî'ye aittir. Bu şiiri Mekke'de hapisteyken yazdığı nakledilir. Bk. el-Kazvîni, *Mukayyed Telhîs*, 29; Abdurrahim b. Abdurrahman b. Ahmed, Ebul-Fettâh el-Abbâsî (öl. 963/1555-1556), *Meâhidu't-tensîs alâ şevâhidi't-Telhîs*, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, c. 1, (Beyrut: Âlemu'l-kütüb, t.y.), 120; Mehmed Zihnî Efendi, *el-Kavlü'l-ceyyid fi şerhi ebyâti't-Telhîs ve şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*, (İstanbul: Matbâ-i Âmire, 1328), 83.

³²³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 26.

³²⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 30.

³²⁵ Cevdet Paşa, sadece şiiri aktarmakla yetinmiş ve herhangi bir bilgi vermemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla beyit cahile dönemi şairlerinden Müsekkıb el-Âbdî'ye ait olup bahsi geçen beyit kasidenin sonunda yer almaktadır. Geniş bilgi için bk. Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889-890), *eş-Şi'ru ve's-Şuarâ*, c. 1, (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1423/2003), 383; Ebul-Fettâh el-Abbâsî, *Me'âhidut-tensîs alâ şevâhidi't-Telhîs*, 1: 342.

Cevdet Paşa, bu beyitte bulunan ilk kelime, teshîl ile okunmayıp da أَلْحَيْرُ şeklinde sükûn ile okunsaydı, şiirin vezninin bozulacağını belirtir. el-Câmî'nin Farsça yazdığı *er-Risâletül-arûz* adlı eserinde Fârisî şiirlerde ikinci sakin harfin harekeli harf yerine geçtiğini ve bunun çokça kullanıldığını ancak buna Arapça şiirlerde az rastlandığını belirttiğini ifade eder. Bir görüşe göre de aruz ilminde ister Arabî ister Fârisî olsun bütün şiirlerde müstakil bir şekilde bu yöntemin kullanıldığını belirtildiğini dile getirir.³²⁶

7. Farklı Görüşler Karşısındaki Tavrı

Cevdet Paşa, daha önce zikredildiği üzere pek çok âlimden nakilde bulunmuş ve bu âlimlerden faydalanmıştır. Bu durum onun konularla ilgili farklı görüşlere vakıf olmasına vesile olmuştur.

O, bazen konuyla ilgili farklı görüşleri belirtmekle yetinir, her hangi bir tercihte bulunmaz. Örneğin, ism-i tasgîr konusuyla ilgili olarak, سَفَرَجَلُّ (ayva) veznindeki عَطَوْدٌ (uzun mesafe) kelimesiyle مُقَوِّمٌ (bir şeyin kıymetinin belirlenmesi) kelimesinde, Sîbeveyh'e göre, ismi tasgîr yapılırken vâv harflerinin hazf edildiğini ve عَنَيْدٌ ve مُعَيِّمٌ şeklinde ve el-Müberred'e göre ise (و) vâv harfi hazfedilmeden مُسْرَوَلٌ vezninde okunduğunu aktarır ve bu iki görüş arasında bir tercih yapmaz.³²⁷

Müellif, farklı görüşler arasında tercihte de bulunabilmektedir. Örneğin, *eş-Şâfiye*'de geçen “kalb-i mekânî” konusu ile alakalı olarak, gayrı münzarif olan أَشْيَاءٌ kelimesi gibi ve içinde illet harfi bulunmayan أَفْعَاءٌ kelimesini, Kisâî'nin أَفْعَالٌ ve Ferrâ'nın أَفْعَاءٌ şeklinde kalb ettiklerini belirtir. Burada Kisâî'nin görüşünün daha

³²⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 30.

³²⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 19-20. Ayrıca bk. s. 6, 7, 16.

isabetli ve Ferrâ'nın görüşünün ise zayıf olduğunu açıklar. Şerhlerde³²⁸ de buna işaret edildiğini dile getirir.³²⁹

Cevdet Paşa, bazen de meşhur olan görüşü ön plana çıkarır. Mesela, illet harflerinin, zâid harflerden sayıldığını, hareke derecesinde zayıf olduklarını ve harekeyi taşımadıklarını belirtir. Ancak meşhur olan bir görüşe göreyse harekelendikleri zaman ağırlaştıkları için hafzedildiklerini ifade eder.³³⁰

8. Farsça ve Diğer Dillerden Yararlanma

Cevdet Paşa, eserinde Farsça'dan yararlanmıştı. Daha önce işaret edildiği üzere, el-Câmî'nin Farsça yazdığı *er-Risâletü'l-arûz* adlı eserine atıfta bulunmuş olması bunu göstermektedir. O ayrıca, Arap ve Fars şiir vezinlerinin farklı olduğunu, Fars şiirlerinde sâkin olan son harfin Arapçadaki harekeli harfin yerine geçtiğini belirtir.³³¹ Diğer taraftan حَجُورُ (uçkur) kelimesinin Farsça karşılığının şalvar-bend (شَلْوَار بَنْد) ³³² olduğunu ve لَبْنَةٌ (tuğla-kerpiç) kelimesinin de karşılığının 'hışt' (خِشْت) ³³³ olduğunu belirtmektedir.³³⁴

Cevdet Paşa, Arapçada sakin bir harfle kelimeye başlamanın imkânsız, ancak başka dillerde bunun mümkün olduğunu özellikle (Havarizm) Harzemşahlar'ın dilinde kelimeye sakin bir harfle başladığını belirterek bu dile atıfta bulunmuş ancak herhangi bir örnek vermemişir.³³⁵

³²⁸ *eş-Şâfiye* metnine bakıldığında, Cevdet Paşa'nın verdiği malumatların metinde geçmediğini müşahede ettik. Şerhlerde de buna işaret edildiğini belirtmiş olması onun bu bilgiyi şerhlerden aktardığını göstermektedir. Krş. Şeyh Radî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*, 1: 2; Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, *Mecmuati's-Şâfiye fi ilmi't-tasrîfi ve'l-hatt*, (*Şerhu's-Şâfiye li'l-Allâmeti'l-Çârperdi*, *Şerhu's-Şâfiyeli'l-Allâmeti Nukrakâr*, *Haşiyetü alâ şerhi'l-Çârperdi libn-i-Cemâa*, *el-Menehicü'l-Kâfiye fişerhi's-Şâfiye li's-Şeyh Zekeriyâ el-Ensârî*, *el-Fevâidü'l-celiyye fi şerhi'l-ferâidi'l-cemile li İbrahimel-Germiyânî*), c. 1, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1435/2014), s. 69, 70.

³²⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 4.

³³⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 35.

³³¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 30.

³³² Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe sözlük*, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 882.

³³³ Kanar, *Farsça-Türkçe sözlük*, 604; Başka bir lügatte, شَلْوَار بند kelimesinin anlamı, 'şalvar, geniş pantolon' şeklinde verilmiştir. Bk. Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lügat*, c. 2, (İstanbul: MEB Yayınları, 1996), 1323.

³³⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 27, 28.

³³⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 32.

9. Şerh ve Hâşiyelerden Yararlanma

Cevdet Paşa, *eş-Şâfiye*'nin şerhlerinden de yararlanmıştı. O, 'iltikâ-i sâkineyn' konusunu işlerken النَّقْرُ (kuşların taneyi yemesi, gagalama) kelimesi hakkında bilgi verir. *Eş-eş-Şâfiye* metninde geçen النَّقْرُ kelimesinde vakf yapıldığında النَّقْرُ şeklinde, kaf (ق) ve râ (ر) harflerinin ikisi de sâkin olmaktadır. Burada iltikâ-i sâkineyn'i engellemek için bu kelimenin النَّقْرُ وَالنَّقْرُ şeklinde, kaf (ق) harfini damme ve kesreyle harekelemenin caiz olduğunu ancak fetha almayacağını el-Çârperdi'nin³³⁶ görüşünü aktararak açıklamaya çalışır.³³⁷

O, *eş-Şâfiye* metninde yer alan bazı ibarelerin açıklamasını da yapar. Mesela ثَلَاثَةٌ لِلثَّلَاثِيِّ الْمَجْرَدِ ثَلَاثَةٌ ibaresini açıklarken mâzi fiillerin 'aynel-fiil' ve 'lâmel-fiil' harflerinin alacağı hareketlerden bahseder ve fâel-fiil'in hareketinin daima fetha olduğunu ve şerhlerde böyle geçtiğini ifade ederek şerhlere atıfta bulunur. 'Aynel-fiil'in ise üç harekeyi alabileceğini ve fiilin zamirlere bitiştiği zaman 'aynel-fiilin sükûn olabileceğini de belirtir. Lâmel-fiilin hareketinin zamirle bitişmesi durumunda iltikâ-i sâkineyn olabileceğini belirtir.³³⁸

Cevdet Paşa, bazen farklı görüşleri aktarır. Mesela, عَبْدُ مَنْأَفِ künyesiyle ilgili olarak el-Çârperdi'nin bir itirazını bildirir. 'Menâf'ın bir put ismi olduğu ve burada asıl kastedilen ve vurgusu yapılanın "Menâf" olduğunu belirtir. Sîbeveyh'in "Menâf" kelimesinin asıl olduğuna itibar etmediğini, el-Müberred'in, ise "Menâf" kelimesi bilinen bir isim olsa bile burada asıl vurgusu yapılanın عبد 'abd' kelimesi olduğunu ve Menâf'ın has kulu anlamına geldiğini ifade eden görüşünü aktarır.³³⁹

Cevdet Paşa, sıfat-ı müşebbeheyi, "durumu kapalı olan ve tayin edilmeyen bir şeyin/ismin halinden (güzellik, çirkinlik, sakatlık ve kusurluluk gibi ve duygularda devamlılık ifade eden müştak bir kelime) haber veren bir kelimedir." şeklinde tarif eder. الْفَيَّاضُ (suyu bol olan, taşkın sel, cömert) kelimesini misal verir. Bu kelimenin hem bizzat mübhem olan suya dolaylı yoldan işaret ettiği gibi aynı

³³⁶ Abdüsselâm Şâhîn, *Mecmuati 'ş-Şâfiye fi ilmi 't-tasrîfi ve 'l-hatt*, 1: 592, 593.

³³⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 32.

³³⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 5. Ayrıca bk. s. 13

³³⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale'ş-Şâfiye*, 26. Ayrıca bu açıklamaların bir benzeri de Şeyh Râdî'nin şerhinde geçmektedir. Detaylı bilgi için bk. el-Esterabâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib, ma'a şerhi Şevâhidih*, 2: 74, 75.

zamanda da sel anlamına geldiğini belirtir. Bu çerçevede Siyâlkûtî'nin Molla Câmi haşiyesinde böyle geçtiğini belirterek görüşünü teyid etmektedir.³⁴⁰

10. eş-Şâfiye Metnini Tenkid Etme

Cevdet Paşa, *eş-Şâfiye* metninde geçen bazı ibareleri değerlendirirken musannifin bazı görüşlerine katılmadığını belirtir ve tenkid eder.

Mesela, mazi fiille ilgili رَحْبَتُكَ الدَّارُ (evin geniş (rahat) olsun) ibaresinin şâz bir kullanım olduğunu ifade eder. رَحِبَ fiilinin burada müteaddî geldiğini normalde lazım bir fiil olduğunu ve Fâdıl İsâm'ın bu görüşü desteklediğini dile getirir.³⁴¹

Cevdet Paşa, bazen müellifin ihmal ettiğini düşündüğü noktalara temas eder. Örneğin, fâü'l-fiili damme olan, حُجْرَةٌ kelimesinin cemi' halinin, birincisi, cim (ج) harfinin dammıyla حُجْرَاتٌ ve ikincisinin ise fethalı حُجْرَاتٌ şeklinde okunmasının mümkün olduğunu ancak kesre ile okunmayacağını belirtir. Bazı Arap kabilelerinin (Temim kabilesi gibi)³⁴² bu kelimeyi (ج) harfinin sükûnuyla okuduğunu ancak müellifin bu bilgiyi ihmal ettiğini açıklar.³⁴³

Cevdet Paşa, müellifin, cem'i mükesser olan bir kelimeyi ism-i mensûb yaparken müfrede döndürülerek yapılması gerektiğini bu çerçevede çoğul olan فَرَائِضُ kelimesinin ismi mensûbunun فَرَضِيٌّ şeklinde olduğunu ifade ettiğini belirtir. Cevdet Paşa, فَرَائِضُ kelimesinin müfredi فَرِيضَةٌ kabul edildiği zaman ism-i mensûbunun فَرَضِيٌّ şeklinde geldiğini ancak فَرَائِضُ kelimesini Ferâiz ilmi kastedilerek nisbe yapıldığında bu kelimenin çoğul halinden bir eser kalmadığı için فَرَائِضِيٌّ şeklinde gelmesi gerektiğini ifade eder ve müellifi bu konuda ince bir şekilde eleştirir.³⁴⁴

Cevdet Paşa, bazen de *eş-Şâfiye* metnini tertip açısından eleştirir. O, "hemzenin tahfifi" konusunu işlerken, hemzenin "beyne beyne" şeklinde

³⁴⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 27-28.

³⁴¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 6.

³⁴² Cevdet Paşa'nın bu açıklamayı şerhlerden istifade ederek yaptığı anlaşılmaktadır. Bk. Abdüsselâm Şâhîn, *Mecmuati's-Şâfiye fi ilmi't-tasri'fi ve'l-hatt*, 1: 497.

³⁴³ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 27.

³⁴⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 26.

okunduğunu ve sonra 'hazf' işleminin yapıldığını ifade eder. Beyne beyne'nin hazfin (حذف) hilafına, harfin zatına dokunmadan sıfatını değiştirme işi olduğunu söyler. Tefsirlerde çok uzun işlenen bu konuyu Musannifin eserinin sonlarına doğru işlediğini ve bu hareketiyle konuları düzenlerken iyi bir tertip yapmadığını belirtir.³⁴⁵

Cevdet Paşa, bazen metinde izaha ihtiyaç duyulan ve eksik gördüğü bölümleri eleştirmeden sebebini açıklamaya çalışır. Mesela, sıfat-ı müşebbehe ve ism-i fâil arasında sabit olma ve gerçekleşme bakımından manevî (mecazî) bir fark bulunduğunu belirtir. Sarf âlimleri manevî farkla ilgilenmedikleri için, sıfat-ı müşebbeheyi *Maksûd* kitabında da geçtiği gibi ism-i fail olarak isimlendirdiklerine ve ikisini ayırmadıklarına işaret eder. Müellifin, ism-i fâil ve sıfat-ı müşebbeheyi ayırmasının *Kâfiye*'ye riâyeten olduğunu belirtir. Nahiv âlimlerinin ise ihtiyaca binaen sıfat-ı müşebbehe ve ism-i fail ayırımı yaptıklarına dikkat çeker.³⁴⁶

11. Gramer Ekolleri Arasındaki Farka İşaret Etme

Cevdet Paşa, gramer ekolleri arasındaki farka işaret eder. Mesela, Ebü'l-Berekât el-Enbârî'nin (öl. 577/1181), *el-İnsâf* adlı eserinin başında, (الاسم) "ism" kelimesinin kökü hakkında bilgi verdiğini ve "ism" kelimesinin mastardan mı yoksa fiilden mi türemiş olduğu hususunun tartışıldığını belirtir. Kûfe ekolü nahiv âlimlerine göre, ismin kök itibariyle الوسم kelimesinden türediğini ve 'alamet, iz, işaret' anlamına geldiğine dikkat çeker. Basralı Nahiv âlimlerine göre ise السُمّ kelimesinden türediğini ve 'yükseklik, yükselme' anlamına geldiğine işaret eder.³⁴⁷

Cevdet Paşa'nın, ekoller arasındaki farka işaret ettiği bir diğer konu mastar konusudur. O, *eş-Şâfiye* metninde geçen mastar konusunu inceler; mastarın aslının fiil mi yoksa isim mi olduğu tartışmalarına yer verir. Mastarın kökü olan fiil ve müteallikâtından bahseder. Bununla birlikte masdarın, ism-i zaman ve ism-i

³⁴⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 38-39.

³⁴⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 11.

³⁴⁷ el-Enbârî, kitabında bu konuyu uzun uzadıya işlemiş konuyla ilgili görüşleri ve delilleri derlemiş ancak herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Bk. Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf Beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Neşr. Cevdet Mebrûk Muhammed, (Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 2002), 4-12.

mekândan önce zikredildiğini belirtir. Bu vesileyle Basra ve Kûfe ekolleri arasında geniş çaplı tartışmalara sebep olmuş olan kelimedede aslın (kelimenin kökü) fiil mi yoksa masdar mı olduğu tartışmalarına, kendisi bir tercih yapmadan sadece atıfta bulunur.³⁴⁸

12. İstinsah Hatalarına İşaret Etme

Cevdet Paşa, rubâî bir fiilin, üçüncü aslî harfinin hazfedilmesi durumunda anlamının ortadan kaybolacağını belirtir. خَلْخَال (halhal-ayak bileziği) kelimesinin fiili خَلَلَ (kemik üzerine olan eti sıyırıp alma, kadına ayak bileziği takma) ve بَلْبَل (karışık ve dağınık olma) kelimeleri gibi rubâî fiillerin, aslî harflerinden birisinin hazfedilmesiyle manasının bozulacağını ifade eder. Bazı müstensihlerin bu konuda hata yaptıklarını ve fiilleri eksik yazdıklarını belirtir.³⁴⁹

Cevdet Paşa, ism-i mensûb hakkında bilgi verirken, Şâfiye metninde geçen امرئ القيس ibaresiyle ilgili nüsha farklarına da işaret etmiştir. Bu çerçevede امرئئ kelimesini inceler ve kelimenin bazı nüshalarda³⁵⁰ -bazı Araplar tarafından kullanılsa bile- kıyasa aykırı olarak مَرئئ şeklinde de yazıldığına dikkat çeker.³⁵¹

IV. NETÂİCÜ'L-EFKÂR VE AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESER ÜZERİNE TA'LİKÂTI

A. Netâicü'l-efkâr

Netâicü'l-efkâr, 'Adalı' diye meşhur olan eş-Şeyh Mustafa b. Hamza'nın (öl. 1085/1674) eseridir. Aydın ilinin Kuşadası kasabasından olduğu için Kuşadalı ve Adavî nisbeleriyle de tanınır ve hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Fakat İsmail Paşa el-Bağdâdî'nin (öl. 1399/1979) *Hediyyetü'l-ârifîn* ve Ömer Rıza Kehhâle'nin, (öl. 1407/1987) *Mu'cemul-müellifîn* adlı eserlerinde Adalı'nın Hanefî

³⁴⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 11.

³⁴⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 37.

³⁵⁰ *eş-Şâfiye* metni ve şerhlerine bakıldığında bu kelimenin okunuşu ve yazılışı hakkında gramer âlimleri arasında ittifak olmadığı görülür. Bu kelimenin her iki şekilde okunup yazıldığını müşahade ettik. Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*, 42; Şeyh Râdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*, 2:67.

³⁵¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât ale's-Şâfiye*, 26.

Mezhebi'ne mensub olduğu, Fıkıh ve Nahiv âlimi olduğu, Nuh el-Konevî (Konyalı) adlı âlimden ders aldığı³⁵² ve 27 Ramazan 1085 (25 Aralık 1674)'e denk gelen tarihin aynı zamanda Adalı'nın meşhur eseri *Netâicü'l-efkâr'ı* bitirdiği tarih olduğunu belirtmişlerdir.³⁵³ Adalı, *Netâicü'l-efkâr'*ın dîbâcesinde iki oğlunu genç yaşta kaybettiğini belirtmiş ve üzüntüsünü dile getirmiştir. Mezarı Kuşadası'ndadır.³⁵⁴

Adalı'nın en meşhur eseri, *Netâicü'l-efkâr* olup, Birgivî'nin nahve dair meşhur eseri *İzhârü'l-esrâr'*ın şerhidir.³⁵⁵ Bu şerhin 1238, 1251, 1279, 1300 ve 1325 yılında İstanbul'da, Kâhire'de ve 1266 yılında Bulak'ta birçok defa basılması³⁵⁶ ve birçok müellif tarafından üzerine hâşiyeler yazılması, onun özellikle Osmanlı Türkleri arasında Arap dili öğretiminde ne derece önemli rol oynadığını göstermektedir. Hâşiyelerinin en tanınmış olanları, Muhammed b. Salih'in (öl. 1252/1836-1837) *Fevâidü'l-ekâr* (İstanbul 1326), Mustafa b. Dede'nin *Gâyetü'l-enzâr* (İstanbul 1263) ve Mustafa b. Muhammed'in *Menâfi'ul-ahyâr* (İstanbul 1279, 1325) adlı eserleridir. Eski Edirne Müftüsü el-Hâc Muhammed Fevzî (1826-1900), eserin nahivle doğrudan ilgili olmayan kısımlarını çıkararak ibaresini basitleştirmiş ve buna *Miftâhu'l-merâm fi tâ'rîfi ahvâli'l-kelimeti ve'l-keâm* adını vermiştir.³⁵⁷ Eser bu yeni şekliyle 1305'te İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca *Netâicü'l-efkâr'*ın İstanbul kütüphanelerinde pek çok yazması bulunmaktadır.³⁵⁸ Âmil kısmı

³⁵² Bağdatlı İsmail Paşa Kuşadalı'nın Konevî Nuh Efendi'nin (öl.1070/1660) talebesi olduğunu söylemiştir. Ancak ders alan bu kişi Kuşadalı değil başka biri olmalıdır. Bk. Dönmez, Mustafa İsmail, "Kuşadalı Mustafa bin Hamza ve "Netâicü'l-Efkâr fi Şerhi'l-İzhâr" adlı eseri (İnceleme ve tahkik)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Ün., SBE., 2013), 8, 103.

³⁵³ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn, esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, c. 2, (İstanbul: Matbaây-ı Behiyye, 1951), 441; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, c. 3, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 863. Eserde de bu tarih zikredilmiştir. Bk. Adalı, *Netâicü'l-efkâr*, 741.

³⁵⁴ eş-Şeyh Mustafa b. Hamza b. İbrahim, Adalı, *Netâicü'l-efkâr fi şerhi'l-İzhâr*, Tahkik: Garîd eş-Şeyh, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1433/2012), 9.

³⁵⁵ Serkis, *Mu'cem*, 2: 1751.

³⁵⁶ Carl Brockelmann (öl. 1956), *Geschichte der Arabischhen Litteratur (GAL)*, c. 1, Leiden 1943, 915 ve cilt 2, s. 656.

³⁵⁷ Mehmed Fevzi Efendi, eserinin hiçbir yerinde Kuşadalı'yı eleştirmemiş, onun her hangi bir tercihi hakkında olumsuz görüş beyan etmemiştir. Bilakis zaman zaman kendi görüşünü desteklemek için Netâicü'l-Efkâr'ı delil göstermiştir. Bk. Dönmez, "Kuşadalı Mustafa bin Hamza", 110.

³⁵⁸ Durmuş, "Adalı, Şeyh Mustafa", 347.

İbrahim b. Ömer Süleyman Zübeyde tarafından tahkik edilmiş ve 1992 yılında Libya’da neşredilmiştir.³⁵⁹

Netâicü’l-efkâr, müellifine nisbetle Adalı diye meşhur olmuştur. Ayrıca eser yazma nüshalarının bulunduğu kütüphanedeki kataloglarda *Netâicü’l-efkâr Şerhu’l-İzhâr*, *Netâicü’l-efkâr fî Şerhi’l-İzhâr*, *Netâicü’l-efkâr Şerhu İzhâr’i-l esrâr* olarak da kaydedilmiştir.³⁶⁰

Adalı’nın *Netâicü’l-efkâr* dışında bir de *Hâşiye alâ İmtihâni’l-ezkiyâ*, adıyla bir hâşiyesi vardır. Bu eser, İmam Birgivi’nin (öl. 981/1573-1574) *İmtihânu’l-ezkiyâ* adlı kitabına yazılan bir hâşiyedir. Eser *Hâşiyetü Adalı ‘ale’l İmtihân* olarak da anılmıştır. 1260 ve 1270 yıllarında İstanbul’da basılmıştır. Bu eserin yanısıra kesin olmamakla beraber Adalı’ya nisbet edilen birkaç eser daha vardır.³⁶¹

B. Ahmed Cevdet Paşa’nın Eser Üzerine Ta’likâtı

Cevdet Paşa, *Netâicü’l-efkâr* üzerine yaptığı ta’likâtına dîbâceden başlamış ve fiilin özelliklerini anlatırken zikredilen نُحُولٌ فَدْ (‘kad’ harfinin muzarî fiile dâhil olması) kısmında kalmıştır. Bu nedenle çalışması şerhin başlangıç kısmından ibarettir. Arapça yazılmış olan ta’lik 7 sayfadan oluşmaktadır.

Cevdet Paşa, çalışmasında Adalı’nın ibarelerini parantez içine alır ve قَوْلُهُ ‘kavlühû’³⁶² diye başlar ve kendi açıklamalarını yapar.³⁶³ Ta’likatta, kelime tahlilleri yaptığı, kavramlar arası farka işaret ettiği, bazı yerlerde metnin i’rabını yaptığı, açıklayıcı bilgilere yer verdiği, bazı yerlerde Adalı’yı tenkit ettiği ve hâşiyeleri eleştirdiği görülmektedir. Bazı müelliflere de isim vermeden atıfta bulunmuştur.

³⁵⁹ Gökhan Sebati Işkın, “Kuşadalı Mustafa b. Hamza (Adalı), Netâicü’l-Efkâr adlı Eseri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1 (2007): 157.

³⁶⁰ Dönmez, “Kuşadalı Mustafa bin Hamza”, 39.

³⁶¹ Dönmez, “Kuşadalı Mustafa bin Hamza”, 21.

³⁶² Nitekim Topuzoğlu, hâşiye ile ilgili bilgi verirken; Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında yoğun biçimde görülen hâşiyelerin özellikleri arasında, kelime veya cümleyi şerh veya ta’lik yaparken "kavlühû" ifadesiyle başladığını belirtmiştir. Bk. Topuzoğlu, “Hâşiye”, 419.

³⁶³ Ahmed Cevdet, *Ta’likâtı Ahmed Cevdet alâ Netâicü’l-Efkâr Şerhul-İzhar*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876-1877), 2.

1. Kelime Tahlilleri

Cevdet Paşa, sarf açısından bazı değerlendirmeler yapar. Mesela: مُسْكِبًا kelimesinin الْإِسْكَابُ kelimesinin ismi fâili ve اِنْفِعَالِ bâbından olduğunu belirterek sarf açısından bir değerlendirmeye tabi tutar ve ‘bol bol akan, dökülen’ anlamına geldiğini belirtir.³⁶⁴

Bazen de kelimeleri sadece morfolojik açıdan değerlendirir. Mesela الأَخْيَارِ ve الأَخْيَارِ kelimelerini sözlük açısından inceler müfret ve cemi halini açıklar. خَيْرِ kelimesinin cem’ (çoğul bir kelime) olduğunu ve özellikle harekesini belirterek hı (خ) harfinin kesreli ve be (ب) harfinin sükûnlü okunacağını belirtir.³⁶⁵

Metinde geçen مَأْخُودَانَ مِنَ الْكَلِمَةِ sözcüğü ile ilgili detaylı bilgi verir. الْكَلِمِ ibaresinde kelime ve kelamin الْكَلْمِ (yaralama) kökünden türediğini belirtir. Yine metinde geçen الْجَرْحِ بِمَعْنَى الْجَرْحِ ibaresi için Cevdet Paşa; الْكَلْمِ kelimesinin الْجَرْحِ kelimesiyle aralarındaki alakadan dolayı ‘müştak’ ve ‘müştak minh’ açısından münasebet bulunduğunu ve bu alakanın “iştikak-ı ekber”³⁶⁶ alakası olduğunu ve bu iştikakta en küçük bir münasebetin bile alakaya sebep olduğunu belirtir. “İştikâk-ı sagîr (asgar)” da ise müştak ve müştakkun minh açısından aralarında alaka olabilmesi için, mana yönünden muvafakat (uygunluk) gerektiği gibi harfler arasında ve tertib yönünden de muvafakat gerektiğini belirtmiştir.³⁶⁷ Cevdet Paşa,

³⁶⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 3.

³⁶⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 3.

³⁶⁶ Bir dilbilim terimi olan iştikâk; "aralârında mana ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğëerinden alınması ve türetilmesi" demektir. Kendisinden türetilen asıl (kök) kelimeye müştak (me'huz) minh, ondan türeyen fer' (tâli) kelimeye de müştak (me'huz) veya iştikâk adı verilir. Müştak ve müştak minh arasında mana ve lafız bakımından bir bağ vardır.

Klasik dilciler üç tür iştikâktan söz etmişlerdir.

1. El-İştikâku's-sagîr: Kipleri ayrı olmakla birlikte asıl harfleriyle sıralanışları aynı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir. Bu iştikâka, ilk akla gelen tür olması dolayısıyla "el-iştikâku'l- 'âmm" ve fil türevlerini kapsadığından "el-iştikâku's-sarfî" adı da verilmiştir. Örnek: قَالٌ - قَائِلٌ , فَازٌ - فَائِزٌ , بَاعٌ - بَائِعٌ

2. el-İştikâku'l-kebir: Aynı harflerden oluşan, ancak sıralanışları farklı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir. (حَمْدٌ - مَدْحٌ) (يَبَيْسٌ - أَيْسٌ) gibi. Bu nevi türemeye "el -kalbü'l-mekânî" de (harflerin yer değıştirdiğı iştikâk) denilmiştir.

3. el-İştikâku'l-ekber: İki asıl harfiyle anlamı aynı olan veya harfleri arasında mahreç birliğı ya da yakınlığı bulunan iki kelime arasındaki türemeye denir. (هَمَلٌ - هَنَّ) (مَدْحٌ - مَدَّةٌ) gibi. "Lugavî ibdâl" adı da verilir. Geniş bilgi için bk. Hulusi Kılıç, “iştikâk”, *DİA*, c. 23, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 439, 440; Abduhu er-Râcihi, *et-Tatbiku's-Sarfî*, (Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, 2009), 14-18; Ahmet Yüksel ve Soner Gündüzöz “Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünaiyye Kuramları Ve Müsellest Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 22 (2005), 219.

³⁶⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 7.

fiil konusunu işlerken, دُخُولٌ قَدْ ibaresini değerlendirmiş ve قَدْ edatı hakkında bilgi vermiştir.³⁶⁸

2. Kavramlar Arası Farka İşaret Etme

Adalı, *Netâicü'l-Efkâr* kitabının başında mukaddime yazmış ve mukaddimesinde hamd, şükür, medh ve sena kavramlarını işlemiştir.³⁶⁹ Cevdet Paşa da bu esere yaptığı ta'likâtında, klasik medrese kitaplarının mukaddimelerinde müellifler tarafından çokça işlenen bu dört kavramın, lugavî ve ıstılahî özellikleri, mecazî ve hakikî anlamları ve birbirlerinin yerine kullanılıp kullanılmayacaklarıyla ilgili geniş bir değerlendirme yapar.³⁷⁰

Adalı, hamd kelimesini ikiye ayırır: a) Hamd-i Lugavî, genel olarak karşıdakinin güzel sıfatlarını överek haber vermek. b) Hamd-i Örfî, genel olarak nimet verene, nimetler için ta'zimi (saygıyı) hissettiren bir fiilin yapılması.

Şükr kelimesini de ikiye ayırmıştır: a) Şükr-i Lugavî, nimeti veren kimseye verdiği nimetler için ta'zimi haber veren (ifade eden) fiiller. b) Şükr-i örfî, kulun kendisine verilen bütün nimetleri yaratılış gayesine uygun bir şekilde sarfetmesi.

Medh kelimesini, “güzel olanı (Allah’ı) verdiği güzel nimetler için mutlak bir şekilde ta'zim etmek” diye tanımlamıştır.

Sena kelimesini, “ta'zimi ifade eden fiildir ve hepsinden daha kapsamlıdır” diye tanımlamıştır.³⁷¹

Cevdet Paşa, hamd, şükür, medh, sena kelimelerinin anlam bakımından birbirine yakın olduğunu belirtir. Bunlara ilaveten hamdin ve şükrün lugavî ve örfî manalarının olduğunu ve toplamda altı kavram ettiğini belirtir.

³⁶⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 7.

³⁶⁹ Adalı, *Netâicü'l-Efkâr*, 9.

³⁷⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 3, 4.

³⁷¹ Adalı, *Netâicü'l-Efkâr*, 9. Tefsir kitaplarına baktığımızda Fatıha Sûresi'nin tefsirinde benzer açıklamalara rastlamaktayız.

Cevdet Paşa, “senâ” kelimesinin genel olarak diğerlerinden daha kapsamlı olduğunu; ister lugavî, ister örfî olsun hamd ve şükür sayılan herbir şeyin veya medhin hepsine sena denilebileceğine dikkat çeker.

Ancak sena kelimesi dışında kalan beş kavramın senanın yerine kullanılmayacağını belirtir ve sebebinin ise, bu kavramların anlamının; nimetleri ikram edene sadece ta‘zim olup onun nimetlerine senâyı (övgüyü) içermediklerini işaret eder.

Medh kelimesi hamd-i lugavî’den daha kapsamlıdır. Çünkü bunların her ikisi de kadirşinâslık (karşıdaki kişinin güzelliklerini saymak) ve nimeti verene teşekkür anlamında olup ikisi de iyiliği tanımlamaktadır.

Cevdet Paşa, konuya dair şu açıklamayı yapar: “Ancak hamd-i lugavî, medhin aksine hameden kişinin övülen kişiye hamdi kendi isteğiyle yapmasıyla sınırlıdır. Zeyd’in cömertliği ve cesaretini övüldüğünde Hamd-i lugavî ve medh kavramlarının her ikisi birlikte kullanılır. “Zeyd güzel yüzlüdür.” denildiğinde, medih kelimesi hamd’den farklı olarak Zeyd’in sadece bir özelliğine (sıfatına) işaret eder. Bunların ikisi bir yönüyle örfî hamd’den ve şükr-i lugavî’den daha genel bir anlam ifade eder. Zeyd sana iyilik yaptığı için dil ile ona sena ettiğin zaman, bunların dördü (1. Hamd-i lugavî. 2. Medh. 3. Hamd-i örfî. 4. Şükr-i lugavî) bir araya gelir. Zeydin cömertliğini ve cesaretini övmeye, medih ve hamd-i lugavî, diğer ikisinden (hamd-i örfî ve şükr-i lugavî) ayrılıyor. Eğer Zeyd’e, sana iyilik yaptığı için onu yüceltmek istersen, burada da hamd-i örfî ve şükr-i lugavî diğer ikisinden (hamd-i lugavî ve medh) ayrılıyorlar.

Hamd-i örfî, şükr-i lugavî’den daha âmm (geniş)’dir. Çünkü bunların ikisi de iyilik yapan veya nimet verenin iyiliğinden ötürü tazim edilmesini anlatır ve onu hissettiren birer fiildir (harekettir). Ancak şükr-i lugavî’de, şükür şükredene nimetin ulaşmasına bağlıdır. Zeyd sana iyilik yaptığından dolayı sen Zeyd’e sena ettiğinde bu ikisi bir araya gelirler. Zeyd senden başkasına bir iyilik yapınca sen onu översen sadece hamd-i örfî olur. (“Zeyd iyi bir adam başkasına iyilik yapıyor” demek gibi.).

Hamd-i örfî ve şükr-i lugavî, şükr kelimesinin kullanılabilirdiği her yerde kullanılabileceğinden dolayı, bunların her ikisi de (hamd-i örfî ve şükr-i lugavî) de

mutlak olarak şükr-i örfî'den daha umumdur. Kula nimet olarak verilen dil, kalp ve diğer organların fonksiyonlarının toplamı Allah'a yapılan senadır. Bu organlarla yapılan işlerin her biri nimet verenin yüceliğini bildiren fiillerdir. Bu fiillerin hepsi aynı şekilde nimet verenin ta'zimini gerektirir. Örfî hamd ve lugavî şükür, bu eylemlerin hepsinin toplamının yerine geçebilir. Şükr-i örfî'nin aksine, Hamd-i örfî ve şükr-i lugavî şükr-i örfîden daha kapsamlıdır. Medih ve hamd-i lugavî aksine yüklendiği anlama göre bunların ikisi şükr-i örfîden daha kapsamlıdır. Medh ve hamd-i lugavî gerçekleşmesi itibariyle, örfî şükürden daha kapsamlıdır ve yüklendikleri anlamlara göre ondan ayrılırlar. Çünkü bu fiillerin toplamının içeriğinde dilin fiili gerçekleşmiş olur. Aksi olmaksızın, vasf-ı cemil (kadirşinaslık) bütünün içerisinde şükr-i örfînin bir parçasını gerçekleştirir. Ancak lisan fiilin önüne geçmez. O bütün fiillerin toplamıdır. Bu fiillerin toplamına da dilin fiilidir dememiz doğru değildir. Bu tahkiklerle, kendisinin söylediği hamd-i örfînin, lugavî şükürden mutlak olarak daha kapsamlıdır sözü yanlış bir yaklaşımdır. Bu açıklamalardan Cevdet Paşa'nın, burada müellifin görüşüne katılmadığı anlaşılmaktadır.³⁷²

Cevdet Paşa, *الحمد العرفي أعم مطلقا من الشكر اللغوي والعرفي* ibaresi için ise şu açıklamayı yapar: “Hamd-i örfî mutlak olarak şükr-i lugavî ve şükr-i örfî'den daha âmm'dır. Müellifin (Adalı'nın), hamd-i örfînin ve hamd-i lugavî'nin, sıdk (doğruluk) yönünden farklı bile olsalar, tahakkuk etmesi itibariyle şükürden daha kapsamlıdır demesi daha uygundur.”³⁷³

³⁷² Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 3, 4.

³⁷³ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 4, 5, 6; el-Askerî, *el-Furûkul-lugâviyye* adlı kitabında; Hamd ve şükür arasındaki farkı şöyle açıklar: “Şükür, Nimeti verene ta'zim ederek nimeti itiraf etmektir. Hamd, ta'zim ederek nimeti vereni güzel sıfatlarla anmaktır. Hamd, ister nimet olsun veya olmasın yapılabilir. Şükür ise sadece nimet karşılığında yapılabilir. İnsanın kendisini, yaptığı bazı işlerinde hamd etmesi caizdir. Ancak kendi nefesine şükretmesi caiz değildir. Çünkü şükür borç ödeme hükmündedir. İnsanın kendi kendine borçlu olması düşünülemez. Şükür bir nimete hamd ise hikmete mebnidir.” diyerek misaller verir ve geniş bir açıklama yapar.

El-Askerî, Hamd ve Medh arasındaki farkı da şöyle açıklar: “Hamd sadece bir ihsan (iyilik) için yapılır. Allah (Celle celâlühü) yarattığı varlıklara verdiği ihsan için kendi nefisini hamd eder. Hamd fiille beraberdir. Medh ise hem fiil hem de sıfatla beraberdir. Mesela, bir kimse yaptığı iyiliklerden dolayı kendi nefisini ve başkasını medh edebilir. Yüzünün güzelliği veya boyunun uzunluğunu medh edebilir. Ta'zim sıfatları olan kudret, ilim, hikmet sıfatları için medh edebilir ancak bu sıfatlar için hamd etmesi caiz değildir. Ancak bir kişiye yaptığı bir iyiliği için hamd edebilir.”

O, Medh ve Sena arasındaki farkı da şöyle açıklar: “Sena, tekrar eden medh anlamındadır. Mesela bir ipi ikiye katlamaya da sena denilir. Mesela, Hicr süresi 87. ayette geçen *سبعاً من المثاني* ayeti, çokça tekrar edilen Fatıha süresine işaret eder.” açıklamasını yapmıştır. Daha fazla bilgi

3. Metnin İ'rabı

Cevdet Paşa, ta'likât yaparken bazen ayetlerden istişhad eder ve metni nahiv yönünden değerlendirir. Mesela; لَا تَسْعُ ظُرُوفُ الْكِنَايَاتِ تَعْرِيفَ مَوْصُولَاتِ نَعْمَائِهِ (Kinayelerin zarflarının, Allah'ın nimetlerini (kula ulaşır bitiştiği yerleri) tarif etmeye yetmeyeceği) ibaresinde metinde geçen ظُرُوفُ الْكِنَايَاتِ ibaresinin لَا تَسْعُ 'nun faili ve تَعْرِيفَ مَوْصُولَاتِ نَعْمَائِهِ ibaresinin ise لَا تَسْعُ 'nun mef'ûlü olduğunu belirtir ve “Çünkü fâil وَسِعَ (وُسْعٌ) fiilinde muhit (kuşatıcı) anlamında, mef'ûlde muhat (kuşatılan) anlamındadır.” açıklamasını yapar ve وَسِعَ كُرْسِيَهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ³⁷⁴ ayetini misal verir.³⁷⁵

4. Açıklayıcı Bilgilere Yer Verme

Cevdet Paşa, bazen konuları çok ayrıntılı bir şekilde değerlendirir. Mesela, وَغَلَّبَ الْعُقَلَاءَ (akıllı olanları tağlib etti) ibaresinin, sözlük ve terim anlamlarını açıklar ve örfteki kullanımına değinir. Belâgatta kullanılan “tağlib” metodunu ayetlerle ve Arapçada kullanılan terkiplerden örnekler vererek izah eder ve konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapar: “Tağlibin örfi anlamı, iki mefhumdan (kavramdan) birisini diğerine aralarındaki yakınlıktan ve uyumdan dolayı birisini diğerine tercih etmektir. Çok olana tabi kılarak, az olanı çok olanın hükmü altına koymaktır. Bu işlem çeşitli yol ve yöntemlerle yapılır. Bunlardan birisi, bir arada olan ve aralarında benzerlik bulunan mefhumları birbiri üzerine tağlip (öne çıkarıp tercih etme) ve aralarından birisinin tercih edilmesidir. Tağlib edilen bu ismin tesniye yapılarak okunması ve bu iki ismin beraber olduklarının kastedilmesidir. Anne ve bâba için أَبُوَيْن kelimesini kullanmak; Doğu ve Batı için مَشْرِقَيْنِ veya مَغْرِبَيْنِ, Safa ve Merve için مَرْوَتَيْنِ kelimesini kullanmak gibi. Genelde dile hafif gelen kelime galebe ettirilir; Ebûbekir (ra) ve Ömer (ra) isimleri için عُمَرَيْنِ, Hasan (ra) ve Hüseyin (ra) isimleri için حَسَنَيْنِ kelimesini kullanmak gibi. Ancak iki kelimedenden birisi müzekker

için bk. el-Askerî, *el-Furûku'l-lugâviyye*, thk: Muhamed İbrahim Selim, (Kâhire: Daru'l-ilmî ve's-sekâfe, t.y.), 48-51.

³⁷⁴ el-Bakara, 2/255. “... O'nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir...)” (Diyanet Meali)

³⁷⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 2, 3.

ise o zaman müzekker olan tağlib edilir; Güneş ve Ay'dan bahsederken قمرين kelimesini kullanmak gibi.³⁷⁶

Cevdet Paşa, konuyla ilgili farklı görüşlere de işaret ederek bazı âlimlerin şu görüşlerini aktarır: أبوان kelimesinde olduğu gibi bazen kişinin, kuvvet ve fazilet sıfatı öne çıkarılarak öbürüne tağlib ettirilebilir. قمرين kelimesinde olduğu gibi bazen sadece müzekker olması tağlib edilmesi için yeterli bir sebep olabilir. Bazen de tağlib ettirilen kelimenin harfleri diğerinden az olmasıyla da tağlib ettirilir. عمر ve ابو بكر isimleri için عمرين kelimesinin kullanılması gibi.

Bazı âlimler de, 'bazen daha tanınmış ve meşhur olan, bazen daha şerefli olan tağlib ettirilir' demiştir. Bir başka tağlib çeşidi de, mütekellim (konuşan şahsın) muhataba, muhatabın da gâib olana tağlib ettirilmesidir. Mesela: أنا وأنت قمنا (ben ve sen kalktık.) أنت وزيد قمتما (sen ve Zeyd ikiniz kalktınız) gibi.

Tağlib çeşitlerinden birisi de cümlede mana yönünü lafız yönüne tercih etmektir. Mesela " ... *Doğrusu siz ne yaptığınızı bilmez bir toplumsunuz.*"³⁷⁷ ayet-i kerimesinde fiil muhatab sîgasıyla gelmiş hâlbuki kıyasa göre gâib sîgasıyla gelmesi lazımdı. Çünkü mevsuf yani قَوْمٌ kelimesi burada zahir bir isimdir. Ancak mana yönüne ağırlık verildiği için muhatab sîgasıyla gelmiş ve muhatab sîgası tağlib ettirilmiştir.

Tağlib çeşitlerinden birisi de âkîllerin gayri âkîllere tağlib edilmesidir.

خَلَقَ اللهُ النَّاسَ وَالْأَنْعَامَ وَرَزَقَهُمْ "Allah (cc) insanları ve hayvanları yarattı ve rızıklandırdı." gibi. Burada insanlar ve hayvanlar zikredildikten sonra her iki katagoriyi kapsayacak şekilde insanlara has olan هُمْ (onlar) zamiri kullanılmıştır.

Tağlib çeşitlerinden birisi de sadece hayvanlar için kullanılan bir kelimenin tağlib yoluyla insanlar için kullanılmasıdır.

³⁷⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 5; Ayrıca Sîbeveyh, *el-Kitâb* adlı eserinde tağlib sanatına işaret etmiş ve müzekkerin müennese galip geldiğine dikkat çekmiştir. O, konuyla ilgili, سعاد kelimesini misal verir ve müzekker bir isim olarak Araplar tarafından tağlib (daha çok kullanılmış) edildiğini ve جلاس kelimesi gibi gayri munsarif bir isim olduğunu ifade eder. سعاد ve زينب isimlerinin ise Araplar tarafından müennes bir isim olarak tağlib edildiğini belirtir. Bk. Amr b. Osman b. Kanberî, Sîbeveyh, *el-Kitâb (Kitâb-ı Sîbeveyh)*, thk: Abdusselâm Muhammed Harun, c. 3, (Kâhire: Mektebetü'l-Hânci, 1988), 245.

³⁷⁷ En-Neml, 27/55.

Mesela, *فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ*³⁷⁸ “...kimisi de karnı üzerine yürür...”. Hayvanlara ait olan "karnı üzerine yürümek" özelliği burada insanlar için tağlib yoluyla kullanılmıştır.

Bazen de müennesler az sayıda olunca erkeklerden sayılarak tağlib edilir.

Mesela, *وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ* “... O (Hz. Meryem) Allaha yönelenlerdendi...”³⁷⁹ Ayet-i kerimenin sonundaki *القانتين* kelimesi, ‘itaat eden erkekler’ manasında olup burada tağlib yoluyla erkek-kadın, bütün itaatkâr insanlar kast edilmiştir. Normalde müennesler için *القانتات* (itaatkâr kadınlar) ibaresi kullanılır.

Tağlib çeşitlerinden birisi de, çok olan cinsin (bir kişi bile olsa) az olana tağlib edilmesidir.

Mesela, *وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ*³⁸⁰

“Hani meleklerle, "Âdem için secde edin" demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişlerdi...”

Bu ayet-i kerimede İblis, cinnî olduğu halde meleklerin arasında bulunduğu için meleklerle beraber sayıldı ve melekler tağlib edildi.

Bir tağlib türü de sayıca çok olanın aza tağlib edilmesidir. Şu ayet buna örnektir:

لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مَلَأِنَّا

“...Ey Şuayb! Andolsun, ya kesinlikle bizim dinimize dönersiniz ya da mutlaka seni ve seninle birlikte inananları memleketimizden çıkarırız...”³⁸¹

Bu misalde, müminlere ait olan geri dönme fiili tağlib yoluyla Şuayb (a.s.) da kapsar. Ancak Şuayb (a.s.) onların dinini benimsememişti ki geri dönmesi söz konusu olsun.³⁸²

Tağlib çeşitlerinden birisi de mevcut olanı mevcut olmayana tağlib ettirmektir.

³⁷⁸ Nur 24/45.

³⁷⁹ Tahrim, 66/12.

³⁸⁰ Bakara 2/34.

³⁸¹ A'raf 7/88.

³⁸² Durmuş, ‘Tağlib’, DİA, c. 39, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 373.

Mesela, وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ

“ Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar... ”³⁸³

Bu ayette, Kuran'ın daha tamamı nazil olmadığı halde, tamamı kastedilmiştir.

Tağlib çeşitlerinden birisi de bir şeye ait olan bir özelliğin, ait olmayana tağlib ettirilmesidir.

Mesela, ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُ يَدَاكَ

“...İşte bu kendi ellerinin önceden işledikleri yüzündendir...”³⁸⁴

Bu misalde, diğer azalardan bahsedilmeden bütün ameller ellerle yapılmış gibi sadece "eller" zikredilerek tağlib yapıldı.

Sonuç olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın açıklamalarına göre tağlib, makam itibariyle birbirine karışmış olan iki münasib şeyi kıyaslama işidir. Tağlib makamlar (yukarıda zikredilen tağlib çeşitleri) dikkate alınarak yapılır ancak ağırlıklı olarak dile hafiflik ve şeref bakımından üstün olanlar tağlib ettirilir. Tağlibde bir mefhum başka bir mefhumu tabi tutulur. Müşâkale³⁸⁵ sanatında da tağlibde olduğu gibi bir mefhumu diğer mefhumu tabi kılma olayı vardır. Metbu' olan'ın lafzı kullanılarak tabi' kılma olayı vardır. Ancak Tağlibde tek lafız kullanılırken, müşâkalede her ikisi (Tabi' ve metbu') için müstakil bir tabir kullanılır. O, burada tağlib ve müşâkale sanatlarını kısaca karşılaştırmıştır.³⁸⁶

³⁸³ Bakara 2/4.

³⁸⁴ Hac 22/10.

³⁸⁵ Müşâkale: Sözlükte “iki şeyin biçim ve tarz yönünden benzeşmesi ve uyuşması” anlamına gelen müşâkele kelimesi, bedî' ilminde “bir söz içinde iki kelime arasındaki biçim benzeşmesi” mânasında terim olarak kullanılır ve anlama güzellik katan sanatlardan sayılır. Müşâkele, edebî bir amaç veya nükte için bir kelimenin başka bir anlam ve bağlamda tekrar edilmesi şeklinde gerçekleşir. İlk kelime genellikle gerçek mânada olmasına karşılık ikinci kelime ona tâbi ve sadece şekil (lafız) yönünden ona benzer olarak getirilir. Meselâ, “ومكروا ومكر الله” âyetinde (Âl-i İmrân 3/54) ikinci “مكر” birinciye (مكروا) müşâkele için getirilmiş olup “أخذهم بمكرهم” (Hile ve dolaplarının cezasını verdi) anlamındadır. Örnekte müşâkele lafzına biçim yönünden benzeyen ve ona eşlik eden kelime (musâhib) gerçek mânasıyla önceden ve açık biçimde söz içinde geçmiştir. Bu türe “müşâkele-i tahkikiyye” adı verilir. Söz içinde sadece müşâkele lafzının geçtiği ancak ona eşlik eden kelimenin zikredilmediği türe “müşâkele-i takdiriyye” denir. Ebû Temmâm'ın “من مبلغ أفناء يعرب كلها / أتى بنيت الجار قبل المنزل” beytinde “بنيت” kelimesi “yaptım” anlamında değil, “اخترت / انتقيت” “seçtim” anlamında ve “المنزل”e (بناء) tâbi olarak müşâkele şeklinde gelmiştir. Bk. Durmuş, “Müşâkale”, *DİA*, c. 32, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 154.

³⁸⁶ Cevdet Paşa, Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr, 6.

Müellif, kelimeler konulduğu anlamlar dışında kullanıldıkları için tağlibin mecaz cinsinden olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, bir görüşe göre tağlibin kinâye olduğunu da ifade eder ve şu misali verir: بل أنتم قوم تجهلون³⁸⁷ “...Doğrusu siz ne yaptığınızı bilmez bir toplumsunuz...” Bu ayet-i kerimede, kinâye çeşitlerinden sayılan iltifât³⁸⁸ sanatı olduğunu dile getirir.”³⁸⁹ Burada kâfirleri şiddetli bir şekilde azarlama ve kınama vardır.

Cevdet Paşa, çalışmasında darb-ı mesellere de yer vermiştir. Çalışmada mesel konusu hakkında genel bir açıklama yapılacak ve sonrasında Cevdet Paşa'nın açıklamasına yer verilecektir.

Mesel, atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini değişmez kalıp ve klişeleşmiş özlü sözlerle öğüt ve hüküm içerecek biçimde yansıtan, lafzı ve anlamı beğenilerek nesilden nesile aktarılan, çoğunlukla aslî durumuna benzeyen halleri açıklamak ve örneklemek amacıyla kullanılan anonim mahiyetteki özdeyiştir.³⁹⁰

Adalı, mukaddimesinde birkaç talebesinin kendisinden *İzhar* şerhi yazmasını talep ettiklerini ve kendisinin bu talebe olumlu cevap verdiğini belirtir.

³⁸⁷ Neml 27/55.

³⁸⁸ İltifât sanatı: Sözlükte “insanın yüzünü etrafa çevirmesi” anlamına gelen iltifât kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de bu mânada geçmektedir (Hûd 11/81; el-Hicr 15/65). Belâgat âlimlerinin anlama güzellik veren edebî sanatlardan saydığı iltifât, bir beyitte veya kısa bir sözde beklenmedik şekilde şahıs, zaman ve üslûp bakımından değişiklikler yapmaktır. Bu değişiklikler monotonluğu kırarak muhatabın ilgisini uyandırmak ve konunun önemine dikkat çekmek gibi amaçlarla yapılır. Başlıca iltifat türleri şunlardır: 1. Gaibden hitaba geçiş. 2. Gaibden mütekellime geçiş. 3. Muhataptan gaibe geçiş. 4. Mütekellimden gaibe geçiş. 5. Mütekellimden muhataba geçiş. Bu çeşitlerin yanında, saygı-hürmet, kınama-azarlama, nasihat-irşâd, inkâr-ayıplama, istihzâ ve tahkir için kullanılan çeşitleri de vardır. Bk. Durmuş, “İltifât”, c. 22, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 152-153; Mahcûb el-Hasen Muhammed, “Kur’ân’ı Kerim’de İltifât Sanatı: Faydaları ve Amaçları”, Çev.: Mustafa Şentürk, Kasım Altuntaş, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, S 7, (2013/1), 169-180.

³⁸⁹ Cevdet Paşa, *Ta’likât alâ Netâicü’l-Efkâr*, 5, 6. Tağlib konusu hakkında geniş bilgi için bk. Yasin Kahyaoğlu, “Arap Dilinde Tağlib Sanatı ve Örnekleri”, *Nüsha-Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 11, (2003); Durmuş, ‘Tağlib’, 372, 373.

³⁹⁰ İsmail Durmuş, ‘Mesel’ maddesi başlığı altında konuyu çok detaylı bir şekilde işlemiş, meselin tanımını, mesel çeşitlerini, tarihi gelişimini, cahiliye dönemi, İslamdan sonrası gelişimi, Avrupadaki tarihi seyri ve benzeri konularla ilgili bilgiler sunmuştur. Bunun yanında Mehmet Yaşar Kandemir, Mesel’i hadis ilmi açısından, Bedrettin Çetiner de meseli Tefsir ilmi açısından detaylıca incelemişlerdir. Daha fazla bilgi için bk. Durmuş, “Mesel”, *DİA*, c. 29, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 293-297; Mehmet Yaşar Kandemir, “Mesel”, *DİA*, c. 29, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 297-299; Bedrettin Çetiner, “Mesel”, *DİA*, c. 29, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 299-301; Numan Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2003), 25; Talat Sakallı, ‘Darbı Mesel’, *Şâmil İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: Dergah Ofset, 2000), 62-63.

Ancak Allah'tan kendisine bir erkek evlat verilirse bu talebi yerine getireceğini ifade eder. Bir erkek çocuğu olunca talebeleri tekrar yanına gelirler ve İmam Birgivi'nin *İzhârü'l-esrâr* adlı kitabına şerh yazmasını isterler. Adalı bu sefer mazeretinin olmadığını belirtir ve bir daha mazeret ileri sürerse işin, ضَرْبُ أَحْمَاسٍ meselesine döneceğini söyleyerek artık mazeretinin kalmadığına dikkat çeker.³⁹¹

Cevdet Paşa, *Netâicü'l-efkâr* metninde geçen ضَرْبُ أَحْمَاسٍ بِأَسْدَاسٍ (devesini beş günlük su mesafesinden altı günlük mesafeye çıkardı) ibaresinin, kurnazlık ve hilekârlık için kullanılan bir darb-ı mesel olduğunu ve kendisinden bir şey beklenen kimsenin beklentileri yerine getirmekten başka çaresi olmadığına vurgu yapmak anlamında kullanıldığını belirtir.³⁹²

Cevdet Paşa'nın hadislerle istişhadı da verdiği açıklayıcı bilgilerin bir yansıması olarak görülebilir. Mesela: جَوَامِغُ الْكَلِمِ ibaresinin Peygamber (sas)'in 'cevami'ül-kelim', (az kelimeyle çok mana ifade etme) sıfatı olduğunu belirtir. Peygamber Efendimiz (sas)'e Kuran-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin verildiğini ifade eder ve şu Hadis-i Şerifleri misal verir: الْخَرَاجُ بِالظَّمَانِ “Nimet külfet karşılığıdır.”³⁹³ Ve إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ³⁹⁴ “Ameller niyetlere göredir.”³⁹⁵

³⁹¹ Adalı, *Netâicü'l-efkâr*, 4; Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl* adlı eserinde darb-ı mesel hakkında şu açıklamayı yapar: Çölde uzun seferlere çıkmak isteyen bir kimse devesini önce 5 günlük mesafeye kadar susuz bırakır sonra su verir. Öbür sefer de ise altı günlük mesafeye kadar susuz bırakır. Böylece devesini uzun mesafeli seferlere hazırlar ve devesini birkaç gün boyunca susuz kalmaya alıştırmış olur. Bu açıklamaya göre bu darb-ı mesel eğitim anlamına geliyor. Ayrıca bu darb-ı mesel “bir şeyi gösterip başka bir şeyi isteme” anlamına da geldiğini belirtir ki bu ikinci açıklama, Cevdet Paşa'nın kasdettiği anlamla uyusmaktadır.. Bk. Muhammed b. İbrahim el-Meydanî (öl. 518/1124), thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *Mecmeul-emsâl*, c. 1, (Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1955), 418; el-Askerî'nin, *Cemheretü'l-emsâl* adlı eserinde bu ibare, ضَرْبُ أَحْمَاسٍ بِأَسْدَاسٍ şeklinde yani lam (ل) harfi cerri ile kullanılmış olup “ bir kimsenin devesinin sefer mesafesinin 5 günlük susuzluk mesafesiyle gittiği halde yalan söyleyerek 6 günlük susuzluk mesafesine gittiğini söylemesi ve insanları aldattığı” açıklaması yapar. Bk. el-Askerî'nin, *Cemheretü'l-emsâl*, thk: Muhammed Ebu'l-Fâdl İbrahim-Abdülmeccid Kutâmiş, c. 2, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1988), 4.

³⁹² Cevdet Paşa, *Ta'likât ala Netâicü'l-Efkâr*, 3.

³⁹³ Tirmizi, (1202), 1285. Ebu Davud, 3508, c. 3, s. 600.

³⁹⁴ Buhârî, *Bed'ü'l-vahy*, 1; Müslim, *İmâret*, 155.

³⁹⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât ala Netâicü'l-Efkâr*, 3.

Cevdet Paşa, *Netâicü'l-efkâr*'da geçen رُفِعَ الْخَطَأُ ibaresinin hadisi şeriften³⁹⁶ iktibas edildiğini belirterek bu lafzın hadis-i şeriften “telmiş” edildiğine işaret eder.³⁹⁷ Görüldüğü gibi Cevdet Paşa, tağlib sanatından, darb-ı meselden ve Hadis-i Şeriflerden misaller vererek metnin ibaresini açıklayıcı bilgilerle destekliyerek çalışmasına zenginlik katmıştır.

5. Adalı'yı Tenkit Etme

Cevdet Paşa, *Netâicü'l-efkâr*'da yer alan ibareleri bazen metin bazen de mantık ilmi açısından eleştirir.

Metin tenkidine bozuk örnek olarak, Cevdet Paşa, بنظم درر حروف المباني ifadesini açıklarken Belâgat ilmi yönünden Adalı'yı eleştirir ve muzafların peşpeşe gelmesinin fesâhâtı zedelediğini belirtir.³⁹⁸ Ancak bu konu hakkında farklı görüşler olabilir.

Ahmed Cevdet Paşa Şârihi Mantık ilmi açısından da eleştirmektedir. Mesela إِذْ التَّقْسِيمُ كَالْتَّعْرِيفِ الْمَاهِيَةِ ibaresini değerlendirirken şarihin görüşüne katılmayarak şu açıklamayı yapmıştır: “Mantık kitaplarında belirtildiği üzere ‘tarif’in’ kısımlarından olan ‘taksim’, ‘resm-i nâkıs’³⁹⁹ çeşitlerindedir. Taksimlerden mukassem olandan muradımız bir şeyin şartı olmayan mahiyettir. Şartlı mahiyet bir şey değildir denilmez çünkü taksime aykırı olmuş olur. Bir şeyin şartı olan mahiyette değildir. Bize lazım olan, bir şeyi nefesine ve başkasına taksim etmektir. Şârihin (Adalı)

³⁹⁶ رفع عن أمّتي الخطأ والنسيان وما استكرهوا عليه "Şüphesiz Allah, ümmetinden yanılma, unutmaya ve yapmaya zorlandıkları şeyin hükmünü kaldırmıştır." (Buhârî, Talâk, 44, Şurût, 12, Enbiyâ, 27; İbn Mâce, Talâk, 16, 20).

³⁹⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 2.

³⁹⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 6.

³⁹⁹ Resm-i Nâkıs (noksan tarif), hepsi bir hakikata mahsus olan birçok arazlardan meydana gelen bir tariftir. Mesela, insanı tarif ederken; insan iki ayağı üzerine yürüyen, tırnakları geniş, vücudu tüysüz, boynu dik, tabiatıyla gülebilen bir varlıktır. Bu arazlar tek tek diğer hayvanlarda bulunabilirse de, hepsi bir anda insanda bulunur. (Gülme fiili insana has bir sıfattır. “Gülen canlı” denilince tam tarif (Resm-i tam) olur.) Bk. Esîrüddîn Mufaddal ibn Ömer el-Ebherî, *İsâgûci (Klasik mantık)*, trc: Rauf Pehlivan Gür, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987), 21; Necati Öner, *Klasik Mantık*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978), 32.

bazılarından yaptığı; “taksim ferdler içindir” rivayeti dar bir görüştür ve konuyu kapsamaz.”⁴⁰⁰

Cevdet Paşa, بِنَظْمِ دُرِّ حُرُوفِ الْمَبَانِي ⁴⁰¹ “ ... kelimelerin çatısını oluşturan harfleri inciler misali dizerek ...” ibaresiyle ilgili olarak; حروف kelimesinin muzaf, حُرُوفِ الْمَبَانِي (bina) kelimesinin ise muzafun ileyh olmasına itibar edilmeyeceğini belirtir. Bu muzaf ve muzafun ileyhin ikisinin de حُرُوفٌ أَبْجَد -Ebced harflerine حُرُوفِ الْمَبَانِي şeklinde isim olarak konulduğunu ifade eder ve Adalı'nın görüşüne muhalefet eder.

O, ebced (hece) harflerinin iki kısma ayrıldığını, birincisinin kelimenin üç çeşidinden biri olan ve başkasıyla (isim ve fiil) manasının tamam olduğu حُرُوفِ الْمَعَانِي - “huruful-meânî” denilen harfler olduğunu ileride kitabın metninde geleceğini ve ikincisinin ise حُرُوفِ الْمَبَانِي - “hurufu'l-mebânî” olduğunu belirtir. Mebani harflerinin Arap alfabesindeki 28 harften oluşan, kelimenin çatısını (Binâ) meydana getiren ve gerdanlıkta dizilen inciler misali kelimeleri oluşturan ve onları diğer seslerden (savtlardan) ayıran harfler olduğunu açıklar.⁴⁰²

6. Hâşiyeleri Eleştirme

Cevdet Paşa, *Netâicü'l-Efkâr* metninde geçen وَلَا يَسْغُ ظُرُوفُ الْكِنَايَاتِ تَعْرِيفِ ⁴⁰³ (Kinâyelerin zarfları (kalıpları) Allah'ın kullarına verdiği nimetlerini anlatmaya yetmez) ibaresini detaylı bir şekilde değerlendirir. İsim vermeden bazı muhaşşileri eleştirir. Mesela bir hâşiyede geçen التَّعْرِيفُ الْأَعْلَامُ فَاعِلٌ

⁴⁰⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 6. “Taksim” mantık konularından olup mantık kitaplarında uzun uzadıya tartışılmıştır. Mesela, Ali Durusoy, Mantıkçıların biri tümelin tikellere, ikincisinin bütünün parçalarına bölünmesini içeren iki tür taksimden söz ettiklerini ifade eder. Bunlardan ilkinde nitelikle, ikincisine nicelikle ilgili taksim veya mantıkî ve riyâzî taksim adı verildiğini, Riyâzî taksim'in ise, birbirine eşit ya da benzer olan, eşit yahut benzer olmayan şekilde ikiye ayrıldığını belirtmiştir. Bk. Ali Durusoy, “Taksim”, *DİA*, c. 39, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 477-478; Ahmed Abduh Hayreddîn, *İlmul-Mantık* adlı kitabında Taksim'i üç ana başlık halinde incelemiştir: 1. el-Kısmetül-Mantıkîyye veya Taksimul-küllî ile cüziyyetihi. Bu da Taksim-i Sünâî ve Taksim-i Tafsîlî olmak üzere ikiye ayrılır. 2. el-Kısmetut-Tabiiyye veya taksimul-Küllî ile eczâihi. 3. el-Kısmetül-Felsefiyye. Detaylı bilgi için bk. Ahmed Abduh Hayreddîn, *İlmü'l-Mantık*, (Mısır: Rahmâniye Matbaası, 1930), 61.

⁴⁰¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 2.

⁴⁰² Cevdet Paşa, *Ta'likât alâ Netâicü'l-Efkâr*, 2.

⁴⁰³ Adalı, *Netâicü'l-Efkâr*, 3.

يَسْغُ⁴⁰⁴ ibaresi ile ilgili muhaşşilerin yanlış yaptıklarını düşünmektedir. Bu yanlışın sehven olabileceğini, bu ibarede, ‘hakikât ve mecazın karşılığı olan kinâyeye’ değil de ‘sarih’in zıttı olan’ ve ‘ister hakikat ister mecaz olsun muradın gizlenmesi’ anlamına gelen bir kinayenin kastedildiğini ifade eder ve şu açıklamayı yapar:

Allah’ın kesintisiz devam eden nimetlerinin (نِعْمَاتِهِ الْمَوْصُولَةَ) tarifini kinayelerle yapmayı bırak sarih lafızlarla bile yapmak mümkün olmayabilir. Bununla beraber bazı şeyleri açıklayacak sarih lafızlar bulunmayabilir, ancak kinâyeye veya işaretle bilenebilir veya açıklanabilir. Böyle ibarelerin, kinâyeli lafızlarla ifade edilmesinin daha zor olacağı azıcık belâgat zevki olan herkes bilir. Bazı insanların zannettiği gibi, burada maksat hakikât ve mecazın karşılığı olan kinâyeye değildir.

Cevdet Paşa, burada bazı hâşiye yazarlarının kinâyeleri karıştırdıklarını ve belâgat yönünden ilimlerinin zayıf olduğunu belirtir.⁴⁰⁵

V. MUTAVVEL VE AHMED CEVDET PAŞA’NIN ESER ÜZERİNE TA’LİKÂTI

A. Mutavvel

Belâgat âlimleri, Sekkâki’nin *Miftâhu’l-‘ulûm*’una çok ilgi duyarak üzerinde önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu ilgileri yalnızca şerh düzeyinde kalmamış, bazı müellifler eseri nazım hâline getirdikleri gibi bazıları da metni üzerinde ıslah ve tağyîr çalışması yapmışlardır. Bedruddîn b. Mâlik (öl. 686/1287) *el-Misbâh fî ihtisâri’l-Miftâh*, Hatîb el-Kazvîni (öl. 739/1338) *Telhîsü’l-Miftâh* ve Adududdîn el-Îcî (öl. 756/1355) *el-Fevâidü’l-ğiyâsiyye* adıyla kitabı ihtisâr etmişlerdir. Bu muhtasarlar içerisinde Kazvîni’ye ait olanı özellikle tutulmuş ve günümüze kadar devam eden büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Bahâuddîn es-Sübkî’nin (öl. 773/1372) *‘Arûsu’l-efrâh*’ı, İsmâuddîn el-İsferâyîni’nin (öl. 943/1536) *el-Etval*’i, İbn Ya’kûb el-Mağribî’nin (öl. 1128/1716) *Mevâhibu’l-fettâh*’ı, Ekmelüddîn el-Bâbertî (öl. 786/1384) ve Abdurrahmân el-Berkûkî’nin (öl. 1363/1944) *Şerhu’t-Telhîs* adlı eserleri, *Telhîs* üzerine kaleme alınan şerhlerden

⁴⁰⁴ Hasan Mısrî’nin *Netâicü’l-Efkâr* üzerine yaptığı hâşiyede bu ibare aynen geçmektedir. Büyük bir ihtimalle Cevdet Paşa bu hâşiye (orjinal adı, *Hâşiyetü Hasan Mısrî alâ Netâici’l-Efkâr*’dır) yazarını isim vermeden eleştirmektedir. Bu hâşiye kitabın kenarında *Netâicü’l-Efkâr* metniyle bir arada basılmıştır. Bk. Mustafa b. Hamza, Adalı, *Netâicü’l-Efkâr alel-İzhâr*, (İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1281/1864), 2.

⁴⁰⁵ Cevdet Paşa, *Ta’lîkât alâ Netâicü’l-Efkâr*, 3.

bazılarıdır. Teftâzânî'nin *Mutavvel*'i ise bu şerhlerin en önemlisi ve en meşhuru olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁶

Mutavvel,⁴⁰⁷ ilim dünyasında çok önemli bir yer elde etmiştir. Osmanlı medreselerinin önemli bir ders kaynağı olmayı başarması, eserin ilim dünyasındaki saygınlığını gösteren en önemli noktalardan biridir.⁴⁰⁸ Bunun yanı sıra, kaleme alındığı dönemden itibaren kitap üzerine pek çok hâşiye yazıldığı görülmektedir. Örneğin, Seyyid Şerîf el-Cürcânî (öl. 816/1413), Muhammed b. Ali el-Koçhisârî (öl. 841/1438), Ali b. Nursa b. Dâvûd (öl. ~843/1439), Musannifek (öl. 875/1471), Seyyid Ahmed b. Abdullâh Kırîmî (öl. 862/1457), Molla Hüsrev (öl. 885/1480), Hasan b. Abdussamed es-Samsûnî (öl. 891/1486), Fenârî Hasan Çelebî (öl. 901/1495), Yûsuf b. Hüseyin Kirmastî (öl. 906/1500), Muslihuddîn Muhammed b. Salâh el-Lârî el-Ensârî (öl. 979/1571), Kınalızâde Hasan Çelebî (öl. 1012/1603), Abdülhakîm Siyâlkûtî, Abdülhalîm b. Nasûh er-Rûmî (öl. 1088/1677) ve Atpazârî (öl. 1102/1690) gibi âlimlerin *Mutavvel* üzerine hâşiyesi bulunmaktadır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 474; Mustafa Irmak, “Bir Belâgat Kitabı Olarak *Mutavvel* ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risale”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [MÜİFD]*, 42 (2012), 176.

⁴⁰⁷ Teftâzânî, *Mutavvel*'ini, hicri 748/1347 yılında ve 26 yaşındayken kaleme almıştır. O, bu eserini, başta Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin *Dela'ilü'l-i'caz'ı* ve *Esrarü'l-belâga'sı* olmak üzere belâgata dair daha önce yazılmış eserleri inceledikten sonra kaleme almıştır. Kitabında *TeIhis*'te bulunan kapalı hususları şerhetmiş, önceki kitaplardan bazı bilgiler ilave etmiş ve Kazvîni'nin eski bilginlere yönelttiği itirazlardan, haksız bulduklarına cevap vermiştir. Ayrıca gerek *Miftâhu'l-'ulum* gerekse Kazvîni'nin *el-izâh*'ında kapalı bulunduğu hususları açıklamıştır. Sonra gelen talepler doğrultusunda kitabını, *Muhtasarü'l-me'ânî* adıyla 756/1355'de özetlemiştir. Bu eser *Mutavvel* kadar benimsenmiş, Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve hakkında hâşiyeler yazılmıştır. Örneğin, Molla Hüsrev, Teftâzânî'nin *Muhtasar*'a yazdığı ve/veya yazdırdığı kenar notlarından (*minhuvât*) da nakiller yapar ve bu notlara “*Havâşî şerhi'l-Muhtasar*” şeklinde zikreder. Daha fazla bilgi için bk. et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-me'ânî ma'a'l-hâşiyeti li Şeyh el-Hind Mahmûd Hasan*, c. 1, (Pakistan-Karachi (Karaçi): Mektebetü'l-Büşra 1431/2010), 5-11; Ahmed Matlûb, *el-Kazvîni ve Şürûhu't-Telhis*, (Bağdad: Mektebetü'n-Nahda, 1387/1967), 570-573; et-Teftazânî'nin *Muhtasarü'l-me'ânî*, Mağribî'nin *Mevahibü'l-fettâh*, Sübkî'nin *Arûsü'l-efrâh* adlı şerhleriyle Muhammed b. Ahmed ed-Desûki'nin *Muhtasarü'l-me'ânî* hâşiyesi *Şürûhu't-Telhis* adıyla bir arada basılmıştır; Mehmet Sami Benli, “Miftâhul-'ulûm”, *DİA*, c. 30, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 21; Musa Alak, “Molla Hüsrev'in Belâgat ilimlerine Dair Hâşiye âle'l-Mutavvel Adlı Eseri”, *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa)–Bildiriler–*, 241; Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, et-Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhîsu Miftâhul-'ulûm*, thk. Abdülhamid Hindavî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2013), 127.

⁴⁰⁸ Medrese eğitim sistemi içerisinde hocanın önemli bir rolünün olması, bazı hocaların belirli bir kitabı ya da kitapları okutmakla temâyüz etmesine vesile olmuştur. Bu nedenle aynı kitabı birkaç farklı hocadan okumak önemli görülmüştür. Örneğin Cevdet Paşa, müderris olduktan sonra bile belâgat ilmini, özellikle de *Mutavvel*'i değişik hocalardan okuduğunu anlatmaktadır. Bk. Irmak, “Bir Belâgat Kitabı Olarak *Mutavvel*”, 176.

⁴⁰⁹ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 475-476; Irmak, “Bir Belâgat Kitabı Olarak *Mutavvel*”, 175; ayrıca, *el-Mutavvel* üzerine yapılan hâşiyeler arasında Ebü'l-Kâsım el-Leysî es-Semerkandî

Abdünnâfi İffet Efendi (öl. 1890) tarafından *en-Nef'u'l mu'avvel fi tercemeti telhisi ve'l mutavvel* adıyla eser Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴¹⁰

Mutavvel'in, klasik belâgatın en önemli eserlerinden birisi olması ve edebî referans olarak bol miktarda şiire yer vermiş olması, kitapta geçen beyitler hakkında müstakil çalışmalar yapılmasına zemin hazırlamıştır. Bu tür eserlerden bir kısmı yalnızca *Mutavvel*'de geçen şiirleri ele alırken bazılarının *Telhîs, Muhtasaru'l me'ânî* ve *Cürcânî*'nin *Mutavvel* hâşiyesinde geçen beyitleri de dikkate aldıkları görülmektedir. Hüseyin b. Şihâbuddîn el-Âmilî'nin (1076/1665) *'Ukûdü'd-dürer fi halli ebyâti'l-Mutavvel ve'l-Muhtasar'*, İbrahim Vahdî Efendi'nin (öl. 1126/1714) *el-Mu'avvel Şerhu ebyâti'l-Mutavvel*'i ve Mehmed Zihnî Efendi'nin *el-Kavlü'l-ceyyid fi şerhi ebyâti't-Telhîs ve şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid* adlı eseri bu tür çalışmalardan bazılarıdır.⁴¹¹

Osmanlı âlimlerinin *Mutavvel*'e olan ilgisi, ona yalnızca hâşiyeye yazma düzeyinde kalmamış ve eserin belli bahisleri üzerine ta'likât türü çalışmalar da yapılmıştır. Ahmed el-Hayâlî'nin (öl. 870/1465) *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*'i, İbn Kemâl Paşa'nın (öl. 940/1534) *Şerhu evâli'l-Mutavvel*'i, Abdülbâkî b. Dursun el-İstanbulî el-Bekâî'nin (1015/1606) *Hâşiyeye 'alâ dibâceti'l-Mutavvel*'i, aynı müellifin *Risâle fi bahsi'l-kalb mine'l-Mutavvel*'i ile *Risâle fi mebhasi'l-fasl mine'l-Mutavvel*'i, Ebû'l-Felâh Halîl b. Hasan el-Aydınî'nin (öl. 1170/1756) *Hâşiyeye 'alâ ta'rîfi 'ilmi'l-beyân mine'l-Mutavvel*'i, Gelenbevî'nin (öl. 1205/1790) *Ta'likât 'alâ fenni's-sânî mine'l-Mutavvel*'i ve Ahmed Cevdet Paşa'nın *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*'i bu çalışma türünün bazı örnekleri olarak zikredilebilir.⁴¹²

(1483), Mirzâcan Habîbullah eş-Şîrâzî hâşiyesi, Cürcânî hâşiyesi, Hüsâmezade Mustafa Efendi, Muhammed Emîn el-Üsküdârî, İsmâüddin el-İsferâyînî hâşiyeleri de meşhurdur. Bk. Topuzoğlu, "Hâşiyeye", 420.

⁴¹⁰ Mustafa Ergün, "Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1 (1996): 7-37. Ayrıca, Abdünnâfi İffet Efendi'nin bu eseriyle ilgili olarak, Mustafa Irmak tarafından *Abdünnâfi İffet Efendi ve en-Nef'u'l mu'avvel Adlı Eseri (Telhîs-Mutavvel Tercümesi)* adıyla bir çalışma yapılmıştır. Bk. Mustafa Irmak, *Abdünnâfi İffet Efendi ve en-Nef'u'l mu'avvel Adlı Eseri (Telhîs-Mutavvel Tercümesi)*, (Rize: STS Yayınları, 2016).

⁴¹¹ Irmak, "Bir Belâgat Kitabı Olarak *Mutavvel*", 176.

⁴¹² Irmak, "Bir Belâgat Kitabı Olarak *Mutavvel*", 176.

B. Ahmed Cevdet Paşa'nın Eser Üzerine Ta'likâtı

Cevdet Paşa'nın *el-Mutavvel* üzerine ta'likâtı Arapça olup 32 sayfadır ve *Mutavvel*'in mukaddimesiyle⁴¹³ başlar ve Kazvî'nin mukaddimesinde⁴¹⁴ yer alan ضَبَّطْ أَبْوَابَ عِلْمِ الْمَعَانِي إجمالاً (meanî ilmini toplu bir şekilde yazıya dökmek) ibaresine kadar devam eder.⁴¹⁵

Mutavvel'in geniş hacmiyle mukayese edildiğinde bu çalışmanın başlangıç aşamasında kaldığı söylenebilir. Ayrıca Cevdet Paşa, ta'likî bu metnin tamamına değil kendince gerekli gördüğü yerlere yapmıştır.

Cevdet Paşa, Zemahşerî ve Râzî (Fahredden) gibi müfessirlerden, Hasan Çelebî ve es-Siyâlkûtî (bu hâşiyeden fazlaca yararlanmış) gibi muhaşşîlerden, İbnü'l-Hâcib ve el-Ahfeş gibi nahivcilerden, bazı şarihlerin görüşlerinden yararlanmış, el-Farazdak⁴¹⁶ gibi şairlerin şiirlerine ve darb-ı mesellere de yer vermiştir. Teftâzânî'nin *Şerhu'l-mekâsîd* adlı eserine, es-Seyyid, ve Cumhûrun görüşlerine de atıfta bulunur. Ayrıca metnin i'rabını yapar, kelime bilgisi verir ve kelimeler arası farka işaret eder. Felsefî yorumlara yer verir, metin tenkidi yapar, ayet-i kerimelerle ve Hadis-i Şeriflerle istişhad eder. Bazen de kelimelerin Farsça karşılıklarını verir.

Çalışmasının sonunda كَمَا سَيَأْتِي⁴¹⁷ (ilerde açıklaması gelecek) ibaresini kullandığı için ve ta'likî bitirdiğine dair bir ibarenin geçmemesinden dolayı Cevdet Paşa'nın bu çalışmasına devam etmek istediğini ve bu çalışmayı henüz bitirmediğini net bir şekilde anlıyoruz. Cevdet Paşa'nın biyografisine bakıldığında çok yoğun bir iş temposu olduğunu ve bunu tamamlamak için fırsat bulamadığını tahmin edebiliriz.

⁴¹³ Bk. et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 125.

⁴¹⁴ Bk. et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 130.

⁴¹⁵ et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 125-173.

⁴¹⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 25, 26.

⁴¹⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 32.

1. Kelime Tahlilleri

Cevdet Paşa, bazen kelimelerin sözlük anlamlarını açıklar. Mesela ضُنُصِيّ kelimesinin, “menba, kaynak, asıl, kök” anlamına geldiğini belirtir.⁴¹⁸ نَنْعُ kelimesinin sözlük anlamını yazarak cemi’ halini belirtir ve sarf açısından değerlendirir. *Mutavvel*’de yer alan, ... المَطَّلَعُ عَلَى نِكتِ نِظْمِ الْقُرْآنِ ... (... Kuran metninin nüktelerini üzerine (güneş gibi) doğan ...) ibaresinde bulunan المَطَّلَعُ (doğan) kelimesini sarf açısından değerlendirir. Bu kelimenin ism-i fâil olduğunu ve if’al bâbından türediğini ifade eder.⁴¹⁹

Cevdet Paşa, ... أَدَاءٌ لِحَقِّ ... – أَدَاءُهُ وَتَعَالَى – سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى – سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى – أَدَاءٌ لِحَقِّ ... (…kitabına bereket ve hayır ummak amacıyla Besmele ve (bütün noksan sıfatlardan münezze ve yüce olan) Allah’a hamd ile başladıktan sonra, nimetlerin vacib olan şükür hakkını eda etmek için…) ⁴²⁰ ibaresinde yer alan أَدَاءُ kelimesinin mefûlü leh olduğunu belirtir ve iki tane hüküm içerdiğini ifade eder: Bunlardan birincisi, şayet müellif Allah’a hamd ile başlarsa şükürü yerine getirmiş olur. İkincisi, zihninde tasarlamış olduğu kitabını hamd etmeden başlarsa Allah’ın verdiği nimetin şükürünü eda etmemiş olur.⁴²¹

Cevdet Paşa, mukaddimenin başında geçen (الله) lafzını tahlil eder. Lafzatullah’ın (الله) Zat’ına âlem bir isim olduğunu ve buradaki kullanımının vaz’ ilmi tarafından incelenmesi, Lafzatullah çok kullanıldığı için Allah’ın Zat’ını hatıra getirdiğini belirtir. Ve cömertlik denilince akla hemen Hâtem-i Asam’ın gelmesini misal olarak verir.⁴²²

Cevdet Paşa, *Mutavvel*’de⁴²³ Lafzatullah’ın (الله), Allah’ın bütün isimlerini ve sıfatlarını kapsayan âlem bir isim olmasından dolayı, hamdin Allah’ın bütün sıfatlarına mahsus olduğunu belirtmek için müellifin (Teftâzânî), الْحَمْدُ لِلْخَالِقِ veya الْحَمْدُ لِلرَّزَاقِ demeyip de الْحَمْدُ لِلَّهِ “Hamd Allah’a mahsustur.” ibaresini kullandığını

⁴¹⁸ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 4.

⁴¹⁹ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 6.

⁴²⁰ et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 130.

⁴²¹ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 15.

⁴²² Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 16.

⁴²³ et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 131.

belirtir.⁴²⁴ تَنْبِيْهَا عَلَى تَحْقِيْقِ الْاِسْتِحْكَائِيْنَ [iki istihkâka⁴²⁵ (Allah'ın hem zatı hem sıfatları için yapılan hamdin istihkâkı) dikkat çekmek için] müellifin الحمد لله ibaresini kullandığını ve bu terkinin içindeki iki istihkâktan, birincisinin “zatî istihkâk” olduğunu ve (ال) takısından anlaşıldığını, ikincisinin “vasfî istihkâk” (Allah'ın sıfatları) olduğunu ve مَا أَنْعَمَ (verdiği nimetlere) sözünden anlaşıldığını belirtir. Bu konuyla ilgili es-Siyâlkûtî'nin hâşiyesine⁴²⁶ atıfta bulunur. Bazı şarihler tarafından, musannifin yaptığı hamdin, hem ‘hamdi’ hem de ‘şükrü’ cem ettiğinin ifade edildiğini belirtir. Buradaki hamdin, Yüce Allah'ın hem ‘Zat’ı hem de ‘nimet verme’ sıfatını ifade ettiğini belirtir.⁴²⁷

Cevdet Paşa, تَبْيَان ve تَبْيَانِ kelimeleri arasındaki farka da işaret etmiştir. تَبْيَان kelimesinin التَّبْيَان kelimesinden farklı olduğunu ve onun, ‘kalpten ve hatırdan geçen düşünceleri açıklama’ anlamına geldiğini ve bu nedenle البيان kelimesinden anlam bakımından daha kapsamlı olduğunu belirtir. Bunun sebebini ise, aynı cinsten olan iki kelime arasında karşılaştırma yapıldığında, kelimeyi oluşturan harflerin çok olmasının daha çok anlam içerdiği kaidesiyle izah edilebileceğini ifade eder.⁴²⁸

كَافِيَّة kelimesinin yeterli anlamında geldiğini ve kandilin ışık vermesi için yağının yeterli olması gibi Kuran'ın nüktelelerini anlamak için Belâgat ilminin de yeterli olduğunu ifade eder.⁴²⁹

Cevdet Paşa, bazen kelimeleri karşılaştırır. Mesela; وَكَانَ الْأَنْسَبُ أَنْ يُذَكَّرَ مَعَ الْعَبِيِّ; (... daha uygun olanı, ahmak bir adamın yanında zeki bir adamın zikredilmesidir...) ibaresini değerlendirirken, zekâ ve fetanet⁴³¹ kelimeleri arasında

⁴²⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 17.

⁴²⁵ İstihkâk: “Hakk” kökünden isim olan istihkâk sözlükte "hak isteme, hak etme ve bir hakkın sabit olması" anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'de kelimenin fiil kalıbı "bir şeyi hak etmek" manasında kullanılmaktadır. Bk. Hamza Aktan, “İstihkâk”, *DİA*, c. 23, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 336.

⁴²⁶ (قوله تنبيها على تحقق الاستحقاقين) ibaresi için, Siyâlkûtî; “iki istihkâkın gerçekleşmesi için” derken, bu iki istihkâkın; birincisinin “zatî istihkâk” olup, (ال) takısından anlaşıldığını, ikincisinin ise “vasfî istihkâk” (Allah'ın sıfatları) olup مَا أَنْعَمَ (verdiği nimetlere) sözünden anlaşıldığını belirtir.” Cevdet Paşa'nın ve Siyâlkûtî'nin açıklamalarının birebir uyumlu olduğu görülmektedir. Bk. Abdülhakîm es-Siyâlkûtî, *Hâşiyetü's-Siyâlkûtî ale'l-Mutavvel*, Neşr: Menşûrâtü'r-Rıza-Zâhidî, (İran-Kum (قم): Matbaatü Emîr, 1404/1983), 4

⁴²⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 17.

⁴²⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 7.

⁴²⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 7.

⁴³⁰ et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 155.

⁴³¹ el-Askerî, *el-Furûku'l-lugâviyye* adlı kitabında: الفرق بين الفطنة والذكاء (zekâ ve fetanet arasındaki fark) başlığını verir ve şu açıklamayı yapar: “Zekâ, fetanetin tamamına denir. Şöyle ki, ateş iyice

tebâyün (anlam bakımından uzaklık) ve ‘umum ve hususun min vech’ yönünden alakâ bulunduğunu ifade eder.⁴³²

Cevdet Paşa, فَالْبَلَاغَةُ صِفَةٌ رَاجِعَةٌ إِلَى اللَّفْظِ لَكِنْ لَا مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ لَفْظٌ وَ صَوْتٌ بَلْ بِعَتَبَارِ إِفَادَتِهِ (...Belâgat: lafızlara raci olan bir sıfattır. Lakin, o, lafız ve ses açısından değil de bilakis manayı ifade etmesi açısından (lafzın niteliğidir)...) ibaresini değerlendirirken, fesahat kelimesinin lafızlara bazen de manaya raci olabileceğini belirtir. Belâgat kelimesinin ise manayı vassfettiğini, lafızları birbiriyle irtibatlandırdığını ve manayı açıkladığını ifade eder.⁴³³

Cevdet Paşa, حَمْد - hamd kelimesini, isim cümlesi ve fiil cümlesi içinde kullanılırken anlam bakımından inceler. الْحَمْدُ لِلَّهِ (hamd yalnız Allaha'a mahsustur) şeklinde okunduğunda, zamana delalet etmeyen bir isim cümlesi olduğu için sürekli ve devamlı hamd etme (sabit bir hal) mânâsına; تَحْمَدُ اللَّهُ حَمْدًا (Allah'a hamdederiz) şeklinde fiil cümlesinde kullanıldığında bu kelimenin mansub okunduğunu ve "zamanla alakalı olduğu için hamdin sürekli (istimrar) olarak teceddüd (yenilenme) ettiğini belirtir.⁴³⁴

التَّعَصُّبُ kelimesinin, ‘batılda ısrar etmek’ anlamına geldiğini belirtir. Taklîd yüzünden, insanların görüşlerinin bağlandığını ve aklın inceliklerini kullanmayı engellediğini ifade eder. Taklidin, insanların sanatlarına, mesleklerine ve günlük hayatlarındaki faaliyetlerine de olumsuz etkisinin olduğunu ifade eder.⁴³⁵

Nur kelimesinin ışığın en üst mertebesi olduğunu belirtirken, اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ “Allah göklerin ve yerin nurudur.” ayetiyle istişhad eder ve Münevvir (nurlandıran) anlamına geldiğini ifade eder.⁴³⁷

yandığı zaman, ذَكَتِ النَّارُ (ateş yandı), bütün dünyayı aydınlattığı için Güneşe ذكاء ismi verildiğini, kurban keserken zebh (kesme) işleminin tamamlanması anlamında التذكية (tezkiye) denilir.” Buradan anlaşılıyor ki zekâ kelimesi fetanet kelimesinden daha umumdur. Bk. el-Askerî, *el-Furûku l-lugâviyye*, 85.

⁴³² Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale l-Mutavvel*, 28.

⁴³³ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale l-Mutavvel*, 28.

⁴³⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale l-Mutavvel*, 18; Diğer örnekler için bk. s. 2, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30.

⁴³⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale l-Mutavvel*, 8.

⁴³⁶ Nur 24/35.

⁴³⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale l-Mutavvel*, 4-5.

2. Açıklayıcı Bilgilere Yer Verme

Cevdet Paşa, et-Teftâzânî'nin mezhebiyle ilgili bilgilere yer vermektedir. Cevdet Paşa, Teftâzânî'nin itikatta Eş'arî mezhebine mensûp olduğunu belirtmektedir.⁴³⁸ Kaynaklara bakıldığında bu görüş kuvvetli olmakla birlikte kesin görüş değildir. Çünkü Teftâzânî'nin, hangi mezhebe bağlı olduğu hususunda âlimler arasında ittifak olmadığı görülür.⁴³⁹ et-Teftâzânî'nin çok yönlü bir âlim ve ilmî seviyesinin yüksek olması mezhebi hakkında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur.⁴⁴⁰

Diğer taraftan, Teftâzânî gibi büyük şahsiyetleri bir mezhebin kalıbı içerisine sıkıştırmaya çalışmanın doğru bir tutum olmayacağı da düşünülebilir.⁴⁴¹

Cevdet Paşa, çalışmasında konuları detaylı bir şekilde değerlendirmeye tabi tutar ve konularla ilgili yorum farklarına da dikkat çeker. Mesela, رَغَبَاتُ الْمُحَصِّلِينَ ((bu ilmi) tahsil edenlerin rağbeti) ibaresinde dört ihtimal bulunduğunu, birincisinin 'izafetü'l-küllî'l-mecmûi ile'l-küllî'l-mecmû'. İkincisinin 'izafetü'l-mecmûi ile'l-küllî'l-ifrâdiyyi'. Bunun mübalağa ifade ettiğini hepsinin ilme rağbet ettikleri anlamına geldiğini belirtir. Üçüncüsünün, 'izafetü'l-ifrâdiyyi ile'l-mecmû', bu işte müttefik olmalarının, bir kişinin rağbet ettiğine diğerlerinin de rağbet ettikleri anlamına geldiğini belirtir. Dördüncüsü 'izafetü'l-ifrâdi ile'l-ifrâd', bunun doğru

⁴³⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 2.

⁴³⁹ Teftâzânî, Hanefî ve Şafîî mezhebine dair eserler yazmıştır. Bu eserleri öne çıkararak Teftâzânî'nin Hanefî mezhebine mensup olduğunu söyleyen âlimler vardır. Aliyyü'l-Kârî, *Tabakât el-Hanefiyye* adlı eserinde Ömer b. Mes'ud Sadettin Teftâzânî adıyla kitabında yer vermiştir. Teftâzânî'nin Şafîî mezhebine mensup olduğunu kabul eden âlimler çoktur. Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn* adlı eserinin Teftâzânî ile ilgili kısımlarında, es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât* adlı eserinde Hasan Çelebî, Kefevî, Taşkoprüzâde Ahmet Efendi onun Şafîî mezhebine tabi olduğunu belirtmişlerdir. M. Ali Aynî, Teftâzânî'nin Şafîî ve Eş'ari mezhebine tabi olduğunu ifade etmiştir. Bk. M. Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", *İstanbul Daru'l-Funûn İlahiyat Fak. Mec.*, 10 (1928): 52; Hazer, Dursun, "Sadettin Teftâzânî ve Arap Dili Ve Belağatındaki Yeri", (Basılmamış doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 27-28; Ebul-Hasânât Muhammed Abdi'l-Hay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiye fî terâcimi'l-Hanefiye*, (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, t.y), 134-135; Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyin ve'n-nuhât*, (Kâhire: Matbaatü İsâ el-Bâbi'l-Halebî ve şerîkuh, 1965), 113; Taşkoprüzâde Ahmed Efendi, *Mesâliku'l-hales fî mehâliki'l-havâs*, (Süleymaniye kütüphanesi, Laleli blm. nr. 3691).

⁴⁴⁰ Daha detaylı bilgi için bk. Şükrü Özen, 'Teftâzânî', *DİA*, c. 40, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 300, 301.

⁴⁴¹ Mustafa Irmak, "Mustafa Sabri Efendi'nin Beyânü'l-Hak Dergisinde Mehmed Zihnî Efendi Ve "El-Kavlü'l-Ceyyid" Adlı Eserine Yöneltilmiş Tenkitler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012): 160.

olmadığını ifade eder ve sebebinin herkesin rağbet ettiğine başkası rağbet etmeyebilir diye belirtir. Ancak ‘istiğrakı örfî’ kastedilirse o zaman doğru olabileceğini ifade eder. Çünkü herkesin ulaşmak istediği bir rağbet anlamına gelir diyerek konuyu detaylı bir şekilde işler.⁴⁴²

الحد كَمَعْرِفَةٍ حِدَّةً ibaresini izah ederken, الْحَدُّ kelimesi için es-Siyâlkûtî'nin الحد kelimesini “resm” diye tefsir ettiğini belirtir. Hakiki ‘haddin’ ise ilmin bütün meselelerine vakıf olmakla mümkün olduğunu ifade eder. İlmin hakikatının o ilmin meseleleri olduğunu belirtir. Bir ilmin, intiza’ yoluyla (yüzeysel olarak) meselelerini tahsil etmeden öğrenilmesine ‘resm’ denildiğini ve çoğu kere sadece ismen ‘had’ denildiğini de belirtir.⁴⁴³

Cevdet Paşa, Siyâlkûtî’ye belirgin bir ağırlık vermektedir. Çalışmasında ona bolca atıfta bulunmaktadır. Örneğin; مَعَانٍ أَوَّلٍ و مَعَانٍ ثَوَانٍ 444 “Burada bir ve iki anlamı olan bazı lafızlar ve manalar vardır “ ibaresiyle ilgili olarak Cevdet Paşa, Fâdıl es-Siyâlkûtî’nin hâşiyesinde özetlendiği gibi birincisi gramer açısından (marife, nekre vb.) ikincisi de konuşmacının maksadı (saygı, sevgi vb. duygu ve düşünceler) olmak üzere lafızların iki manasına işaret edildiği ve birinci mananın Beyân ilmine ve ikinci mananın ise Meânî ilmine konu olduğu, görüşüne atıfta bulunur ve Meânî ilminin tarifini yapmaya çalışır.⁴⁴⁵

Cevdet Paşa’nın açıklamaları bazen *Mutavvel*’in dibacesinde geçen şiirlerle ilgilidir. Mesela,

رَمَانِي الدَّهْرُ بِالْأَرْزَاءِ حَتَّى فُوَادِي فِي غِشَاءٍ مِنْ نِبَالٍ⁴⁴⁶

“Feleğin bana attığı bela okları kalbime saplandıkça bir kafese dönüştü.”

⁴⁴² Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 10.

⁴⁴³ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 23.

⁴⁴⁴ *Mutavvel*’in, 159. Sayfasının 1 no.’lu dipnotunda; konuyla ilgili هُوَ أَسَدٌ misali verilmiştir. Bu misale göre birinci mana insandan bahsediliyor. İkinci mana ise işaret edilen insanın cesaretine işaret edilir ve bu Meanî ilmi konusuna girer. Bk. et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 159.

⁴⁴⁵ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 29.

⁴⁴⁶ Abdurrahman el-Berkükî, *Şerhü Divân el-Mütenebbî*, (Kâhire: Müessesetü hindâvî li’t-ta’lim ve’s-sekâfe, 2014), 907.

Bu şiirin, Mütenebbi'nin Seyfüddeve'nin anası hakkında yazdığı bir mersiye'nin parçası olduğunu belirtir. الأرزاء kelimesinin musibet anlamına geldiğini belirtir.⁴⁴⁷

وَجِينَ فَرَعْتُ عَنْ تَسْوِيدِ الصَّانِفِ بِتِلْكَ الطَّائِفِ (... bu hoş ve manalı sözleri sahifelere yazmayı bitirdiğim zaman ...) ibaresiyle ilgili olarak, جين 'zaman' kelimesinin 'bitirdim' cümlesine muzaf olduğunu, masdar te'vilinde olduğunu, aid zamirine gerek duyulmadığını belirtir ve konuyla alakalı bir şiiri misal verir.⁴⁴⁸

جُرْجَانِيَّةٌ خَوَارِزْمٌ kelimesinin Havarizm'de Cürcân adında bir beldeye işaret ettiğini ifade eder. Havarizm ülkesinin büyük ve meşhur bir ülke olduğunu ve Cürcân adında bir beldesi bulunduğunu, aynı zamanda Horasan'da da Cürcân adında bir belde bulunduğuna dikkat çeker. Bu ibarede (ى) ya harfinin 'ism-i mensûb' olduğunu ve her iki belde bulunan Cürcan'a işaret ettiğini dile getirir. Bu iki beldenin karıştırılmaması için müellifin جرجانية خوارزم (Havarizm Cürcân'ı) şeklinde ifade ettiğini belirtir.⁴⁴⁹

Muhakkiklerin, "İlim meselelerden ibarettir." Sözlerini nakleder ve ينحصر fiilinde bulunan zamirin merci'inin, "meselelerden ibaret olan" علم المعاني ibaresine raci olduğunu, bazı âlimlerin, مَبَادِئُ الْعِلْمِ مِنْ أَجْزَائِهِ "İlmin ilkeleri-prensipleri cüzlerinden bir parçadır." dediklerini nakleder. Mean-i ilminin meselelerden oluştuğu fikrinin ağır bastığını ifade eder.⁴⁵⁰

3. Mutavvel Metnindeki Edebî Sanatlara İşaret Etme

Cevdet Paşa, *Mutavvel*'de geçen edebî sanatlara dikkat çeker. Mesela, أَوْدَعْتُ (içine yerleştirdim) ve سَمَخْتُ (cömertlikte bulundum) kelimelerinin anlamını verir ve müellifin, bu kitabını zeki insanlardan ders alarak derlediğini ve zeki talebelere hediye ettiğini ifade eder ve muakadimesinde sanatlı bir anlatım kullanıldığını belirtir.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 12.

⁴⁴⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 12. Açıklayıcı bilgiler için ayrıca bk. s. 11, 32.

⁴⁴⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 9.

⁴⁵⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 31-32.

⁴⁵¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 11.

Cevdet Paşa, وَلَمَعَ نُورٌ أَلْيَقِينَ (hakikatin (yakîn) nuru parladı) ibaresiyle ilgili olarak الضياء ve النور⁴⁵² kelimelerinin arasındaki farka değinmiştir. أَلْيَقِينَ kelimesinin istiare bi'l-kinaye olduğunu ve güneş ile aya benzetildiğini belirtir.

كَشَفَ الْأَسْتَارَ (perdeleri açmak) ibaresiyle, Kuran'ın muciz olduğunu ve bu kelimenin Kuran'ın muciz anlamını açmaktan kinaye olduğunu belirtir.⁴⁵³

4. Metnin İ'rabı

Cevdet Paşa, anlamı kapalı olan kelimelerin sözlük anlamlarını verir ve sarf yönünden değerlendirir. Zamirlerin mercilerini belirtir,⁴⁵⁴ atıfları teker teker ifade eder, nahiv açısından değerlendirme yapar ve ibareyi izah eder.⁴⁵⁵ Mesela, *Mutavvel*'in mukaddimesinin ilk cümlesi olan,

الحمد لله الذي ألهمنا حقائق المعاني ودقائق البيان، وخصصنا ببدائع الأيادي وروائع الإحسان ...

“Bize anlamların hakikatlerini ve beyan inceliklerini ilham eden⁴⁵⁶ (öğreten), nimetlerin ve güzelliklerin en iyisini bize tahsis eden Allah'a hamdolsun...” Burada ‘beraeti istihlal’ vardır.

Cümlesinin irabıyla ilgili olarak şöyle der: "İbarede geçen, حَصَّصْنَا (bize has kıldı) kelimesi ألهمنا (ilham etti) kelimesine atıftır. ألهمنا ve حَصَّصْنَا cümlelerinin her ikisinde müsnedün ileyh Allah'tır. Bu ikisi arasındaki câmi, "ittihâd fi't-tasavvur"dur. ألهمنا ve حَصَّصْنَا cümlelerindeki isnâd, "tahsis" ve "ilham"dır. Buradaki ittihad, "şibh-i temâsül" dür. (Tam manasıyla hakikatte bir teşâbüh (benzerlik) yoksa ve vehmî olarak bir teşâbüh varsa buna şibh-i temâsül denilir.) Dolayısıyla bu iki cümlede yer alan müsnedler, "tahsis" ve "ilham" arasındaki câmi' ve ittihâd

⁴⁵² Görebildiğimiz kadarıyla el-Askerî, bu iki kelimenin arasındaki farkla ilgili, nurun, “havadaki zerrelere arasından geçerek ortalığı aydınlattığını, Arapların ضِيَاء النَّهَار “gündüzün ziyası” dediklerini ama نور النَّهَار “gündüzün nuru” demedikleri, açıklamasını yapar. Bk. el-Askerî, *el-Furûkul-lugâviyye*, 1: 311; Ayrıca bu iki kelimeyle ilgili detaylı bilgi için bk. el-Halil b. Ahmed el-Farâhidî (öl. 175/791), *Kitabu'l-ayn muratteben alâ hurûfi'l mu'cem*, c. 4, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 276 ve 3: 29; Muhammed b. Ebubekr er-Razî, *Muhtâru's-sihâh*, 341, 577; İbn Manzûr, *Lisânul-Arab*, 8: 98 ve 12: 324; Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 2005), 488.

⁴⁵³ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 20.

⁴⁵⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 26.

⁴⁵⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 30.

⁴⁵⁶ Cevdet Paşa, ألهمنا kelimesiyle belâgat terimlerine ve meşhur olan Belâgat kitaplarına işaret edildiğini belirtir. Bk. Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 2.

(onları birleştiren vasıf) şibh-i temâsül'dür. Biz burada, vehmi olarak "tahsis" ve "ilham"ı aynı şemsiye altında bir araya getirebiliyoruz." Ayrıca, بدائع kelimesinin الأيادي kelimesine ve روائع kelimesinin الإحسان kelimesine izafetinin, aralarındaki 'umum' ve 'husus min vech' alâkasından ve mudâfun ileyhın asıl olması itibariyle izafet-i beyaniye olduğu bilgisini verir.⁴⁵⁷

أَتَقَنَّ بحكمته نظام العالم على ما اقتضته الحل (hâlin gerektirdiği şekilde (ihtiyaca göre) hikmetiyle dünyanın düzenini sağlamaştırın...) cümlesinin isti'nafiye veya sıla cümlesinden sonra sıla cümlesi olduğunu, ألهمنا cümlesi ve ona atfedilen خصصنا cümlelerinin birincisinin sıla cümlesi olduğunu, ikinci sıla cümlesinde أَتَقَنَّ ve ona atfedilen أوردَ بِرَأْفَةٍ cümlesi olduğunu belirtir.⁴⁵⁸

أَتَقَنَّ cümlesinin ألهمنا cümlesinden bedel-i iştimâl olmasının da caiz olduğunu belirtir. es-Siyâlkûtî'nin görüşüne atıfta bulunur ve Besmele'nin (ب) ba harfini nahiv açısından değerlendirir.⁴⁵⁹

Cevdet Paşa, لَا سِيَّما (özellikle) kelimesinin irabıyla ilgili detaylı bilgi vermiştir. Şöyle ki; سِيَّما kelimesinde bulunan س -sin harfinin kesreyle, ya- ي harfinin ise şeddeyle okunduğunu, المثل (benzer) anlamına geldiğini, ما zâid olup kendisinden sonra gelen kelime mudâfun ileyh olduğu için mecrûr olduğunu, أَيَّما 'nın "nekreyi gayr-i mevsufa" olduğunu kendisinden sonra gelen kelimenin ise "bedelün minh" olup 'bir şeyin benzeri' anlamına gelebileceğini belirtir. Ondan sonra gelen kelimenin mahzûf bir mübtedânın haberi olup merfu okunacağını, cümlenin sıla veya sıfat olabileceğini, bu cümleden sonra akil bir ismin gelmesinin gerektiğini ve bunun da nadir kullanıldığını ifade eder. Kendisinden sonra gelen kelimenin أَعْنِي kelimesi takdir edilerek mansûb okunabileceğini veya nekre olursa temyiz olabileceğini de söylemiştir. Cumhûra göre, لَا 'nın haberinin (مَوْجُود)

⁴⁵⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 2.

⁴⁵⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 2.

⁴⁵⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 14-15.

⁴⁶⁰ Kasas, 28/28.

kelimesi gibi takdiren mahzuf ve el-Ahfeş'e göre ise ما 'nın لا 'nın haberi olabileceğini açıklar.⁴⁶¹

لِحَقِّ شَيْءٍ (lâyık olan şey, uygun) ibaresinin sıfatın mevsufa izafeti durumunda olduğunu belirtir. (O'nun nimetlerinin şükrünü ede etmek için gerekli olan şeyler) ibaresinde bulunan (مَا) mâ harfinin, mevsule veya mevsufe olabileceği, ve musannifin daha önce geçen الحمد لله sözünü açıklayan ahd-i zihni veya ahd-i hâricî olabileceği açıklamasını yapar.⁴⁶²

لِعَوَامِضٍ مُشْكِلٍ كِتَابِ اللَّهِ (Kuran-ı Kerim'in müşkil ayetlerinde bulunan kapalılıkları (açıklamak) için) ibaresinde, عَوَامِضٍ kelimesinin sıfat olduğunu kelimesinin ona mudâf olmasının tecrid için gelen 'izafet-i lâmiyye' olduğunu ve خِيَارِ الْخِيَارِ (hayırlıların hayırlısı) ibaresine benzerlik gösterdiğini ve mübalağa anlamının olduğunu dile getirir. Ayrıca مُشْكِلٍ kelimesiyle 'lafız' anlamı kastedildiğinde عَوَامِضٍ kelimesini ona muzaf yapıldığında bu izâfetin, 'izafet-ü'd-dâlli ile'l-medlûl olacağını ifade eder.⁴⁶³

ثم kelimesinin "terah-i rütebi" (ara verme aşaması, basamak) anlamını ifade ettiğini, önce Zat'ın (Allah'ın) şerefini belirttiğini sonra da ondan ârız olanları belirttiğini ve arazların kıyasen Zattan daha aşağı bir derecede olduğunu belirtir.⁴⁶⁴

كتاب تلخيص المفتاح ibaresindeki izafetin, amm'ın hass'a olan izafeti anlamında olduğunu belirtir. الإمام (imam) ve القُدوة (önder, rehber) kelimelerinin sözlük anlamlarını verir. القزويني kelimesinin محمد kelimesinin sıfatı olduğunu belirtir.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 5-6; لا سَيِّمًا : Bir cümlede hüküm bakımından cümlenin sonunu başına tercih etmek için kullanılır. Misal: "أعجبك بالخييش , ولأ سَيِّمًا قانده أو قانده "Askerleri beğendim. Özellikle komutanlarını." لا سَيِّمًا kelimesinden sonra gelen isim marife ise irab bakımından sadece merfu' ve mecrur olur. Şayet isim nekre ise üç vecih caiz olur yani merfu', mecrur ve mensub okunabilir.

Misal: "أحبُّ سُكُنَى الْقَرْيِ , ولا سَيِّمًا قريّة على الذيل أو قريّة أو قريّة." "Ben köylerde yaşamayı severim özellikle Nil kenarında olan köyü." Bk. Ali Cârîm-Mustafa Emîn, *en-Nahvul-Vâdih*, (Lise düzeyi), (Beyrut: Müessesetü'l-Edebiyye, 2003), 132-135.

⁴⁶² Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 15.

⁴⁶³ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 7.

⁴⁶⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 8.

⁴⁶⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 9.

كيفما اتفق (nasıl ittifak ederse) ibaresinde ما mastariyye ve كيف sebebin sebebe izafeti açısından muzaf olduğunu belirtir ve nahiv açısından değerlendirmesini yapar.⁴⁶⁶

Cevdet Paşa, bazen başka görüşleri aktarır ve aralarındaki ihtilaflara atıf yapar. Mesela, بَعْدُ kelimesinin ‘fasl-ı hitâb’ olduğunu, hutbe ve dîbâce arasındaki ayırımı ifade ettiğini, vâv (و) harfinin atıf olduğunu, atıf ve matuf arasında konu birliğinin olduğunu بعد kelimesinden sonra gelen cümlelerin salavat cümlesine atıf olduğunu ifade eder. (Çünkü sıralama, hamdele, salvele ve بعد kelimesi şeklinde gelmiştir.) Hem salavat cümlesinin hem بعد kelimesinden sonra gelen cümlelerin de inşâ bir cümle olduğunu belirtir. Ayrıca aralarında عَلَى الْمَضْمُونِ yani cümlelerin içerik bakımından kendisinden önceki cümleye atıf olması açısından bir atıf ilişkisi olduğunu belirtir. Yapılan bu atıf işleminin sadece hamdele ve Salvele’ye mi has olduğu yoksa Besmele’yi de mi kapsadığının ihtilaflı olduğunu, bunun sebebinin de Besmele’nin kitabın (*et-Telhîs*) bir parçası olup olmadığı meselesinin, (isim vermeden) âlimler arasındaki ihtilaftan kaynaklandığını belirtir.⁴⁶⁷ Cevdet Paşa, burada görüşleri nakletmekle yetinerek aralarında herhangi bir tercih yapmamıştır.

5. Felsefî-Kelâmî Değerlendirmeler Yapma

Cevdet Paşa, eserinde zaman zaman Felsefî-Kelâmî değerlendirmeler yapmıştır.

Örneğin, “ *İyilikler, faziletler ve nimetler yoluyla gruplar halindeki insanlara merhametiyle ikram eden (Allah’a hamdolsun).*” *Mutavvel*’de geçen bu ibareyle ilgili olarak Cevdet Paşa, dünyada mevcut olan düzene göre kimi insanların diğer insanlardan farklı bir meslek edindiğini ve üretim yaptığını bu farklı meslek sahiplerinin, diğer ihtiyaçlarını karşılamak için değiş tokuş yaparak elindeki ürünü verip yerine ihtiyacı olan başka bir ürün aldığını dile getirir. Bunun zorunlu bir ihtiyaç ve bir dünya düzeni

⁴⁶⁶ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 21.

⁴⁶⁷ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 5.

olduğunu ve aynı zamanda muktazâyı hâl'in gerektirdiği bir durum olduğunu belirtir. Allah'ın bu düzenden daha iyi bir düzen getirmeye kadir olduğunu ve bu nizamın iktizâyı hâl'in gerektirdiği bir durum olduğunu belirttikten sonra Hükemâ diye tabir ettiği flozofların, “bu dünyadaki nizamdan daha iyi bir nizam yoktur” iddialarına bir reddiye olduğunu ifade eder ve Felsefe açısından bir değerlendirmede bulunur. Bu iki cümlenin (و أورد برأفته فِرَق الأنام في طرق الإنعام) (والإفضال) ortak yanının müsned-i ileyhten kaynaklandığını, tasavvur birliği bulunduğunu, müsned, sebebiyyet ve müsebbeb itibariyle de izafet olduğunu açıklar. *طُرُقُ* cümlesindeki izafetin, müşebbehün bih'in müşebbehe izafeti cinsinden yapılmasının caiz olduğunu ve *الإنعام* kelimesinin de *الطرق* kelimesi gibi müşebbehün bih'in müşebbehe izafeti şeklinde olabileceğini ifade eder.⁴⁶⁸

Cevdet Paşa, bazı kavramları karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye tabi tutar. Şöyle ki: Belâgatçılara göre, hamdele ve salvelenin has bir vasıf olduğunu ve temsilde ortak olduklarını belirtir. Filozoflara göre ise temasilin (benzerlikler); iki şeyin onlara ait olan hakikatte birleşmeleri olduğunu belirtir. Cevdet Paşa, *والصلوة* ve *على نبية* ibaresini geniş bir şekilde değerlendirir. Hamdele'de ismin vasf'a takdim edildiğini bunun aksine bu salavâtı şerîfede vasf'ın isme takdim edildiğini açıklar. Allah'ın Zâtı'na ta'zim edildiği gibi sıfatlarına da ta'zim edilmesi gerektiğini, Peygamber (s.a.s.)'in ise nübüvvet vasfı itibariyle ta'zim edilmesi gerektiğini ifade eder. Hamd cümlesinin inşâiyye cümlesi olduğunu ve salavat cümlesinin ona matuf olduğunu bildirir. Bu iki cümlenin ortak noktası, müsned itibariyle tasavvur birliği; müsnedün ileyh itibariyle temsili olduklarını ifade eder. Hamdin Allah'a, salavatın ise Hz. Peygamber (s.a.s.)'e ta'zimi ifade ettiğini bildirir.⁴⁶⁹

Hamdele cümlesinin ihbarî bir cümle oluşunu ve şehadet cümlesinin ona atfedilmesinin caiz olmadığını belirtir. Cümlenin mazmûnunun (içerik) başka bir cümlenin mazmununa atfı mümkün olduğu gibi hâsılın hâsıla atfı olabileceğini belirtir. Sâhibul-Keşşâf dediği Zemâhşerî'nin görüşüne de atıfta bulunur. Zemâhşerî'nin; “Hamdelenin⁴⁷⁰ hâsılı Allah'a tazim, salavatın hâsılı (meyvesi,

⁴⁶⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 2-3.

⁴⁶⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 3.

⁴⁷⁰ *الحمد* kelimesi ile ilgili alimler çok farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu kelimenin başında bulunan ل takısının anlamıyla ilgili olarak; cins bir ismi marife kılmak mı yoksa istiğrak anlamında mı

faydası) da Hz. Peygamber (s.a.s.)'e tazimdir.” diye görüş belirttiğini ifade eder. Zamâhşeri'nin Allah ve Rasulünü ta'zime önem verdiğini belirtir. Zemahşerî'nin, "ihbariye cümlelerinin anlam bakımından ittifak etmesine gerek yoktur" açıklamasının, Musannif'in görüşüne muhalif olduğunu belirtir. Müellifin, iki cümle arasında ihbar ve inşa'nın ittifak etmesi görüşünde olduğunu belirtir.⁴⁷¹

Bir diğer örnek olarak, وَ سَمَّيْتُهُ تَلْخِيصَ الْمِفْتَاحِ (Bu kitabı *Telhisul-Miftah* diye isimlendirdim) ibaresiyle ilgili olarak; Arapça gramer âlimlerinin görüşüne göre, kitaba ad vermek için kullanılan bu ibarenin, “alem-i şahs” ve filozoflara göre ise ‘alem-i cins’ olduğunu açıklar. Kitabın, lafızlardan ve nakışlardan (harflerden) oluştuğunu ve bu ikisinin ise arazlardan olduğunu ve Filozofların aksine Arapça gramer âlimlerine göre, arazların mahallerinin (yerlerinin) sayısının artmasıyla artmayacağını ifade ettiklerini belirtir.⁴⁷²

6. Metni Belâgat Yönünden Değerlendirme

Cevdet Paşa, *Mutavvel* metnini değerlendirirken bazı belâgat açıklamalarına da yer vermektedir. Teftâzanî, eserinin başında âdet olduğu üzere, Hz. Peygamber'in âl ve ashâbına salât-ü selamda bulunurken, hakkın ışığının onlarla parlayıp batılın karanlığının onların katkılarıyla yok olduğunu, ifade sadedinde,

و على آله وأصحابه الذين بهم تلالاً غرة الحق وأشرف وجه الدين واضمحل دجى الباطل ولمع نور اليقين demiştir.⁴⁷³

kullanılmış diye tartışılmıştır. Bu hamd kelimesinin, Allah'ın zatına yapılması ve keyfiyeti tartışmanın temelini oluşturur. Hamdin hepsi Allah'a mı tahsis edilir yoksa kullar için kullanılabilir mi? Ez-Zemâhşeri'nin görüşü, ehl-i sünnet akâid'i mezheplerinin görüşü ve Mu'tezile'nin görüşü farklılık gösterir. Kulların fiilleri Allah'a mı yoksa kullara mı ait? Bu tartışmalar ve görüş farklılıkları kitaplarda ele alınmıştır. Cevdet Paşa'nın yorumları da bu minval üzeredir. Genelde bu tartışmalar kitapların dibâce bölümünde ve tefsirlerin başlarında ve özellikle Fatıha tefsirinde yer alır. Bk. Seyyid Şerif Cürçânî, *Hâşiye ale'l-Mutavvel şerhu Telhis-Miftâhu'l-'ulûm*, Neşr ve tahkik: Reşid 'Aradî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 33-38.

⁴⁷¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 3-4.

⁴⁷² Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 22.

⁴⁷³ et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 125.

⁴⁷⁴ غَرَّةُ الْحَقِّ kelimesinde Şeriat'ın ata benzetilmesinde, isti'ârey-i mekniyye, tahyîliyye ve terşih⁴⁷⁵ sanatlarının yapıldığını ifade eder ve Belâgat ilmi açısından değerlendirerek⁴⁷⁶ İslâm dininin kişiyi maksadına ulaştıran bir bineğe benzetildiğini anlatmaktadır. تَلَا (parlama) kelimesinde terşih sanatının olduğunu belirtir. Sözün ikinci kısmındaysa batıl (küfür) karanlığa benzetilerek karanlığın giderilmesinin lâzımı olan nur kaydedilmiştir.⁴⁷⁷ Cevdet Paşa, bu benzetmede kinâye⁴⁷⁸ ve isti'âre⁴⁷⁹ sanatları kullanıldığını ifade eder. Müşebbeh-i bih'in müşebbeh'e izafe edildiğini belirtir ve belâgat açısından değerlendirir.⁴⁸⁰ يَقِين kelimesinin istiare

⁴⁷⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 4; ayrıca bk. Irmak, *Abdünnâfi İffet Efendi*, 134.

⁴⁷⁵ Müreşşeh isti'âre: İçinde müşebbeh bih (el-müste'âr minh) ile ilgili unsurlardan biri zikredilen isti'âredir. Buna Terşih de denilir. Bk. Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahâtü'l-belâgiyye ve tatavvurihe*, (Beyrût: Mektebetü'l-Lübnân, 2007), 92.

⁴⁷⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 4.

⁴⁷⁷ Irmak, *Abdünnâfi İffet Efendi*, 135.

⁴⁷⁸ Kinaye: Sözlükte "bir şeyi bir şeyle örtmek" anlamına gelen kinaye kelimesi edebi sanat olarak "örtülü anlatım" demektir. Beyân âlimlerine göre kinaye, söz içinde geçen asıl anlamın yanında bir başka lazımi mananın anlatıldığı kelime veya terkiptir. Söz içinde geçen asıl ve gerçek anlamındaki unsura "meknî (mükennâ) bih" veya "kinaye", bununla kendisine işaret edilen ve söz içinde geçmeyen unsura da "meknî (mükennâ) anh" adı verilir. Meknî bih ile meknî anhe kapalı bir biçimde işaret edildiği için ilk unsur örten, ikinci unsur örtülen konumunda bulunduğundan kinaye (örtme) kelimesi kullanılmıştır. "Eli açık" (mabsûtu'l-yed) sözüyle cömert kimsenin, "eli sıkı" (mağlûlü'l-yed) ifadesiyle de cimrinin örtülü bir biçimde anlatılması gibi. Kinayede temel hedef mecazî anlamdır. Detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Kinaye", *DİA*, c. 36, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 34.

⁴⁷⁹ İsti'âre: Sözlükte "ödünç istemek, ödünç almak" anlamına gelen isti'âreyi belâgat âlimleri, "bir kelime veya terkinin, teşbihe mübalağa ve yorum gücü katmak için benzeşme ilgisıyla ve bir karineye dayalı olarak gerçek anlamı dışında kullanılması" şeklinde tarif etmişlerdir. İsti'âre, kendisinden mâna eğretilenen (müstear minh/ müşebbeh bih), kendisine mâna eğretilenen (müstear leh / müşebbeh), eğreti lafız veya terkip (müste'âr, istia'âre), iki anlam arasındaki ilgi (câmi", müşâbehet alâkası), gerçek anlamı kasta engel olan karine (karîne-i mânia) şeklinde beş unsurdan teşekkül eder. Müste'âr minh ile müste'âr leh istite'ârenin taraflarını (temel unsurları) oluşturur. İsti'âre mecaz çeşitlerindedir.

Meselâ, اشْتَرَوْا الضَّلَالَةَ بِالْهَدَىٰ "Münafıklar hidayet karşılığında dalâleti satın aldılar..." (Bakara, 2/175) âyetinde اشْتَرَوْا (satın aldılar) fiili "استبدلوا" (değiştirdiler) anlamında olup istiaredir. Çünkü "dalâlet" ile "hidayet"in "satın almak" fiiline mefûl düşmesi bu fiili gerçek mânasıyla anlamamıza engel (karîne-i mânia) teşkil eder.

Üç çeşit istiâre var:

1. İstiâre-i Musarraha: Yalnızca benzetilenle yapılan, benzetilen unsurun açık olarak zikredildiği istiâre olup zayıf bir varlığın daha güçlü bir varlıkla ifadesidir.

2. İstiâre-i Mekniyye: Yalnızca benzeyenle yapılan istiaredir. Bu durumda benzetilen öge zikredilmeyip okuyucunun onu tayin etmesini sağlayacak bir ipucu verilir. Türkçemizde buna "kapalı istiâre" denilir.

3. İstiâre-i Temsiliyye: Bir ögenin değişik yönleri ve özelliklerinin benzetme konusu yapılarak istiâre edilmesidir. Bu durumda benzeyen söylenmeyip benzetilenin birden fazla özelliği zikredilir. Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş - İskender Pala, "İsti'âre", *DİA*, c. 23, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 315-318; Ali Cârîm-Mustafa Emîn, *el-Belâgatü'l-Vâdiha ve delîlü'l-Belâgati'l-Vâdiha*, (Kâhire: Dâru Kubâü'l-Hadîse, 2007), 123-185.

⁴⁸⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 4.

yapılarak قمر kelimesine benzetildiğini ve güneşe de benzetmenin mümkün olabileceğini belirtir.

التقليد ibaresinde, “istiaretün bi’l-kinaye”, الفرائد kelimesinde “istiarey-i musarraha”,⁴⁸¹ فَلَقْدَ جَرَّدَ الدَّهْرُ (zaman kılıcını sıyırdı) ibaresinde “mecaz fil-isnâd”,⁴⁸² أَنْوَارُ الْعِلْمِ وَالْهَدَايَةِ⁴⁸³ “izafetül-müşebbehi bih ilel-müşebbeh”,⁴⁸⁴ سَيْفُ الْعُدْوَانِ (ilmin ve hidayet nurları) ibaresinde, “istiarey-i mekniye”,⁴⁸⁴ لَطَى kelimesinde, “istiareyi mekniyye”,⁴⁸⁵ أَطَارَ صَاعِقَةً مِنْ نَصْلِهِ (kılıcından düşmana bir yıldırım fırlattı) ibaresinde, “istiareyi mekniyye”,⁴⁸⁶ شَمَرْتُ الدَّيْلَ ((işe başlamak için) paçayı sıvadım) ibaresinin, ihtimam kelimesinden “kinaye”,⁴⁸⁷ لَعْمُرِي (ömrüme yemin olsun ki) ibaresinin yemin için kullanıldığını, ‘cümlelerin içeriğini tekid eden bir mecaz’ ve ل –lam harfinin de ibtidâiyye lam’ı olduğunu ifade eder.⁴⁸⁸ عَزِيزُ الْمَرَامِ (şerefli bir gaye) ibaresinin “kinaye”,⁴⁸⁹ زَلَّتْ فِيهَا أَقْدَامُ الْأَخْذِينَ (bu sanatla uğraşanların ayaklarının kayması yani hataya düşmeleri) ibaresinin “istiarey-i musarraha”⁴⁹⁰ أسلوب (tarz, yöntem ve çeşit) kelimesinin, “kinaye”,⁴⁹¹ ve مَوَارِدِ (su içilen kaynak) kelimesinin “istiareyi mekniyye”,⁴⁹² olduğunu belirtir. Bununla beraber Cevdet Paşa, belâgatla ilgili başka sanatlara da işaret etmiştir.⁴⁹³

Cevdet Paşa, رِبْقَةُ التَّقْلِيدِ (taklid halkası/kelepçesi) ibaresini değerlendirirken, رَبْقُ kelimesinin kulp/halka manasına geldiğini ve taklidin, esirlere vurulan zincirler gibi insanların akıllarını ve düşüncelerini bağladığını ifade eder. Burada ‘istiareyi mekniyye’ sanatının yapıldığını belirtir.⁴⁹⁴

فِي مُسْتَوْدَعَاتِ أَسْرَارِهِ (sırlarının saklandığı yerlerde) ibaresinin, kitabın belâgat sırlarını muhafaza ettiğine işaret ettiğini belirtir. قَدَاحِ نَظْرِي (bakışımın oklarını)

⁴⁸¹ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 7.

⁴⁸² Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 12.

⁴⁸³ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 12.

⁴⁸⁴ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 13.

⁴⁸⁵ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 14.

⁴⁸⁶ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 14.

⁴⁸⁷ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 14.

⁴⁸⁸ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 14.

⁴⁸⁹ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 14.

⁴⁹⁰ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 11-12.

⁴⁹¹ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 8.

⁴⁹² Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 7.

⁴⁹³ Daha fazla bilgi için bk. Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 4, 7, 12, 13, 14.

⁴⁹⁴ Cevdet Paşa, *Ta’likât ‘ale’l-Mutavvel*, 8.

ibaresiyle ilgili olarak, 'kitaptaki belagat sırlarının av hayvanına alimlerin de avcıya benzetildiğini', bakışlarının da oklara benzetildiğini ve burada teşbih sanatının yapıldığını belirtir.⁴⁹⁵

عَنْ سَاقِ الْجِدِّ (gayretin paçasını sıvadım) ibaresinde الجِدِّ kelimesinin insana benzetildiğini ve 'istiârey-i mekniyye olduğunu veya kendisini (Teftâzânî) الجِدِّ kelimesine benzeterек mübalağa anlamında istiârey-i musarraha yaptığını belirtir.⁴⁹⁶

امتداد أعناقهم ibaresinin istiârey-i mekniyye olduğunu ve bir şeyi gören bir kimsenin onu net görmediği için boynunu uzatmasına benzetildiğini ifade eder.⁴⁹⁷ Burada, kitapta bulunan ayrıntılı meseleleri ve cümleleri, talebelerin anlamakta zorluk çektiğine dikkat çekilmiştir.

Cevdet Paşa, bazen metni sebep-sonuç açısından tartışır. Mesela; القصر و الإنشاء kelimelerinin başına أحوال kelimesinin niçin getirilmediğini tartışır.⁴⁹⁸

الإطناب kelimesinin, istilahî manası ve sözlük anlamı olan 'sözü gereksiz uzatma' anlamında kullanılmadığını ifade eder. Burada "Teftâzânî'nin insanların feshât ve belagât ilmi ile ilgi çok yorum yaptıklarını, bu yorumların zat itibariyle faydalı olsa bile maksada nisbetle faydasız olduklarını ve mukaddimeye bu sözleri almanın gereksiz bir uzatma olduğu" anlamında bu kelimenin kullanıldığını belirtir.⁴⁹⁹

فلم يدع من أوطانها إلا دمنة (... diyarında çöplükten başka bir şey bırakmadı ...) ibaresinde yer alan دِمْنَةٌ kelimesinin 'çöplük' veya 'şairin sevgilisi' anlamında olduğunu belirtir. Şair Züheyr'in kasidesine atıfta bulunur ve bir mısrayı örnek verir. Şarih'in (Teftâzânî) istiârey-i temsiliyye yaptığını belirtir.⁵⁰⁰

كأن لم يكن بينَ الحَجُونِ إلى الصَّفَا 'Safâ ve Hacûn arasında hiç bir kimse yok gibi ...' ibaresinin, teşbih-i temsili olduğunu, bu şiir beytinin Amr b. El-Haris el-

⁴⁹⁵ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 8, 9.

⁴⁹⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 9.

⁴⁹⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 10.

⁴⁹⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 32. Belâgat sanatlarıyla ilgili daha fazla bilgi için bk. s. 10, 21, 25

⁴⁹⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 23.

⁵⁰⁰ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 12.

Cürhümi'ye ait olduğunu belirterek şiirin geniş bir bölümünü nakleder ve kapalı kelimelerin anlamını açıklar.⁵⁰¹

7. Farsçadan Yararlanma

Ahmed Cevdet Paşa, diğer ta'likatlarında olduğu gibi burada da kelimelerin Farsça karşılıklarını vermektedir. Örneğin, *Mutavvel*'in dibacesinde yer alan افتلاذ (502 الأناسي من عيون اللطائف (... insanların lütuf pınarlarından (Allah'ın lütfü olan ilimden) aldıkları paydan (ilmin özünden parça parça pay almak)...) ibaresinde yer alan افتلاذ (parçalanma, payını alma) kelimesinin sözlük anlamını Arapça verdikten sonra Farsça'da; “çizira pare pare ve kıta kıta kerfeten” (bir şeyi parça parça, bölük bölük yaparak alma) şeklinde kullanıldığını dile getirir.⁵⁰³

غُرُّ الْفَرَائِدِ ibaresindeki غُرَّة kelimesinin, ‘atın altında bulunan beyazlık’ anlamına geldiğini ifade eder. Kitapta yer alan kaidelerin değerli olduğuna işaret edildiğini belirtir ve غُرُّ الْفَرَائِدِ ibaresinin, Farsça'da, كزید های فرائد -“ke zîdi hâyı ferâid” (Gerdanlığın incilerine benzetilen kaidelerin çok parlak (beyaz) olması) şeklinde karşılığını verir.⁵⁰⁴

Yine يُذِلُّ (zelil kılma, korkutma) kelimesinin, Farsçada “tovsen-tesen” (‘serkeş atı’ uysal hale getirmek)⁵⁰⁵ şeklinde ifade edildiğini açıklar.⁵⁰⁶ العُودُ (tahta parçası, direk, dal) kelimesinin sözlük anlamını verir. و عاد عُود الإسلام إلى روائه ibaresinin Farsça'da; “taravât diryeneyi hûd yafte est” (kendi pınarından suyu (kana kana) içmek) şeklinde ifade edildiğini belirtir.⁵⁰⁷ افتتح (başladı) kelimesinin Farsça'da “âğâzkerden” (başladı) şeklinde ifade edildiğini belirtir.⁵⁰⁸

Cevdet Paşa, *Mutavvel* metninde geçen لا سَيِّمًا علم البيان (özellikle Beyan ilmi) ibaresini değerlendirirken لا سَيِّمًا kelimesi hakkında bilgi verir. Bu terki hakkında

⁵⁰¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 13.

⁵⁰² et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 126.

⁵⁰³ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 6.

⁵⁰⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 9.

⁵⁰⁵ Kanar, *Farsça-Türkçe sözlük*, 486.

⁵⁰⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 11.

⁵⁰⁷ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 13.

⁵⁰⁸ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 14.

nahiv âlimleri arasında farklı görüşlerin olduğunu ifade eder ve el-Ahfeş'e göre لا سَيِّمًا ibaresinde bulunan ما'nın لا'nın haberi olduğunu ve لا سَيِّمًا علم البيان ibaresinin, لا مثل الصناعات ما هو علم البيان [Beyan ilmi diğer sanatlar da (ilimlerde) bir benzeri yoktur (en iyisidir)] anlamına gelebileceğini ifade eder. Aynı zaman da bu ibarenin Farsça'da, “çîziki ilm-i beyân est, nemi mând bi's-sanaat” (o ilm-i beyandır ki sanatlar da bir benzeri yoktur (en iyisidir)) şeklinde ifade edildiğini belirtir.⁵⁰⁹

8. Darb-ı Meselleri İzah Etme

Cevdet Paşa, Mutavvel'in dibacesinde geçen إِلا قَوْمٌ بِلُدْحِ عَجْفَى (Beldah'ta zayıf, cılız topluluklar var)⁵¹⁰ ibaresinin darb-ı mesel olduğunu ve istiareyi temsiliyye olduğunu belirtir ve bu darb-ı meselin Beldah denilen yerin Mekke'de Mağrib (Fas Devleti) tarafına düşen bir vadi ismi olduğunu, Beyhes (lakabı Na'âme) adındaki bir kişinin, kardeşlerinin katillerinin bir deve boğazlayıp yediklerini, doyduklarını ve içlerinden birisinin, “Bugünümüz ne kadar verimli ve bereketli bir gündür.” dediğini duyunca; لكن على بلدح قوم عجفى “Fakat Beldah'ta muhtaç aç, insanlar var” diyerek hüznünü ifade etmiştir. Bu söz sonraları ‘kişinin akrabalarıyla ilgili hüznünü’ ifade etmede darb-ı mesel olmuştur.⁵¹¹

فَرَسٌ سَبُوحٌ kelimesiyle ilgili verirken, فَرَسٌ سَبُوحٌ (yolu hızlı bir şekilde alan at) cümlesinin Arapça açıklamasının وَأَرَادَ بِهَا فَرَسًا حَسَنَةً الْجَزِي “atın hızlı bir şekilde yol alması” şeklinde olduğunu belirtir. فَرَسٌ سَبُوحٌ terkinin ابو لهب ibaresindeki terkibe benzediğini belirtir.⁵¹²

⁵⁰⁹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 6.

⁵¹⁰ İrmak, *Abdünnâfi İffet Efendi*, 36.

⁵¹¹ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 12. Ayrıca bk. et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 128, 1 no.lu dipnot; Meydânî'nin, *Mecma'u'l-emsâl* adlı eserinde bu darb-ı mesel, على بلدح قوم عجفى şeklinde benzer hikâye ile anlatılmaktadır. Bk. el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1: 152.

⁵¹² Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 25-26.

9. Bazı Belâgatçılara Yönelik Tenkitler

a) Kazvîni'nin Metnini Tenkit

Cevdet Paşa, müellifin الله حسيبي cümlesi yerine, hasr işleminin daha iyi olması için, mefûlü fâile takdim ile والله أسأل cümlesini kullanmasının daha isabetli olacağını belirtir. Cevdet Paşa burada Teftâzânî'yle aynı görüşte olup Kazvîni'nin metnini tenkid eder.⁵¹³

b) Teftâzânî'nin Görüşünü Tenkit

Cevdet Paşa, *Mutavvel*'de geçen كيف التوفيق بين ما ذكره هاهنا و بين ما ذكر في المفتاح ... (Şayet şöyle bir itiraz gelirse) *Telhis*'te zikredilen (Kazvîni) mana ile *el-Miftâh*'ta zikredilen (Sekkâki'nin görüşü) mana arasında nasıl bir ittifak sağlanabilir?" ibaresiyle ilgili şu açıklamayı yapar: "Belâgat ilmi'nin öneminden bahsedilirken كشف الأستار "Perdelerin kaldırılması" ifadesinde Sekkâki'nin kinâye yaptığını ve "mükennâ minh" olan manayı kinâye ile açıkladığını ve bunun mümkün olduğunu, ancak Teftâzânî'nin كشف الأستار ibaresiyle ilgili açıklama yaparken hakîki manayı mecaz içinde vermeye çalıştığını ve bunun zorluğundan dolayı da müşkül duruma düştüğünü" ifade eder.⁵¹⁴

c) Hasan Çelebi'yi Tenkit

Cevdet Paşa, *Mutavvel*'in mukaddimesinde yer alan, تَنَاهَيْت kelimesinin "maksuda ermek ve işi tamamlamak" anlamına geldiğini belirtir. *Mutavvel*'e hâşiye yazan Hasan Çelebi'nin⁵¹⁵ ولقد تَنَاهَيْتُ ibaresinin, birincisi yemin için bir ön hazırlık

⁵¹³ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 22; et-Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 137. Cevdet Paşa böyle demiş Siyalkûti ise hâşiyesinde eleştirme yapmamış ve sadece *Mutavvel*'de geçen, كان الانسب "daha uygun olurdu" ibaresini açıklamış ve bunun أنا أسأل cümlesine atıf veya "Allah'a senayı" ifade eden istinâfiye cümlesi olabileceğini belirtmiştir. Bk. Abdülhakîm es-Siyalkûti, *Haşiyetü's-Siyalkûti 'ale'l-Mutavvel*, (İstanbul: Matbaatü'ş-Şeriketü's-sahâfiyyetü'l-Osmaniye, 1321/1903), 19; Hasan Çelebi, "... zevk-i selim'e göre Şarih'in ibaresine göre Kazvîni'nin metnine tertip açısından bir eleştirme yapılabilir." açıklamasını yapar. Cevdet Paşa'da aynı eleştiriyi yapmıştır. Bk. Hasan Çelebi, *Haşiyetü'l-Mutavvel li Hasan Çelebi*, (İstanbul: Matbaatü'ş-Şeriketü's-sahâfiyyetü'l-Osmaniye, 1309/1892), 86; Seyyid Şerif Cürçânî, *Mutavvel*'in mukaddimesiyle ilgili kısa bilgi vermiş ve Cevdet Paşa'nın işaret ettiği konuya değinmemiştir. Bk. Cürçânî, *el-Haşiyetü 'ale'l-Mutavvel*, 33-38.

⁵¹⁴ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 20.

⁵¹⁵ Cevdet Paşa, Hasan Çelebi'nin bu konuyla ilgili yaptığı açıklamaların aynısı nakletmiş, değerlendirme ve eleştiri yapmıştır. Bk. Hasan Çelebi, *Haşiyetü'l-Mutavvel*, 23.

ikincisi ise işi tamamlamak anlamında iki manaya geldiğini, Teftâzânî'nin ise bu iberenin “iş tamamlama” anlamını mecaz yoluyla tecrit ederek “te'kit” manasını ön plana çıkardığını , أَبْصَرْتَهُ بِعَيْنِي “Onu gözümle gördüm” ve وَأَصْغَيْتَ إِلَيْهِ بِأَذْنِي “Onu kulağımla dinledim” misalini vererek görüşünü kuvvetlendirmeye çalıştığını ifade eder. Cevdet Paşa, Hasan Çelebî'nin verdiği bu iki misalin te'kid ifade ettiğini ancak bahsedilen konudan farklı olduğunu ve yaptığı işin “kıyas-ı ma'al fârik” (doğru olmayan ve hakikate uymayan mukayese) olduğunu belirtir. Tekit yaparken “muzaf” ve “muzafun ileyh” ayırımı yapmadan ikisini birlikte tekit etmek gerektiğini, cümlelerin bir kısmını bırakarak öbür kısmını tekit etmenin abesle iştigal olduğunu belirterek Hasan Çelebî'nin görüşünü eleştirir.⁵¹⁶

⁵¹⁶ Cevdet Paşa, *Ta'likât 'ale'l-Mutavvel*, 11.

SONUÇ

19. yüzyıl itibariyle Avrupa Devletlerinde bilim ve teknolojinin ilerlemesi ve Müslüman ülkelerin kendilerini güncelleyemeyip geri kalması, Müslüman aydınlarını çeşitli yönleriyle derin bir muhasebe ve sorgulama içine koydu. Bu bağlamda özellikle de Batı tecrübesini görmeleri ve gördüklerini kendi ülkelerine taşımaları için gönderilen aydınların büyük bir bölümü, bu geri kalmışlığın arkasında İslam'ı görürken, bunun karşısında yer alan milli aydınlar ise İslam'ın, geri kalmışlığın sebebi olamayacağını savunmuşlardır. Bu isimlerin başında Ahmed Cevdet Paşa gelmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa İslamî ilimlerin pek çok alanında eserler kaleme almış büyük bir aydındır. Bu gibi önemli şahsiyetlerin genç kuşaklar tarafından örnek alınması bilimsel ve toplumsal kalkınma açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda yayınlanmamış eserlerinin bilim dünyasına kazandırılması, yayınlanmış eserlerinin ise daha geniş kitlelere ulaşmasına gayret gösterilmesi öncelikli sorumluluklarımızdan biridir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın eserler kaleme aldığı alanlardan birisi de Arap dilidir. Arapça gramerini oluşturan ve kadim medrese geleneği tarafından ilm-i alet olarak isimlendirilen alana dair yazılan beş esere ayrı ayrı ta'likât yapmış, ince meselelere değinmiş, o ilimle ilgili kitapları taramış aralarında mukayese yapmış ve kendisine ait özgün açıklamalarda bulunmuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla Ahmed Cevdet Paşa, üzerine ta'likâtlar yaptığı çalışmalar hakkında daha detaylı, daha geniş ve daha düzenli bir çalışma yapmayı hedefliyordu. Bu bağlamda tezimize konu ettiğimiz ta'likâtları, yapmayı planladığı çalışma için bir mukaddime olarak düşünmekteydi. Ancak devlet idaresinde aldığı görevler ve uhdesine tevdi edilen heyet çalışmaları, düşündüğü bu eseri tamamlamasına imkân vermemiştir.

Ahmed Cevdet Paşa, *Emsile* ta'likâtında mâzî ve muzarî fiilin, mastarın, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i tafdil, ism-i mensûb ve *Emsile*'de bulunan diğer sîgaların Türkçedeki karşılıklarıyla ilgili görüşlerine yer vererek Arapça-Türkçe

mukayeseli bir çalışma yapmıştır. Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan bu eser üç sayfadan oluşmaktadır.

Cevdet Paşa, *Binâ* kitabına yaptığı ta'likatı "risâle" olarak isimlendirmiştir. *Binâ* metnini parantez içine almış ve metinle ilgili açıklamalara yer vermiştir. Müellif eserin tamamını ele almamış, kendince önemli gördüğü bazı bölümlere ta'lik yapmıştır. Bu çalışma Arapça olup toplam beş sayfadır. Cevdet Paşa, isim vermeden bazı kitaplara atıf yapmakla birlikte isim zikrettiği tek eser Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'udur. Zaman zaman isim zikretmeden bazı âlimlere atıfta bulunmuştur. Ayrıca ismini zikretmediği bir şâirin beytini de örnek göstermiştir. Kelime tahlilleri yapmış ve tespit ettiği hatalara işaret etmiştir. Mezîd bâblarla ilgili bazı yorumlar yapmış ve yer yer eser ismi vermeden nüsha farklılıklarına işaret etmiştir.

Cevdet Paşa'nın en geniş tuttuğu ta'likat *eş-Şâfiye* üzerine olanıdır. Nitekim esere bir girizgâh yazması ve bu çalışmaya *Gâyetü'l-beyân* ismini verdiğini belirtmesi, eseri müstakil bir çalışma olarak gördüğünü göstermektedir. Metinde kapalı gördüğü izaha ihtiyaç duyulan kelimeleri ve ibareleri 'kavlühû' قَوْلُهُ lafzını kullanarak ve *eş-Şâfiye* metnini parantez içine alarak ta'likat yapmıştır. Zaman zaman dipnot tekniğini de kullanmıştır. Ta'likatta, kelime tahlilleri ve metnin i'rabını yapmıştır. Açıklayıcı bilgilere yer vermiş, ayet ve şiirle istihsad etmiştir. Farsçadan örnekler vermiş ve Harzemşahlar'ın diline örnek vermeden atıfta bulunmuş, hâşiye ve şerhlerden yararlanmıştır. *eş-Şâfiye* metnini tenkid etmiş, gramer ekolleri arasındaki farka ve istinsah hatalarına işaret etmiştir. Bu çalışmayı *eş-Şâfiye* kitabıyla karşılaştırdığımızda Cevdet Paşa'nın *eş-Şâfiye* metninin tamamında gerekli gördüğü yerlere ta'lik yaptığını tespit ettik. Eser toplam kırk bir sayfadır.

Cevdet Paşa'nın, *Netâicü'l-efkâr* kitabı üzerine yaptığı ta'likâta, klasik kitaplarda uygulanan şerh metodunu kullandığı görülmektedir. Bu metoda göre, ta'liki veya şerhi yapılacak kitabın metni genelde parantez içinde veya kalın bir yazı hattıyla belirtilerek üzerine ta'lik veya şerh yapılır. Cevdet Paşa, bu eserin ta'likâtına; dîbâceden başlar ve fiilin özelliklerini işlediği, دُخُولٌ قَدْ ('kad' harfinin muzarî fiile dâhil olması) kısmında bitirir. Bu nedenle çalışması bir giriş

mahiyetindedir. Arapça yazılmış olan ta‘lik yedi sayfadan oluşmaktadır. Ta‘likatta, metnin i‘rabını yaptığı, kelime ve kavramlar arası farka işaret ettiği, metin tenkidi yaptığı ve bazı belâgat sanatlarını yer verdiği görülmektedir. Bazı müelliflere de isim vermeden atıfta bulunmuştur.

Cevdet Paşa'nın *el-Mutavvel* üzerine ta‘likâtı Arapça olup otuz iki sayfadır ve ağırlıklı olarak *el-Mutavvel*'in mukaddimesine ve kendince gerekli gördüğü yerlere ta‘lik yaptığı görülür. Bu çalışma, *Mutavvel*'in geniş hacmiyle mukayese edildiğinde eserin başlangıç aşamasında kaldığı söylenebilir. Cevdet Paşa, Zemâhşerî ve Râzî (Fahreddîn) gibi müfessirlerden, Hasan Çelebî ve es-Siyâlkûtî (bu hasiyeden fazlaca yararlanmış) gibi muhaşşîlerden, İbnü'l-Hâcib ve el-Ahfeş gibi nahivcilerden, bazı şarihlerin görüşlerinden yararlanmış ve el-Farazdak gibi şairlerin şiirlerine ve darb-ı mesellere de yer vermiştir. Teftâzânî'nin *Şerhu'l makâsîd* adlı eserine, es-Seyyid (Cürcânî), ve cumhûrun görüşlerine de atıfta bulunmuştur. Metnin i‘rabını yapmış, kelime bilgisini vermiş, kelimeler arası farka işaret etmiş ve Kelâmî/Felsefî yorumlar yapmıştır. Bunun yanında metin tenkidi yaparken aynı zamanda ayetlerle, Hadis-i Şeriflerle ve şiirle istişhad yapmış bazı kelimelerin Farsça karşılıklarını vermiştir. Eserinde ta‘liki bitirdiğine dair bir ibarenin geçmemesi Cevdet Paşa'nın bu çalışmasının yarım kaldığı intibamı uyandırmaktadır.

Ahmed Cevdet Paşa, diğer ilimlerde kaleme aldığı eserlerde olduğu gibi bu çalışmalarında da didaktik bir üslup tercih etmiş, ilmi sadece ilim için değil, talebelerinin öğrenmesi ve bu alanda yapılacak öğretici çalışmalara öncülük etmesi için yapmıştır. Bu bağlamda tezimize konu ettiğimiz çalışmaların tamamı, gerek öğrenci gerekse bu ilimlerin tedrisâtını yapan öğreticiler için büyük önemi haizdir.

KAYNAKLAR

- Abay, Muhammed. “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Aydın, M. Âkif. “Cevdet Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 7: 443-450. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ahmed Matlûb. *el-Kazvîni ve Şürûhu’t-Telhîs*. Bağdad: Mektebetü’n-Nahda, 1387/1967.
- Ahmed Matlûb, *Mu‘cemu’l-mustalahâti’l-belâgiyye ve tatavvurihe*. Beyrût: Mektebetü’l-Lübnân, 2007.
- Adalı, Mustafa bin Hamza. *Netâicü’l-efkâr, Mecmûatu Şurûhi’l-İzhâr*, Tahkik: Seyfeddin Oğuz. İstanbul: Mektebetü Furkan (Furkan Yayınevi), 2006. (*İzhar* şerhleri bir arada basılmıştır.)
- Adalı, Mustafa b. Hamza b. İbrahim. *Netâicü’l-efkâr fî şerhi’l-İzhâr*. Tahkik: Garîd eş-Şeyh. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1433/2012.
- Adalı, eş-Şeyh Mustafa b. Hamza. *Netâicü’l-Efkâr ale’l-İzhâr*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1281/1864.
- Aktan, Hamza. “İstihkak”. *DİA*. 23: 336. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Muhammed Şevki. “Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1987): 321-336.
- Aydın, Zeycan. *Türkçe Açıklamalı Emsile-Binâ, Maksûd*. İstanbul: el-Mektebetü’l-Mahmûdiyye tsz.
- Aydın, M. Akif. “Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986. 21-39.
- Ahmed Fuad. *Miftâhu’l ulûm, Binâ Tercümesi*. İstanbul: Mektebi Sanayi’ Matbaası, h. 1393/1973.

- Akyürek, Ahmed Remzi. *Miftâhu'l-Kütüb ve Esami-i Müellifin Fihristi* (Tıpkıbasım-Dizin), Hazırlayanlar, Mustafa TATCI ve Cemal KURNAZ, 3 cilt. Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti., 2009.
- Ali b. Osman. *Telhîsu'l-esâs*. İstanbul: Matba-i Amire, 1306/ 1888-1889.
- Ali Cârîm ve Mustafa Emîn. *en-Nahvu'l- Vâdıh* (Lise düzeyi). Beyrut: Müessesetü'l-Edebiyye, 2003.
- Ali Cârîm ve Mustafa Emîn. *el-Belâgatü'l-Vâdıha ve delîlü'l-Belâgati'l-Vâdıha*. Kâhire: Dâru Kubâü'l-Hadîse, 2007.
- Ahmed Cevdet Paşa-Vefatının 100. Yılına Armağan (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995), Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Hayreddin, Ahmed Abduh. *İlmul-Mantuk*. Mısır: Rahmâniye Matbaası, 1930.
- Ahmed Çelebi es-Saruhânî. *Şerhu'l-Emsile*. İstanbul: 1305, s. 3.
- Akyıldız, Ali. "Meclisi Vela-yı Ahkâm-ı Adliye". *DİA*. 28: 250. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Alak, Musa. "Molla Hüsrev'in Belâgat İlimlerine Dair Hâşiye ale'l-Mutavvel Adlı Eseri", *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa) Bildiriler = International Symposium on Mulla Khusraw (18-20 November 2011 Bursa)*.
- Akgündüz, Ahmet. *Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895)*, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Arslan, Ahmet Turan. *İmam Birgivi: Hayatı ve Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Artuk, İbrahim. "Nişan". *DİA*. 33: 154-156. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Âliye, Fatma. *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
- Altuncî, Muhammed. *el-Mucemul Mufasssal fil-edeb*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1999.
- Aşa, H. Emel. "Fatma Âliye Hanım". *DİA*. 7: 261. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

- Atay, Hüseyin. “1914’de Medrese Düzeni”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi (yayınlanmıyor)* 5 (1982): 23-54.
- Aynî, M. Ali. “Türk Mantıkçıları”. *İstanbul Daru’l-Funûn İlahiyat Fak. Mec.*, 10 (1928): 52.
- el-Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furûku’l-lugâviyye*. thk: Muhamed İbrahim Selim. Kâhire: Daru’l-ilmi ve’s-sekâfe, tsz.
- el-Askerî, Ebû Hilâl. *Cemheretü’l-emsâl*, thk: Muhammed Ebû’l-Fâdl İbrahim-Abdülmeccid Kutamış, 2: 4. Beyrut: Dârü’l-Kütüb, 1988.
- Banarlı, Nihat Sami. “Ahmed Cevdet Paşa”. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. 2: 957-963. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü’l-‘arifîn, esmâu’l-müellifîn ve âsâru’l-musannifîn*. 2 cilt. İstanbul: Matbaây-ı Behiyye, 1951.
- Benli, Mehmet Sami. “Miftâhu’l-Ulûm”. *DİA*. 30: 21. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bakırcı, Selami ve M. Sadi Çögenli. *Arapça Edatlar Sözlüğü*. Erzurum: Bakanlar medya, 2000.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi. “Cevdet Ahmed Paşa”. *Osmanlı Müellifleri*, 2: 395,396. İstanbul: Meral Yayınları, tsz.
- Bozkurt, Nebi, Mehmet İşpirli, Abdülhamit Birişik ve İsmail Orman. “Medrese”. *DİA*. 28: 323-340. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Bozkurt, Nebi. “Künye”. *DİA*. 26: 558. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Başa, Muhammed, *el-Kâfi*, Beyrut: eş-Şeriketül-matbûât li’t-tevz’î ve’n-neşr, 1992.
- el-Berkûkî, Abdurrahman. *Şerhü Divân el-Mütenebbî*. (Kâhire: Müessesetü hindâvî li’t-ta’lîm ve’s-sekâfe, 2014).
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischhen Litteratur (GAL)*. 2: 656. Leiden 1943.

- Cevdet Paşa, Ahmed. *Ta'likâtu Ahmed Cevdet ala Netâicü'l-efkâr şerhul-İzhar, Ta'likâtu Ahmed Cevdet alel-Mutavvel, Ta'likâtu Ahmed Cevdet ale's-Şâfiye, Ta'likâtu Ahmed Cevdet ale'l-Binâ, Ta'likâtu Ahmed Cevdet ale'l-Emsileti'l-Muhtelifi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876-1877.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Tertib-i Cedîd Kavâid-i Osmaniyye*. İstanbul: Dikran Karabetyan Mat., 1303/1886.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Belâgat-ı Osmâniyye*. Haz. Turgut Karabey-Mehmet Atalay. Erzurum: Akçağ Yayınları, 1999.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*. Sadeleştiren: Metin Muhsin Bozkurt. 2 cilt. İstanbul: Çile Yayınları, 1981.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir 40-Tetimme*. Yayınlayan: Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*, nşr: Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 1984.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Hâşiye ale'l-Mutavvel şerhu Telhisi-Miftâhi'l-Ulum*. Neşr ve tahkik: Reşîd 'Aradî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu't-târifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Çakan, İsmail Lütfü. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1989.
- Çakır, Mehmet. "Binâü'l-Efal". *DİA*. 6:179. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çetiner, Bedrettin, "Mesel", *DİA*. 19:299, 300. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1986.
- ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *eş-Şi'ru ve's-Suarâ'*, 2 cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1423/2003.
- Dönmez, Mustafa İsmail. "Kuşadalı Mustafa bin Hamza ve "Netâicü'l-efkâr fi Şerhi'l-İzhâr" adlı eseri" (İnceleme ve tahkik). (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv., SBE., 2013.

- Durmuş, İsmail. ‘Tağlib’. *DİA*. 39: 372, 373. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Durmuş, İsmail. “Muhtasar”. *DİA*. 31: 58. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Durmuş, İsmail. “Mukaddime”. *DİA*. 31: 116. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Durmuş, İsmail. “el-Emsile”. *DİA*. 11: 166,167. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Durmuş, İsmail. “Adalı, Şeyh Mustafa”. *DİA*. 1: 347. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Durmuş, İsmail. “Mesel”. *DİA*. 29: 293-297. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. “Kinaye”. *DİA*. 26: 34. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. “Müşâkale”, *DİA*. 32:154. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. “İltifât”, *DİA*. 22:152. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail - İskender Pala. “İsti‘âre”, *DİA*, 23: 315-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durusoy, Ali. “Taksim”. *DİA*. 39: 477, 478. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- el-Ebherî, Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer. *İsâgûcî (Klasik mantık)*. Trc: Rauf Pehlivan Gür. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî. *el-Külliyât*. Neşr: Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1997.
- Ebü Temmâm, Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî. *Divân-ı Ebû Temmâm bişerhi'l-Hatîb et-Tibrizî*. Tahkîk: Muhammed Abduh Azzâm. 3: 243. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1987.
- Ebü'l-Fettâh el-Abbâsî, Abdurrahim b. Abdurrahman b. Ahmed. Meâhidu't-tensîs alâ şevâhidi't-Telhîs, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 cilt (bir arada basılmış). Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, tsz.
- el-Farâhidî, el-Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-ayn muratteben ala hurufi'l mu'cem*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2003.
- Ertan, Veli. *Ahmed Cevdet Paşa*. Ankara: Hilal Yayınları, 1964.

- Ergün, Mustafa, “Medreselerde Okutulan Dersler Ve Ders Kitapları”, *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1 (1996): 7-37.
- el-Enbârî, Ebü'l-Berekât. *El-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Mısır : Daru İhyai't-Turâsil Arabi, tsz.
- el-Enbâbî, İbrahim b. Hasan. *Mecmûatu's-Sarf*. Mısır: Matbatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1340/1922.
- Eyice, Semavi. “Hamidiye Külliyesi”. *DİA*. 15: 468. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub. *el-Kâmûsu'l- Muhît*. Beyrut: Müessesetür-Risale, 2005.
- el-Galâyînî, Mustafa. *Câmiu'd-durûsil-Arabiyye*. Lübnan: el-Müessesetü'l-hadîsi'l-kütüb, 2004.
- Gerlegiz, Adem. “Kuyucaklı Abdullah Efendi, Emsile Şerhi ve Fiili Te'accüb Risâlesi” (İnceleme ve Tahkik). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı, 2008.
- Gökdoğan, Semra. “Kuyucaklı Abdullah Efendi ve Şerhu'l-Binâ Adlı Eseri (Tahkik ve İnceleme)”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Hasan Çelebi. *Haşiyetü'l-Mutavvel li Hasan Çelebi*. İstanbul: Matbaatü's-şeriketü's-sahâfiyyetü'l-Osmaniye, 1309/1892.
- Hazer, Dursun. “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1. (2002): 286.
- Hazer, Dursun. “Sadettin Teftâzânî ve Arap Dili Ve Belâgatındaki Yeri”. (Basılmamış) doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- el-Hazîmî, Ahmed b. Ömer. *Şerhu Metn-i Binâül-ef'al*. Erişim 09 Eylül 2017. http://www.alhazme.net/articles.aspx?article_no=46#prettyPhoto
- Hüseyin Zühdi. *Mufassâl Binâ*. 2:7. İstanbul: Dâru'l-fayz Hâmidî Kütübhanesi, 1308/1890.

- Halaçoğlu, Yusuf ve M. Akif Aydın. “Cevdet Paşa,”. *DİA*. 7: 443-450. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa”. *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler*. İstanbul: Edebiyat Fakóltesi Basımevi, 1986. 6.
- Hidayatov, Rashadat. “Gelibolulu Muslihuddin Mustafa b. şaban Sürürî’nin şerhu’l-Bina Adlı Eserinin Tahkiki”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Hızlı, Mefâil. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 1 (2008): 25-46.
- Irmak, Mustafa. “Bir Belâgat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risale”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi [MÜİFD]*, 42 (2012): 173-196.
- Irmak, Mustafa, *Abdünnâfi İffet Efendi ve en-Nef’u’l mu’avvel Adlı Eseri (Telhîs-Mutavvel Tercümesi)*, Rize: STS Yayınları, 2016.
- Irmak, Mustafa. “Mustafa Sabri Efendi’nin Beyânü’l-Hak Dergisinde Mehmed Zihnî Efendi Ve “El-Kavlü’l-Ceyyid” Adlı Eserine Yönelttiği Tenkitler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi* 1 (2012): 160.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânul-Arab*. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâsil-‘Arabi, 1999.
- Işkın, Gökhan Sebati, “Kuşadalı Mustafa b. Hamza (Adalı), Netâicü’l-Efkâr adlı Eseri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 11/1 (2007): 157.
- İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâi’z-zamân mimmâ sebete bi’n-nakl ev’is-semâ’ ev esbetehü’l-‘ayân*. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1390/1970.

- İbnül-Hâcib, *eş-Şâfiye fi ilmi't-tasrîf ve en-Neysârâ, el-Vâfiye nazmu's-Şâfiye*. Neşr. ve Tahkik: Hasan Ahmed el-USmanî. Beyrut: Darul-Beşeir el-İslamiyye, 1995.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâluddîn b. Yusuf el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb*. thk: Mazin el-Mübârek-Muhammed Ali Hamâdallah. Beyrut: Darü'l-fikr, 2007.
- Kitabu's-Sarf* (Sarf Cümlesi), İstanbul: Yasin Yayinevi, tsz.
- Keskioğlu, Osman. "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı Ve Eserleri". *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, S 1, (1966): 233-234.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Farsça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Kaya, Eyyüp Said. "Şerh". *DİA*. 38: 560. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Mesel". *DİA*. 29: 297-299. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karabacak, Esra, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları Üzerine", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/2 Spring (2012)*: 613-620.
- Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullâh. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, tsz.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*. 3: 863. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kılıç, Hulusi. "İştikâk". *DİA*. 23: 439- 440. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kahyaoğlu, Yasin. "Arap Dilinde Tağlib Sanatı ve Örnekleri". *Nüsha - Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11 (2003).
- el-Kazvîni, Hatîb. *Mukayyed Telhîs (Tam Kayıtlı Telhîs)*. İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi, tsz.

- Kuran, Ercüment. "Türk tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri". *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986. 7.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri". *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986. 208-209.
- Karataş, Turan. "İhtisar". *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Karlığa, H. Bekir. "Kâdî Mîr Meybüdü". *DİA*. 24: 118, 119. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- el-Leknevî, Mukaddime b. Abdi'l-Hay. *el-Fevâidü'l-Behiye fi terâcimi'l-Hanefiye*. Beyrut: Daru'l-Erkâm, tsz.
- Mardin, Ebül'ulâ. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Mehmed Zihnî Efendi. *el-Müşezzeb el-Müretteb fi kavaidi's-Sarfî ve'n-Nahv*. İstanbul: Marifet Yayınları, tsz.
- Mehmed Zihnî Efendi. *el-Kavlü'l-ceyyid fi şerhi ebyâti't-Telhîs ve şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*. İstanbul: Matbâ-i Âmire, 1328.
- el-Meydanî, Muhammed b. İbrahim. Thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. *Mecma'u'l-emsâl*. 1: 418. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1955.
- Mardini, Muhammed Hadi. *Mecmuatus-Sarf*. Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, 2007.
- Mehmed Ata. *Tertîb-i Cedîd üzere İlaveli Binâ*. İstanbul: Karabat Matbaası, 1328/1910.
- Mecmuatu's-sarf (Sarf Mecmuası)*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, t.y.
- Molla Câmî, Abdurrahman. *Molla Câmî ala'l-Kâfiye*. İstanbul: Matbaatü Arif Efendi, 1316/1898.

- Makdisî, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslam Dünyası Hıristiyan Batı*. Tercüme: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Gelenek Yayınevi, 2004.
- Maksudoğlu, Mehmet. *Arapça Dilbilgisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-tenzîl Hâşiyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları 2015.
- Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye (Komisyon), *el-Mu'cemu'l-Vasît*. Kahire: Mektebetu's-Şurûku'd-Devliyye, 2008.
- Mesud Muhammed Ziyâd. *Kâmûsu'l-ımla*. Erişim 05 Şubat 2018. <http://www.ibooks.ae/?p=835>
- Mukayyed Sarf Cümlesi*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, t.y.
- Mahcûb el-Hasen Muhammed, "Kur'ân'ı Kerîm'de İltifât Sanatı: Faydaları ve Amaçları", Çev.: Mustafa Şentürk, Kasım Altuntaş, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, S 7, (2013/1): 169-180.
- Sevinç, Rıfat Resul, "Arapçada İletinin Yeri, Kabulü Ve Reddi Konusunda Gramer Âlimlerinin İlette Yaklaşımı", *EKEV Akademi Dergisi*, 19/61 (2015): 359.
- Sevinç, Rıfat Resul. *Arapça'da Cümle Yapısı*. İstanbul: Ensar Yayınları 2011.
- Şâhîn, Muhammed Abdüsselâm. *Mecmuati's-Şâfiyye fi ilmi't-tasrîfi ve'l-hatt*. (*Şerhu's-Şâfiyye li'l-Allâmeti'l-Çârperdî, Şerhu's-Şâfiyye li'l-Allâmeti Nukrakâr, Haşiyetü ala şerhi'l- Çârperdî libn-i-Cemâa, el-Menehicü'l-Kâfiyye fi şerhi's-Şâfiyye li's-Şeyh Zekeriyâ el-Ensârî, el-Fevâidü'l-celiyye fi şerhi'l-ferâidi'l-cemile li İbrahim el-Germiyânî*). 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1435/2014.
- Ölmezoğlu, Ali. "Cevdet Paşa". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 3: 114-123. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978).
- Öner, Necati. "Ali Sedad". *DİA*, 2:442. Ankara TDV Yayınları 2005.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.

- Özkan, Nevzat. "Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri". *Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 20/1 (2006): 219-232.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *DİA*. 40: 300, 301. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Polat, Nâzım Hikmet. "Türkçenin Öğretimi ve Ahmed Cevdet Paşa". *Niğde Üni. Fen-Ed. Fak., TÜBAR* 13 (2003-Bahar).
- Rado, Şevket. *Büyük Türk Sözlüğü*. İstanbul: Hayat Yayınları, t.y.
- er-Râzî, Zeynuddîn Muhammed b. Ebû Bekir bin Abdülkadir. *Muhtâru's-Sihâh*. Beyrut: Dâru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, 2010.
- er-Râcihi, Abduhu. *et-Tatbiku's-Sarfi*. Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, 2009.
- Sakallı, Talat. 'Darbı Mesel', *Şamil İslam Ansiklopedisi*. 2: 62, 63. İstanbul: Dergâh Ofset, 2000.
- Sarı, Mehmet Ali. "İmâle". *DİA*. 22:177. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1435/2014.
- Serkis, Yusuf İlyan. "Binâül-ef'al". *Mu'cemu'l-matbû'ati'l-Arabiyyeti ve'l-mu'arrebte*. 2:1998. Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, t.y.
- Sîbeveyh, Amr b. Osman b. Kanberî. *el-Kitâb (Kitâbü Sîbeveyhi)*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 3: 245, 561, 563. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1988.
- es-Siyalkûtî, Abdülhakîm. *Hâşiyetü's-Siyâlkûtî ale'l-Mutavvel*. Neşr: Menşûrâtü'r-Rıza-Zâhidî. İran-Kum (قم): Matbaatü Emîr, 1404/1983.
- S. Schaade. "Binâ". *MEB İslam Ansiklopedisi*. 2: 616. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhat*. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbi'l-Halebî ve şerîkuh, 1965.
- Süruri, Ahmet, "İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 33 (2015): 149.

- Süreyya, Mehmet. *Sicill-i Osmani*. Eski Yazıdan Türkçe'ye Aktaran: Seyit Ali Kahraman. 6 cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları 30, Numune Matbaacılık, 1996.
- Şimşirgil, Ahmet ve Ekrem Buğra Ekinci. *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları, 2008.
- Şimşek, Mehmet Ali. "Arapçada Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları Ve Türkçede'ki Zamanlarla Karşılaştırılması". Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 1997.
- Şeyh Râdiyyüddîn Muhammed ibnü'l Hasan el-Esterabâdî. *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib, ma'a şerhi Şevâhidih*. Thk: Muhammed Nûru'l -Hasan, Muhammed ez-Zekrak, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1982.
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *DİA*. 38: 555. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Şensoy, Sedat. "Ta'likât". *DİA*. 39: 508. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Şükûn, Ziya. *Farsça-Türkçe Lügat*, 2: 1323. İstanbul: MEB Yayınları, 1996.
- Taşköprüzade Ahmed Efendi. *Mesaliku'l-hales fi mehaliki'l-havas*. Süleymaniye kütübhanesi, Laleli blm. nr. 369.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Hâşiye". *DİA*. 16: 420. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer. *el-Mutavvel Şerhu telhîsu Miftâhu'l-Ulûm*. Thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2013.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer. *Muhtasarü'l-me'anî ma'a'l-hâşiyeti li Şeyh el-Hind Mahmûd Hasan*. 2 cilt. Pakistan-Karachi (Karaçi): Mektebetü'l-Büşra 1431/2010.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer. *(Sa'dînî) Sa'dü'd-dîn alal-izzî*. İstanbul: Matbaayi Âmire, 1301/1884.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer. *Şerhu't Tasrîfi'l-'izzî*. Neşr: Muhammed Casım el-Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Menhec, 1432/2011.
- Uzun, Tacettin. *Arapça Sarf Bilgileri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.

- Uçman, Abdullah. “Encümen-i Daniş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11:177. Ankara: TDV Yayınları 2005.
- Weir, T. H. “Hâşiye”. *MEB İslam Ansiklopedisi*. 5: 354. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- Yazıcı, Fatih. “Nushi Efendi'nin "Mürşidu'l-Gına fi Şerhi'l-Emsile ve'l-Bina" Adlı Eserinin Tahkiki”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı, 2010.
- Yıldırım, Muhammed Said. *Mecmûatus-Sarf*. İstanbul: Beka Yayınları, 2006.
- Yetiş, Kazım. “Belâgatı Osmaniye”. *DİA*. 5: 387, 388. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yazıcı, Numan. *Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler*. İstanbul: Rağbet Yay., 2003.
- Yüksel, Ahmet ve Soner Gündüzöz. “Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünaiyye Kuramları Ve Müsellesat Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi”. *EKEV (Erzurum Kültür Eğitim Vakfı) Akademi Dergisi*, 22 (2005): 219.
- ez-Zebidî, Muhammed Murtazâ. *Tâcul-ârûs min cevâhiril kâmûs*. Nşr. Mustafa Hicâzî. 40 cilt. Kuveyt: et-Turâsul-Arabî, 2001.
- ez-Zebidî, Muhammed Murtazâ. *Tâcul-Arûs min cevâhiril-Kâmûs*. thk: Abdüssettar Ahmed Farac. 30: 379. Kuveyt: Matbaatü Hükümetü'l-Kuveyt, 1965.
- Zemâşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer. *Esâsu'l-belâga*. Tahkîk: Muhammed Besil Uyûne's-sûd. 1: 249. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min 'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müştşrikîn*. 4: 211. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 1986.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı Soyadı	İbrahim SANCAR		
Doğum Yeri ve Yılı	N. Harran/1973		
Medeni Durumu	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça (YDS-2017) 75 Puan		
Öğrenim Durumu	Başlama- Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lisans	2006	2008	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	—	—	—
Doktora	—	—	—
Çalıştığı Kurum (/lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		
1. Şanlıurfa/Harran ilçesi Konacık Köyü Camii-Vekil imamlık	1995	1996	
2. Şanlıurfa/ Harran ilçesi Tantana Köyü Camii-imamlık	2001	2010	
3. Trabzon/Akçaabat Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi Müdürlüğü-Kursiyer	2010	2013	
4. Hatay/Altınözü ilçe Müftülüğü -Vaiz	2013	—	
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar	—		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	—		
Yayımlar	—		
Aldığı Ödüller	—		
Diğer	—		
İletişim (eposta)	isancar12@hotmail.com		